म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय
सं. क्र. ७१९८

-७१५६

REFBK-0008879

केशवसुत-स्मृति-ग्रंथ

७१५१३ संदर्भ

२६।३।७०

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलप्रत
अनुक्रम ७१५१३ दि: निबंध
क्रमांक ९८१६ दी दि २६।३।७०

निबंध

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.
अनुक्रम ७१५९३ दिः
क्रमांक ९८१८ दिः २६।३।७०

केशवसुत-स्मृति-ग्रंथ

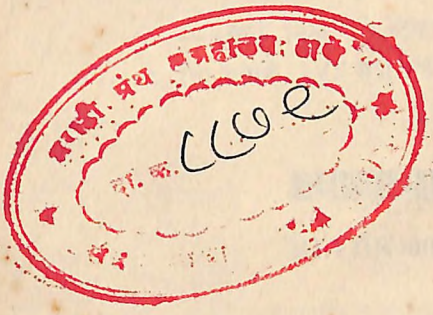

केशवसुत-स्मृति-ग्रंथ

(केशवसुत--कृष्णाजी केशव दामले)

संपादक

परशराम चिंतामण दामले
बी. ए., एल्एल्. बी.
वकील, राहुरी

—पुस्तकें मिळण्याचें ठिकाण—
प. चिं. दामले, ३४४ सदाशिव पेठ, पुणें २.

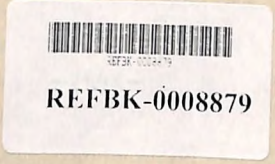

किंमत रु. ४·००

प्रकाशक
प. चि. दामले, (वकील)
राहुरी (जि. अहमदनगर)

सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन

मुद्रक :
शं. रा. दाते,
यशवंत छापखाना,
२००/३ सदाशिव पुणें २

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे
अनुक्रम ७१५१३ दि:
क्रमांक १८१८ दि: २६/३/१

संपादकीय निवेदन

आधुनिक मराठी काव्याचे जनक कै. केशवसुत ऊर्फ कृष्णाजी केशव दामले हे माझे पूजनीय चुलते. दि. ७।११।५५ रोजीं त्यांना दिवंगत होऊन पन्नास वर्षे पूर्ण झाल्याच्या निमित्तानें एक स्मृतिग्रंथ प्रसिद्ध करावा अशी कल्पना मनांत आली. या प्रसंगीं महाराष्ट्रांत अनेक ठिकाणीं त्यांच्या भक्तांनीं त्यांचा स्मृतिदिन फार मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला. याच वेळीं आपणहि केशवसुतांची स्मृति ताजी ठेवण्यासाठीं एखादा ग्रंथ प्रसिद्ध करावा अशी कल्पना दृढ झाली. कै. केशवसुतांनीं माझ्या बालपणीं माझें पुत्रवत् पालन केलें असल्यामुळें मनांत कधींहि न फिटणाऱ्या ऋणाची भावना सतत होतीच. कांहीं अंशीं तरी त्या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं ही ग्रंथाची योजना मी तावडतोब हातीं घेतली. समाधानाची गोष्ट अशी कीं माझ्या या संकल्पित योजनेस अनेक इष्टमित्रांनीं, हितचिंतकांनीं व कै. केशवसुतांच्या चाहत्यांनीं मनापासून पाठिंबा दिला. त्यामुळें उत्साहित होऊन मीं याबद्दलचें एक निवेदन केसरी, काळ वगैरे वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध केलें. त्यास पुष्कळांनीं पत्रद्वारां साथ देऊन या उपक्रमाची प्रसंशा केली. महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध अशा केशवसुतांच्या भक्तांचे लेख मिळविण्याच्या उद्योगास मी लागलीच लागलों. कारण पहिला संकल्प असा होता कीं ग्रंथ कविवर्यांच्या पुण्यतिथीस म्हणजे ७-११-५५ रोजीं प्रसिद्ध व्हावा.

पण तसा योग नव्हता. स्मृतिग्रंथाविषयींचें निवेदन प्रसिद्ध झाल्यानंतर माझी प्रकृति एकाएकी बिघडली. सर्व व्यवसाय सोडून औषधोपचारासाठीं मला पुण्यास रहावें लागलें. ग्रंथाची रूपरेखा आखणें, साहित्यिकांच्या गाठीभेटी घेणें, इत्यादि कामांत साहजिकपणें दिरंगाई होऊं लागली. तरीसुद्धां माझा मुलगा चि. मधुकर यानें लेखकांना वारंवार भेटून लेख जमा करण्याचें कार्य चिकाटीनें करण्याचें पत्करलें. त्यामुळेंच हा ग्रंथ थोड्या उशिरानें कां होईना पण प्रसिद्ध होत आहे. ग्रंथ वेळेवर प्रसिद्ध न झाल्यामुळें कै. केशवसुतांच्या अनेक चाहत्यांचा हिरमोड झाला. पण ही गोष्ट माझ्या हातांतील नसल्यानें ते सर्व मला क्षमा करतील अशी आशा आहे.

स्मृतिग्रंथाचें स्वरूप

या ग्रंथाचें नांव स्मृतिग्रंथ असलें तरी यांत सर्व कांहीं स्मृतीच आल्या आहेत असें नाहीं. केशवसुतांच्या चिरंतन स्मृतीसाठीं त्यांच्या काव्याच्या विवेचनाचाच मुख्य भाग ग्रंथांत असावा अशी योजना आहे. कै. केशवसुतांच्या काव्यावर आजपर्यंत अनेकांनीं लिहिलें आहे. आतां पुनः नव्यानें काय सांगण्यासारखें उरलें? या प्रश्नास फारसा अर्थ आहे असें नाहीं. श्रेष्ठ काव्याचें स्वरूप नित्य नूतन असें असल्यामुळें दर एक पिढीला त्याच काव्याचें सौन्दर्य वेगवेगळ्या दृष्टींतून जाणवूं लागतें. कै. केशवसुतांच्या काव्याचा अर्थ आधुनिक काळांत कांहीं वेगळ्या पद्धतींनीं लावला जातो यांतील मर्महि हेंच नाहीं काय? मराठींतील नामवंत टीकाकारांचे लेख या ग्रंथांत समाविष्ट झालेले आहेत. कांहीं लेख पूर्वी अन्यत्र मासिकांतून वा वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झाले होते; पण त्यांचे स्थायी स्वरूप ध्यानांत घेऊनच ते या ग्रंथांत घेतले आहेत, तर कांहीं लेख नव्यानें या ठिकाणीं प्रथमच प्रसिद्ध झालेले दिसतील. कै. केशवसुतांच्या काव्याचें सौन्दर्य विविध दृष्टींतून कसें विलोभनीय होतें याचा प्रत्यय या ग्रंथावरून येईलसें वाटतें. केशवसुतांच्या काव्यांतील निराशा हा एक अलीकडे वादाचा प्रश्न होऊन बसला आहे. त्याविषयींची प्रस्तुतच्या ग्रंथांतील चर्चा उद्‌बोधक व मार्गदर्शक होईलसें वाटतें. प्रा. ना. के. बेहेरे, प्रा. बनहट्टी, यांच्यासारख्या जुन्या पिढींतील खंद्या लेखकांचे व प्रा. म. ना. अदवंत, डॉ. वि. म. कुलकर्णी वगैरे सारख्या नव्या पिढींतील टीकाकारांचें साहच्य मला लाभलें म्हणूनच स्मृतिग्रंथाची शोभा वाढली आहे. कै. केशवसुतांचे बंधु कै. सी. के. दामले यांचा कविवर्यांच्या काव्यावरील लेख फार महत्त्वाचा असल्यामुळें व तो कवितेच्या नव्या आवृतींत नसल्यामुळें या पुस्तकांत मुद्दाम समाविष्ट केला आहे.

या पुस्तकाचा दुसरा चरित्रविषयक भागहि तितकाच महत्त्वाचा आहे. नवलाची गोष्ट अशी कीं कै. केशवसुत यांना दिवंगत होऊन पन्नास वर्षेंच लोटलीं असूनहि त्यांच्या जीविताच्या समग्र विवेचनास आपण पारखे झालों आहोंत. मध्ययुगीन काळांतील एखाद्या संतकवीबद्दल जशी चरित्रात्मक माहिती आपणांस थोडीच मिळते त्याचप्रमाणें केशवसुतांच्या समग्र

चरित्राचीं साधनेंहि आज दुर्मिळ झालीं आहेत. त्याचीं कारणें इतरत्र याच पुस्तकांत दिलीं आहेत. पत्रें, दैनंदिनी, समकालिनांचे पुरावे इत्यादींच्या साहाय्यानें त्यांचें विस्तारपूर्वक चरित्र तयार होणें तूर्त तरी अशक्य दिसतें. कै. केशवसुत स्वतः अबोल व प्रसिद्धिपराङ्मुख होते. त्यावेळीं काव्याबद्दल सामान्य लोकांना आस्था नव्हती. हा चमत्कारिक वृत्तीचा मनुष्य पुढें मोठा प्रसिद्ध कवि होणार याची कल्पना संबंधित आप्तांनाहि नसावी. इत्यादि अनेक कारणांनीं कै. केशवसुतांच्या चरित्राचीं साधनें नीट काळजीपूर्वक कोठें जतन करून ठेविलीं असतील असें वाटत नाहीं. तेव्हां अशा परिस्थितींत त्यांचेच बंधु कै. सी. के. दामले यांनीं लिहिलेलें कविवर्यांचें त्रोटक चरित्र हेंच एक महत्त्वाचें ठरलें. तेंहि कवितेच्या नव्या आवृत्तींत संपूर्ण नसल्यानें या पुस्तकांत थोड्याफार फरकानें दिलेलें आहे.

युगवाणी मासिकांत मी स्वतः कविवर्यांचें एक शब्दचित्र दिलें होतें. तेंहि या पुस्तकांत घेतलें आहे. कै. केशवसुत फैजपूर येथें हेडमास्तर असतांना त्यांच्या हाताखालीं असणारे शिक्षक वा. वा. गद्रे यांचा स्मृतिविषयक लेख मुंबईच्या हिंद मासिकांत प्रसिद्ध झाला होता. त्याचें महत्त्व विशेष असल्यामुळें तोहि या पुस्तकांत समाविष्ट केलेला आहे. याखेरीज आणखी कांहीं कविवर्यांच्या सहवासांत असणाऱ्या लोकांच्या आठवणी पुस्तकांत मुद्दाम घेतलेल्या आहेत. कविवर्यांच्या प्रकृति–स्वभावावर कांहीं प्रकाश पडावा व कांहीं गैरसमज दूर व्हावेत एवढाच त्यांत हेतु आहे.

केशवसुतांचें रेखाचित्र

एक दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं मराठी काव्याच्या या जनकाचें एकहि छायाचित्र उपलब्ध नाहीं. स्वतःचा फोटो काढण्याच्या ते विरुद्धच असल्यामुळें कित्येकदां संधि येऊनहि त्यांचें छायाचित्र निघूं शकलें नाहीं. कै. केशवसुत सन १८९६ अखेरपर्यंत मुंबई येथें राहात असत. तेथेंच असतांना त्यांचा व हिंदु मिशनरी सोसायटीचे आद्य संस्थापक कै. गजानन भास्कर वैद्य यांचा परिचय झाला. कै. गजाननरावांचे बंधु श्री. सुंदरराव यांचीहि कविवर्यांशीं दृढ मैत्री जमली. श्री. सुंदरराव वैद्य हे मुंबईचे प्रसिद्ध शिल्पकार आहेत. त्यांनीं आपल्या स्मृतीच्या आधारें केशवसुतांचें एक चित्र रेखाटलें, तें मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातर्फे दि.७-११-५५रोजीं समारंभ साजरा झाला त्यांत प्रदर्शनार्थ

ठेविलें होतें. मी जेव्हां हें चित्र पाहिलें तेव्हां माझ्याहि जुन्या आठवणी जाग्या झाल्या. कविवर्यांच्या मूर्तीचा एक अस्पष्ट ठसा मनावर होता त्यास उजळा मिळाला व श्री. सुंदरराव वैद्य यांनीं तयार केलेल्या या चित्रांत कांहीं सुधारणा व्हाव्यात असें वाटलें. इतर कांहीं जुन्या पिढींतील लोकांचाहि हाच अभिप्राय पडल्यामुळें आम्ही त्या सूचना श्री. वैद्य यांना केल्या त्यांनीं त्या आनंदानें मान्य करून त्याप्रमाणें चित्रांत सुधारणा केल्या. आणि त्यांच्याच कौशल्यानें परिपूर्ण झालेलें रेखाचित्र आज या पुस्तकांत प्रसिद्ध होत आहे. अर्थात् हें कांहीं केशवसुतांचें छायाचित्र नाहीं. स्मृतींना जागवून कल्पनेच्या साह्यानें आकारास आलेल्या या चित्राचें त्या दृष्टीनें आकलन करावयास पाहिजे. कै. केशवसुत यांचे समकालीन श्री. करंदीकर (हल्लीं वय ८४) यांना मी हें चित्र दाखविलें तेव्हां त्यांनीं उद्‌गार काढले. " मला फार आनंद झाला. प्रत्यक्ष केशवसुत समोर आहेत असें वाटतें. " केशवसुतांच्या भावंडांपैकीं एकटीच हयात असलेली धाकटी बहीण ती. गं. भा. लक्ष्मीबाई दांडेकर (वय ८२) हिलाहिहें रेखाचित्र दाखविण्यांत आलें तिनेंहि तोच अभिप्राय व्यक्त केला. तेव्हां हा दुर्मुखलेला कवि 'होता कसा आननीं?' हें जाणून घेण्याची अनेकांची इच्छा होती ती अल्पांशानें कां होईना, पण पूर्ण होईल असें वाटतें. हा योग जुळवून आणण्यास मदत करणारे श्री. सुंदरराव वैद्य यांचे आभार मानावेत तेवढे थोडेच होतील.

कै. केशवसुतांचे बंधु

कै. केशवसुतांच्या स्वरूपाची जाणीव होण्यासाठीं आणखी एक साधन आहे. तें म्हणजे त्यांच्या तीन बंधूंचीं उपलब्ध असलेलीं छायाचित्रें होत. अर्थात भावासारखा भाऊ असतोच असें नाहीं हें खरें असलें तरी ढोबळ रूपरेखा ध्यानांत येण्यास मदत होईल म्हणून त्यांच्या तीनही बंधूंचीं छायाचित्रें मुद्दाम या पुस्तकांत दिलीं आहेत. माझे वडील कै. चिंतामण ऊर्फ चिंतोपंत हे केशवसुतांचे थोरले बंधु व त्यांच्या पाठचे केशवसुत या दोघांच्या चेहऱ्यांत बरेंच साम्य होतें. अर्थात् चिंतोपंतांचा फोटो उतारवयांतील आहे व केशवसुतांचें चित्र स्मरणावरून काढलें असून तें त्यांच्या तारुण्यांतील आहे हें ध्यानांत ठेवूनच दोघांच्या चेहऱ्यांतील साम्य निरखावयाचें आहे. केशवसुतांचे सर्वांत मोठे बंधु म्हणजे कै. श्रीधर केशव दामले हे होत. ते चांगले

विद्वान् असून जगन्नाथ शंकरशेट स्कॉलर होते. ते मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजचे फेलो असून कांहीं काळ तेथें प्रोफेसरहि होते. नंतर ते बडोदें येथील कॉलेजांत प्राध्यापक होते. पण त्यांना आयुष्य फार थोडें लाभलें आणि त्यांचें छायाचित्रही उपलब्ध नाहीं. केशवसुतांच्या पाठचे धाकटे बंधु मराठीचे प्रसिद्ध व्याकरणकार कै. मोरो केशव दामले हे होत. यांचा जन्म सन १८६८ मध्यें रत्नागिरी जिल्ह्यांत मालगुंड येथें झाला. त्यांचें इंग्रजी शिक्षण प्रारंभीं वडील बंधु कै. श्री. के. दामले यांचेकडे झालें. मॅट्रिक झाल्यावर डेक्कन कॉलेजांतून ते एम्. ए. झाले. एम्. ए. परीक्षेचा निकाल जाहीर होण्याचे आधींच सन १८९४ मध्यें उज्जैन येथील माधव कॉलेजांत ते प्राध्यापक म्हणून नियुक्त झाले. त्यानंतर नागपूर येथें त्यांचें कांहीं काळ वास्तव्य होतें. सन १९१३ सालीं रेल्वेच्या अपघातांत त्यांचें व त्यांच्या पत्नीचें शोचनीय निधन झालें. प्रसिद्ध व्याकरणकार व न्यायशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांचा लौकिक मोठाच होता. त्यांचेंहि छायाचित्र या पुस्तकांत आहेच.

केशवसुतांचे सर्वांत धाकटे बंधु सीताराम केशव दामले हे होत. सन १८७८ मध्यें यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांत खेड येथें झाला. मुंबईच्या विल्सन कॉलेजमधून हे बी. ए. झाले व तेथेंच त्यांची फेलो म्हणून नेमणूक झाली. यांचें इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व असामान्य होतें. एल्एल्. बी. चा अभ्यास संपविल्यानंतर त्यांनीं फर्ग्युसन कॉलेजमध्येंहि कांहीं काळ प्राध्यापकाचें काम केलें. पण वृत्तपत्राचा व्यवसाय हेंच त्यांचें मुख्य जीवितकार्य होतें. ज्ञानप्रकाश, मराठा, राष्ट्रमत, राजकारण इत्यादि वृत्तपत्रांचेही ते संपादक होते. त्यांच्या राजकीय विचारांची धारहि सर्वांना परिचयाची आहे. कांहीं कादंबऱ्या, महात्मा गांधी, कार्लाईल, यांचीं चरित्रें इत्यादि यांची साहित्यसेवा मराठींत वैशिष्टचपूर्ण अशीच आहे 'मार्गण' या नांवानें त्यांची बरीच कविता प्रसिद्ध झालेली होती.

केशवसुतांच्या बंधूंची त्रोटक माहिती येथें नमूद केली आहे. तिचा हेतु स्पष्ट आहे. सर्व बंधूंच्या मध्यें एकमेकांबदल प्रीति वसत होती. श्रीधरपंत, केशवसुत व मोरोपंत, हे तीनहि बंधु अल्पवयांतच दिवंगत झाल्यामुळें माझे वडील कै. चिंतोपंत यांच्यावर मोठाच भार पडला. त्यांच्या मनास धक्काहि कमालीचा बसला. 'माझे सर्व बंधू गेले, मीच तेवढा मागें काय म्हणून उरलों ?' असें ते वारंवार म्हणत असल्याचें मला स्मरतें.

केशवसुतांना पुत्रसंतान नव्हतें. त्यांच्या सर्व मुली दिगवंत झाल्या आहेत. त्यांच्या तीन मुलींपैकीं सर्वांत धाकटी मुलगी अगदीं लहान वयांत वारली. सर्वांत मोठी मुलगी मनोरमा हिला मूलबाळ नव्हतें. मधली वत्सला सुमारें दोन वर्षांपूर्वी दिगवंत झाली. तिला दोन मुलें. एक विनायक विठ्ठल फाटक, हे सध्यां कल्याण येथें रहातात. दुसरे चिरंजीव अनंत हे कोकणांत घरींच शेती पहातात.

केशवसुतांचें घराणें

केशवसुतांच्या घराण्याची वंशावळ माहितीसाठीं खालीं देत आहे.

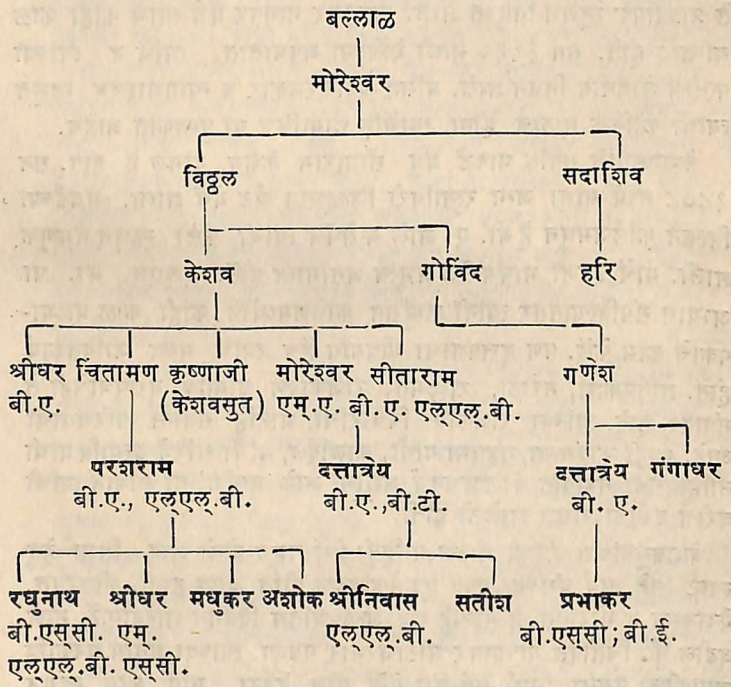

टीप : वरील वंशावळींत हयात व्यक्तींचीं नांवें जाड ठशांत दिलीआहेत.

आभार आणि धन्यवाद

या पुस्तकाच्या बाबतींत ज्यांचें मला साहाय्य झालें त्यांचे आभार मानल्या शिवाय हें निवेदन पुरें होऊंच शकत नाहीं. या पुस्तकांत माझें स्वतःचें लेखन फारसें नाहीं आणि म्हणून हें पुस्तक तयार झालें त्याचें सर्व श्रेय मुख्यतः निरनिराळ्या विषयांवर लेख लिहिणाऱ्या लेखकांकडेच जातें हें सांगणें नकोच. त्यांच्या मदतीशिवाय हें पुस्तक अस्तित्वांत येऊं शकलें नसतें आणि म्हणून त्यांचे आभार मानावेत तेवढे थोडेच आहेत. स्मृतिग्रंथाची कल्पना मूर्तस्वरूपांत आणण्याचें अवघड काम माझे जामात डॉ. प्र. न. जोशी, एम्.ए; पीएच्. डी. यांनीं मोठ्या आनंदानें केलें, त्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानणें त्यांना पसंत पडणार नाहीं, म्हणून मी त्यांचें फक्त या ठिकाणीं अभिनंदन करतों. यशवंत प्रेसचे मालक व काळ पत्राचे विद्वान् संपादक माझे मित्र श्री. मामासाहेब दाते यांनीं आपुलकीनें वेळोवेळीं पुस्तकाच्या बाबतींत उपयुक्त सूचना केल्या व पुस्तक छपाईचें कामहि उत्तम तऱ्हेनें केलें त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. पुस्तकाचें वेष्टण आकर्षक करून दिल्याबद्दल साधना प्रेसचे श्री. चिं. ग. वझे यांचेही मी आभार मानतों. त्याचप्रमाणें चित्रशाळेचे श्री. वसंतराव देवकुळे यांनीं स्वतः लक्ष घालून आम्हांला पुस्तकांतील ठसे उत्तम करून दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानतों. या ग्रंथाच्या शेवटीं केशवसुतांच्या वाङ्मयासंबंधींची अभ्यासकांसाठीं जी सूची जोडली आहे ती करून देण्याचें काम श्री. गो. रा. परांजपे यांनीं केलें म्हणून मी त्यांचा आभारी आहें.

मनांत योजिलेलें कार्य थोडें उशिरा कां होईना पण आज पूर्ण होत आहे आणि माझे परमपूजनीय चुलते व दामले घराण्याचे 'कुलदीपक' म्हणून मान्यता पावलेले आधुनिक कवितेचे जनक कविवर्य केशवसुत यांची थोडीफार सेवा या निमित्तानें माझ्या हातून घडली म्हणून मला अतिशय आनंद होत आहे; तो शब्दांनीं वर्णन करणें केवळ अशक्य आहे !

पुणें, दि. १।६।५६

सर्वांचा नम्र,
प. चिं. दामले

अनुक्रमणिका

१. आधुनिक मराठी काव्याची गंगोत्री —प्रा. ना. के. बेहरे १
२. केशवसुत कसचे मेले .... ? —प्रा. वि. मा. दी. पटवर्धन १३
३. केशवसुतांची प्रतिभा —प्रा. शं. के. कानेटकर ३०
४. केशवसुतांची स्वर्ग-समक्षतेची कल्पना—प्रा. दि. के. बेडेकर ३७
५. सौंदर्यवादाचे प्रणेते केशवसुत —प्रा. श्री. के. क्षीरसागर ४२
६. द्रष्टे कवि केशवसुत —प्रा. श्री. ना. बनहट्टी ५३
७. केशवसुतांचें व्यक्तिमत्त्व —श्री. शरच्चंद्र मुक्तिबोध ६९
८. माझे गुरु केशवसुत —श्री. धों. वा. गद्रे (काव्य विहारी) ८०
९. केशवसुत : कल्पित कथांचे निर्माते —श्री. वा. ना. देशपांडे ९७
१०. केशवसुत आणि निसर्ग : कांहीं विचार—डॉ. वि. म. कुलकर्णी १०५
११. केशवसुतांच्या काव्यांतील विसंगति —प्रा. म. वा. धोंड ११३
१२. केशवसुतांच्या कवितेंतील निराशा —प्रा. भ. श्री. पंडित. १२०
१३. केशवसुतांचें क्रांतिकारकत्व —प्रा. म. ना. अदवंत १४८
१४. केशवसुत–काव्यदर्शन —श्री. सी. के. दामले १६०
१५. केशवसुतांच्या कवितांतील उपमानसृष्टि –प्रा. अ. ना. देशपांडे १८३
१६. हृद्‌गत —डॉ. रा. प्र. पारनेरकर १९५
१७. केशवसुतांचें त्रोटक चरित्र —कै. सी. के. दामले २०१
१८. केशवसुत : कांहीं स्मृति —श्री. प. चिं. दामले २१९
१९. केशवसुतांच्या सहवासांतील तीन वर्षें —कै. वा. वा. गद्रे २२७
२०. आमचे मराठीचे शिक्षक कवि केशवसुत —श्री. द. वें. केतकर २३८
२१. मास्तर भ्रमिष्ट आहेत झालं ! —कै. डॉ. भि. गुं. चिक्केरूर २४१
२२. मी सरस कविता पुन्हा लिहीन —श्री. वि. श्री. करंदीकर २४३
२३. कविवर्य केशवसुतांचें एक पत्र —केशवसुत २४४
२४. केशवसुतविषयक वाङ्मयसूचि —श्री. गो. रा. परांजपे २४७

अनुक्रम ५२५१३ दि: [redacted]
क्रमांक १८९८ दि: 2-5-13 ७०

कै. कृष्णाजी केशव दामले ऊर्फ कवि केशवसुत

हें चित्र श्री. सुंदरराव वैद्य यांनीं स्मरणानें काढलें आहे.

जन्म :– सन १८६६ मृत्यु :– सन १९०५

चिंतो केशव दामले
जन्म :– सन १८६४
मृत्यु :– सन १९३०

मोरो केशव दामले
जन्म :– सन १८६८
मृत्यु :– १९१३

सीताराम केशव दामले
जन्म :– सन १८७८
मृत्यु :– १९२७

श्री. ना. के. बेहेरे, नागपूर.

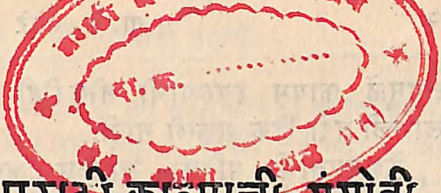

१ : आधुनिक मराठी काव्याची गंगोत्री

केशवसुतांच्या मृत्यूला आज पन्नास वर्षे लोटलीं असलीं तरी त्यांचा जन्मशताब्दि साजरा करावयास अजून दहा वर्षांचा काल आहे. यावरून त्यांची या जगांतील यात्रा किती लवकर संपली याची सहज कल्पना करतां येईल. जन्मतः परिस्थिति साधारण बरी असली तरी मिळवत्या बंधूच्या अकाली मृत्यूमुळें लहानपणीं विद्यार्जनासाठीं इतस्ततः भटकणें त्यांना भाग पडलें. त्यामुळें त्यांचें पद्धतशीर शिक्षण पार पडूं शकलें नाहीं आणि मॅट्रिक व्हावयास १८९० साल उजाडावें लागलें. पण शाळेंत शिकणाऱ्या या कृष्णाच्या हृदयांत मुरलीचें वादन फार दिवसांपासून सुरू झालें होतें, आणि त्याच्या हृदयांत उमटलेले स्फूर्तीचे पडसाद अधून मधून शब्दरूपें धारण करीत होते. पुढें शिक्षण होऊनही संसाररथाचा गाडा ओढावयास सुरुवात झाल्यानंतरही बाह्य परिस्थितीचे चटके त्यांना जाणवत होते. त्यांचें मन कवितेच्या नादांत गुंगलें असल्यामुळें बाह्य जगाविषयीं त्यांची वृत्ति बेफिकीर होती. ईश्वराचें देणें लाभलेला कोणताही महापुरुष परिस्थितीपुढें वाकत नाहीं. तो काटचाकुटचांतूनच आपली वाट शोधून काढतो. त्याप्रमाणें लोकांनीं त्यांच्या गुणांची त्यांच्या हयातींत फारशी कदर केली नसली तरी "कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ।।" या वचनावर विसंबून त्यांनीं कवितादेवीच्या उपासनेंत तिळमात्रही फरक पडूं दिला नाहीं. जगाच्या दृष्टीनें फारसा न शिकलेला, परंतु अत्यंत प्रतिभाशाली असा पुरुष स्वभावतःच मानधन असतो.

त्यामुळें कायम स्वरूपाची नोकरीही त्यांना लाभली नाहीं व लाभली तरी टिकूं शकली नाहीं.

केशवसुतांची पहिली उपलब्ध असलेली कविता नोव्हेंबर १८८५ मध्यें स्फुरलेली आहे. आणि 'हरपलें श्रेय' ही कविता चिपळूण येथें २५ मे १९०५ रोजीं लिहिली गेली आहे. म्हणजे त्यांच्या सर्व कवितांचा प्रपंच वीस वर्षांचे आंतच आटोपलेला आहे. त्यांच्या काळीं प्रसिद्धीला फारशीं साधनें उपलब्ध नव्हतीं. आणि जीं थोडींबहुत साधनें उपलब्ध होतीं त्यांच्या संपादकांना पंडित कवींचीच कविता पसंत पडत असे. "केशवसुतांची कविता" त्यांच्या पूर्वींच्या मराठी कवींहून अगदीं निराळ्या प्रकारची, निराळ्या भावाची आणि निराळ्या वृत्तीची आहे. कारण कविता निर्माण करावी हें केशवसुतांचें ध्येय नव्हतें. त्यांच्या मनावर जे संस्कार बालपणीं घडून आले आणि जी खळबळ माजली त्याचा भावनोद्रेक म्हणजे त्यांचें काव्य होय. पुण्याला न्यू इंग्लिश स्कूल-मध्यें शिकत असतांना लो. टिळक व प्रिं. आगरकर या दोन महापुरुषांशीं त्यांचा संबंध आला आणि त्यामुळें आपल्या देशां-तील लोकांची राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक बाबतींत किती दुर्दशा झाली आहे हें त्यांच्या प्रत्ययास आलें. धर्मापेक्षां रूढींना समाजांत अधिक मान होता. अन्याय व लोभ यांचें समाजांत तांडव नृत्य चालू होतें. त्यामुळें लोकांची दुर्दशा कशी दूर करतां येईल याचा त्यांना लहानपणापासून ध्यास लागला. समाजाचा उद्धार होऊन त्याचें पाऊल योग्य मार्गानें पुढें पडलें पाहिजे असें त्यांना वाटूं लागलें. समाजोद्धाराच्या या आंतरिक तळमळींतूनच त्यांचें काव्य निर्माण झालेलें आहे.

प्राचीन मराठी कवी आणि त्यांचें काव्य यांचा जर आपण आढावा घेतला तर त्यांचे दोन ठळक वर्ग पाडतां येतात. मोरोपंत किंवा वामन पंडित या थोर मराठी कवींनीं भूषविलेलें पंडिती काव्य आणि नामदेव, तुकाराम यांच्या हातून लोककल्याणाच्या आणि लोकोद्धाराच्या तळमळीनें निर्माण झालेलें अभंग काव्य.

पहिल्या वर्गांतील कवींना आपण पंडित कवि म्हणतों आणि दुसऱ्या वर्गांतील कवींना संत असें नांव देतों. पंडित कवींच्या काव्यांत भक्तीचा लवलेशही सांपडणार नाहीं आणि संत कवींच्या काव्यांत पांडित्याचा आढळ राहणार नाहीं असें मात्र नाहीं. स्थूलमानानें हे दोन ठळक भेद दर्शविलेले आहेत. मराठी राज्य नाहींसें होऊन इंग्रजी सत्तेची महाराष्ट्रांत प्राणप्रतिष्ठा झाल्यापासून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, परशरामपंत गोडबोले, किंवा गंगाधरराव मोगरे हे अर्वाचीन कालांतील म्हणजे आधुनिक मराठी काव्यखंडांतील पंडित कवि होत. प्राचीन पंडित कवींच्या नमुन्याबरहुकूम यांच्या काव्याची रचना झाली आहे. त्यांत रचनासौंदर्य आहे, शब्द-सौष्ठव आहे, कल्पनाविलास आहे आणि अलंकारही आहेत. पण भावनेला त्यांत फारसें स्थान नाहीं. केशवसुतांच्या काव्याचा ढंग अगदीं निराळा आहे. त्यांत भावनेला प्राधान्य, मुख्यतः त्यांत आंतरिक तळमळ आहे, जिव्हाळा आहे आणि उद्धाराची ऊर्मि आहे. केशव-सुतांचें वर्गीकरण म्हणूनच जुन्या संत कवींच्या परंपरेंत करावें लागेल. पूर्वी मोक्ष हें ध्येय आणि भक्ति हें साधन संत कवींनीं आपल्यापुढें ठेवलें होतें. लोकांचा उद्धार व्हावा, त्यांची सेवा आपल्या हातून व्हावी ही त्यांनाही तळमळ होती. केशवसुतांच्या काळीं स्वर्ग व मोक्ष हें ध्येय मागें पडून जगांतील इतर लोकां-प्रमाणें आपल्यालाही स्वातंत्र्य लाभावें, आपल्या समाजांत धर्माच्या नांवाखालीं रूढींचें चाललेलें थैमान बंद पडावें, खऱ्याखुऱ्या बंधु-भावाची आणि समतेची घडी समाजांत बसावी, वेदान्ताला आलेलें दुबळें व आळशी स्वरूप जाऊन माणसाचा पराक्रम जागृत व्हावा अशीं नवीं ध्येयस्वप्नें त्यांच्या डोळ्यासमोर तळपूं लागलीं. आणि त्या आपल्या स्वप्नांना त्यांनीं वाचा फोडलेली आहे.

केशवसुतांची जीविताविषयींची कल्पना तें निःसार किंवा माया-मय आहे अशी नाहीं. जीवन हें खरें आहे, व आनंदमय आहे, "ब्रह्म सत्यं जगत् सत्यम्" हाच त्यांचा सिद्धान्त होता.

"नाहीं स्वप्न न भास वा बुडबुडा; जीवित्व साचें असे !
प्रेमानें परमेश्वरास भजतो जो निर्मलें मानसें !
लोटी निर्मल सौख्यसिंधुलहरी त्याचेवरी जीवित,
तो आनंदनिधानशैलशिखरीं क्रीडा करी सन्तत !"

मनुष्य आपल्या कर्मानें व कर्तबगारीनें नराचा नारायण होऊं शकेल. या पृथ्वीवरच स्वर्ग निर्माण करण्याचें सामर्थ्य माणसांत अंतर्भूत झालेलें आहे. त्याला स्वसामर्थ्याची जाणीव मात्र व्हावयास हवी. त्यांच्या अनेक कवितांत या स्वर्भूसंगमाचें चित्र रेखाटलेलें आहे. रांगोळी घालतांना पाहून त्यांनीं असें म्हटलें आहे :

" स्वर्भूसंग असा तयांत इतक्या अल्पावकाशीं नसे
कोणी दाखविला अजून सुभगे ! जो साधिला तूं असे."

मनुष्याच्या कर्तबगारीवर आणि त्याच्या हृदयांतील सुप्त देवपणावर त्यांचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळें त्यांच्या हातून "आम्ही कोण?" ही अपूर्व कविता निर्माण झाली आहे. यांत अहंभाव नाहीं, आत्मविश्वास आहे. यांत गर्व नाहीं, पण स्वतःच्या सामर्थ्याची जाणीव आहे. देवांना देखील आम्हींच निर्माण केलें आहे. दिक्कालांतून देखील आरपार आमची दृष्टि पाहूं शकते. आम्हीच या पृथ्वीला स्वर्गाचें स्वरूप प्राप्त करून देतों. आमच्या करस्पर्शानें वस्तुमात्रांत सौंदर्य निर्माण होतें. भक्त जर नसले तर ज्याप्रमाणें देवळाला व देवाला कोणीही विचारणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच या महाकवी वगैरेंना तर सूर्य,चंद्र, व तारा निष्प्रभ वाटतील आणि स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या तिन्ही लोकांत शून्यतेची व अज्ञानांधकाराची पोकळी निर्माण होईल. त्यांचा आत्मविश्वास आणि त्यांची स्फूर्ति इतकी उज्ज्वल होती कीं त्यांनीं वर्तविलेलें भविष्य त्यांच्या मृत्यूनंतर पंचवीस वर्षांच्या आंतच महाराष्ट्र रसिकांच्या प्रत्ययास आलें.

"माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनि या, चालावयाचा पुढें
आहे सुन्दर तो सदा सरसवाङ्निष्यन्द चोहींकडे !
तुम्ही नाहि तरी सुतादि तुमचे धातील तो प्राशुनी !
कोणीही पुसणार नाहि, "कवि तो होता कसा आननीं ?"

आणि खरोखरच असा चमत्कार झाला. केशवसुतांच्या हयातींत केवळ चार दोनच रसिक मित्र त्यांना मिळाले होते. इतरत्र त्यांची अवहेलनाच होत होती. पण आज ते अर्वाचीन मराठी कवींचे आद्य शंकराचार्य मानले जातात. त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट ही कीं, प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धन, हरि नारायण आपटे, नारायण वामन टिळक आणि विनायक जनार्दन करंदीकर या त्यांच्या चार रसिक मित्रांची योग्यता तत्कालीन चार हजार मराठी वाचकांपेक्षां खात्रीनें अधिक ठरेल.

केशवसुतांची कल्पनाशक्ति अमर्याद होती. तिची व्यापकता आणि विशाल दृष्टि मनाला स्तंभित करते. ईश्वराचा ग्रंथ; सृष्टि-तत्त्व आणि दिव्य दृष्टि; स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य; दिव्य ठिणगी; कल्पकता; रूढि–सृष्टी–कली; शब्दांनो मागुते या; क्षणांत नाहींसे होणारे दिव्य भास, हीं त्यांच्या महामनस्कतेचीं उदाहरणें म्हणून देतां येतील. त्यांची दृष्टि खरोखरच दिक्कालातीत होती. "जें न देखे रवी, तें देखे कवी" या दिव्य दूर दृष्टीचीं उदाहरणें म्हणून "अत्यंजाच्या मुलाचा प्रश्न" "जगामधि या तुला कशाला परमेशें धाडिले" आणि "मजुरावर उपासमारीची पाळी" हीं उदाहरणें देतां येतील. मुलास झोडपणाऱ्या एका पंतोजीचा धिक्कार करून त्यांनीं नव्या शिक्षणपद्धतीची मुहूर्तमेढ रोवली. 'गोफण केली छान' ही जोरदार कविता समर्थ रामदासांच्या 'यत्न तो देव जाणावा' या प्रशस्तीची आठवण करून देते. त्यांची 'घुबड' ही कविता मूळ आधारभूत 'रेव्हन' या इंग्रजी कवितेपेक्षां उत्तम साधली आहे. आणि 'घड्याळ' ही कविता Longfellow च्या 'Grand Father Taught' या कवितेला खरोखरच लाजविते.

"लवाजम्याचे हत्ती झुलती
लक्ष त्याकडे देतो कोण,
मित रव जर हे सावध करिती –
'आला क्षण–गेला क्षण!'

' मर्त्य जगाच्या व्यवहाराच्या पातळीवर ' या कविता अप्रतिम साधल्या आहेत. त्यांतील ध्वनि आणि प्रसाद मनोवेधक आहेत. कोणीकडून कोणीकडे, हरपलें श्रेय, झपूर्झा, म्हातारी, आणि सतारीचे बोल, या वाचकाला तत्त्वचिंतनपर उच्च व पवित्र वातावरणांत विहार करावयास लावणाऱ्या कवितांची थोरवी मग किती वर्णन करावी ? शब्दसंगीत, भावना, आणि उदात्त कल्पना या दृष्टीनें पाहिलें असतां 'सतारीचे बोल' अशी सर्वांगसुंदर कविता पाश्चात्य वाङ्मयांत देखील क्वचितच सापडूं शकेल. भारताची नवी मांडणी करूं पहाणाऱ्या तुतारी व नवा शिपाई यांतील चैतन्य सतत खळाळत आहे.

केशवसुतांच्या भोंवती भयाण परिस्थितीचा काळोख पसरला असतांही त्यांचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन प्रेमळ, सहृदय व आशावादी होता. त्यांच्यांतील महाकवि शोकानें भांबावणारा व रडणारा नव्हता. तो

"आशा, प्रेम तसेंच वीर्य कवनीं तो आपल्या गाइल;
गेलें वैभव गाउनी स्फुरण तो युष्मन्मना देइल"

प्रेतांना देखील जिवंत करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या वाणींत साठवलें होतें आणि हातीं नवकाव्याचें निशाण धरून त्यांनीं महाराष्ट्रांतील जीवन्मृतांना युद्धोत्सुक बनविण्याचा प्रयत्न केला. कवींच्या सामर्थ्यावर लोकांचा विश्वास बसत नसला तरी देखील त्यांनीं

"द्या उत्तेजन हो कवीस, न करा गाणें तयाचें मुकें;
गाण्यानें श्रम वाटतात हलके, हेंही नसे थोडकें"

नामदेव तुकाराम यांनीं पांडुरंगाची कधीं आळवणी केली, कधीं त्याची स्तुति केली, कधीं त्याच्या चरणावर मस्तक नम्र केलें, तर कधीं त्याच्यावर रुसवा काढला. लहान मूल प्रसंगोपात्त आपल्या आईवर रागावलें तरी त्याचें मातृप्रेम निरपवाद असतें. लहान मुलाचा आईवरील रुसवा हा प्रेमाचाच एक प्रकार आहे. केशवसुत प्रतिभा किंवा कविताशक्ति हिला देवाची जननी मानीत असत. कारण कवीच्या प्रतिभेमुळेंच देवांची निर्मिति झाली. आणि स्वर्ग अस्तित्वांत

आला. वाल्मीकि व व्यास हेच रामकृष्ण परंपरेचे संस्थापक होत. या प्रतिभेला उद्देशून स्फूर्ति, फिर्याद आणि थकलेल्या भटकणाराचें गाणें या अत्यंत सुंदर कविता त्यांनीं लिहिल्या आहेत. या तिसऱ्या कवितेंतील गोडी अवीट आहे. तिच्या शब्दांशब्दांतून नादमाधुर्य व भावरस ठिपकत आहे. त्यांच्या सर्वच कवितांत सौंदर्याचा आविष्कार आहे. त्या सौंदर्याचें स्वरूप भिन्न असलें तरी त्या भिन्नतेंत मनोहर एकतानता आहे. पुष्प सुंदर, जवाहर सुंदर, तारक सुंदर कीं बालक सुंदर ? सिंहाची भव्यता, हरिणाची निरागसता कीं भृंगाची चंचलता अधिक मनोरम? मनोहारिणी ही तर सौंदर्याची मूस आहे. पण ह्या सौंदर्याला सत्याचा आधार आहे. त्यांत गुलाबांच्या फुलांचा सुवास आहे. नैर्ऋत्येकडच्या वाऱ्याचें सुखस्पर्शी शीतलत्व आहे. सूर्याचें ओज आहे, चंद्राचें रम्य दर्शन आहे, तारकांचें नर्तन आहे व वृक्षवेलींचा सुंदर आदर्श संसार आहे. हीरकाला सुवर्णाचें कोंदण जडलेलें आहे. त्या सौंदर्याला पावित्र्याचें प्रावरण आहे. वृक्षवेलींच्या संसारांत पुष्पें फळें अंतर्भूत झालीं आहेत. रविकिरणांचें शुभ्र हास्य जगाला उजळा देत आहे. गंगा पापाचा नाश करते व चंद्र ताप हरण करतो. कर्णाच्या औदार्यानें दैन्य दूर पळतें, अमृतामुळें व्याधींचा व मृत्यूचा लोप होतो. सत्यं शिवं सुंदरं हीच काव्याची एकमेव व्याख्या! बारा तेरा वर्षें वयाच्या एका शांतपणें निजलेल्या निरागस सुंदर कुमारिकेस पाहून केशवसुतांच्या हृदयांतील वात्सल्य पाझरतें आणि तिची एक गोड पापी घेण्याचा त्यांना मोह पडतो. पण तिच्या पवित्र कौमार्यावर लोकापवादाचा निष्कारण देखील शिंतोडा उडूं नये म्हणून मोठ्या ऋषीमुनींच्या अंगीं शोभणाऱ्या संयमानें ते आपलें मन आवरतात. यौवनानें उत्फुल्ल झालेल्या एका कामिनीच्या सौंदर्याचा प्रभाव पडून त्यांचे नेत्र व चित्त दिपूं लागतांच त्यापेक्षां मरण ओढवेल तर बरें असें त्यांना वाटूं लागतें आणि देहाचा अधःपात होऊं देण्याऐवजीं पिशाचयोनींत प्रवेश करावयास ते तयार होतात. मोह प्रत्येकाला पडतो, पण मनोविजय मात्र एखाद्यालाच साधतो. हाच 'हजारांतून

एखादा' महापुरुष म्हणून जगांत प्रसिद्धि पावतो. त्यालाच युग-प्रवर्तक म्हणतात. तोच महात्मा म्हणून ओळखला जातो.

केशवसुतांच्या काव्यसंग्रहांत सृष्टि-सौंदर्यविषयक पुष्कळ कविता आहेत. परंतु त्यांपैकीं फारच थोड्यांत सृष्टिसौंदर्याचें शुद्ध स्वरूप व यथातथ्य वर्णन आढळतें. सृष्टिसौंदर्यदर्शनानें त्यांच्या भावनांचें व मनोवृत्तींचें जें आंदोलन होतें त्या संघर्षाचेंच प्रतिबिंब त्या कवितांत पहावयास सांपडतें. त्यांची वैयक्तिक आत्मवादी Pragmatic दृष्टि जशी त्या वेळीं असेल तशी त्यांना सृष्टि भासते व दिसते. तें पूर्ण व शुद्ध सत्य नव्हे. तें एकांगी वर्णन व अंशसत्य होय. सहा अंधळ्यांनीं हातांनीं चाचपून हत्तीचें खरें स्वरूप ओळखण्याचा प्रयत्न करावा त्यांतलाच हा प्रकार होय. ज्यानें हत्तीचा पाय चाचपला तो म्हणाला, हत्ती खांबासारखा आहे. ज्यानें कान चाचपला त्याला हत्ती सुपासारखा वाटला. ज्यानें शेपूट धरलें त्याला तो सर्प भासला, ज्यानें हत्तीच्या पाठीला हात लावला त्याला ती किल्लेकोटाची प्रचंड भित वाटली. ह्या वर्णनांत व स्वरूपनिर्णयांत प्रामाणिकपणा भरपूर असला तरी त्यांत सत्याचा अंतर्भाव अंशमात्र आहे. फुलपांखरू किंवा फुलांची पखरण अशा शुद्ध सृष्टि-सौंदर्यवर्णनपर कांहीं कविता अपवादात्मकच ठरतील. पण सृष्टि-वर्णनाच्या सदरांतील इतर कवितांना त्यांच्या व्यक्तिविकारी एकांगी दृष्टीची बाधा झाली असली तरी त्यामुळें त्यांचें सौंदर्य कमी न होतां उलट वाढलेंच आहे. लैला जगाला कशी दिसते हा प्रश्न महत्त्वाचा नसून ती मजनूला कशी दिसली त्यांत तिचें सौंदर्य साठलेलें आहे. दोन्ही डोळ्यांनीं पाहण्यापेक्षां केवळ डाव्या डोळ्याची नजरफेक करतांच शृंगाराला ओहोटी न लागतां भरती येते. या न्यायालाच अनुसरून केशवसुतांच्या भृंग, पुष्पाप्रत संध्याकाळ, फुलांतले गुण, सृष्टि आणि कवी, दिवस आणि रात्र या कवितांचें सौन्दर्य अनेक पटींनीं वृद्धिगंत झालें आहे. भृंगांतील कांहीं कांहीं ओळी जणूं बालकवींनींच लिहिल्या आहेत असा भास होतो.

तुझ्यामागें वाटे यावे
गोड फुलें चुंबित राधे
"भृंगा ! आणि तुझें गान
सृष्टीचें गमतें कवन !
गा! तूं गा! नादी भ्रमरा!
मी गणमात्रा जुळणारा!"

याच तऱ्हेची नादमधुरता आणि अर्थविपुलता खालील दोन ओळींतही उत्कटतेनें प्रत्ययास येईल.

" प्रीति, चारुता, आनन्द
यांचे गा मधुरच्छन्द "

केशवसुतांच्या संसारी कविता पवित्र भावनांनीं नटलेल्या आहेत. अपरकविता दैवत अशा एखाद्या कवितेंत किंचित् उच्छृंखलता डोकावत असली तरी ती देवाधर्माला सहमत अशीच आहे.

'एक खेडें' व 'गोष्टी घराकडिल मी वदतों गडचा रे!' या दोन ग्रामीण जीवनाच्या कविता या संग्रहांत उठून दिसतात. सरळ–साधें निसर्गाचें वर्णन आणि धावता शब्दप्रवाह यांमुळें त्या वस्तूंच्या प्रतिकृति नजरेसमोर मूर्तिमंत उभ्या ठाकतात. शब्दांमध्यें चित्रणाचें विलक्षण सामर्थ्य सांठविलेलें आहे. या दोन्ही कवितांत भरपूर नाद-माधुर्य आहे. आणि दोन्हीही वर्णनें बारीक सारीक तपशिलासह परंतु इतक्या हळूवार भावनांनीं रंगविलेलीं आहेत कीं, त्या शब्दचित्रांनीं माणूस सहजगत्या मोहून जातो. या कवितांच्या तोडीस तोड कविता वर्डस्वर्थच्या समग्र संग्रहांत क्वचितच सांपडतील.

केशवसुतांच्या कवितेबद्दल सर्वत्र जरी प्रशंसापर उद्‌गार ऐकूं येतात तरी त्यांतील शब्द पुष्कळ वेळा खडबडीत असतात असा दोषारोप करण्यांत येतो. 'खिडकीकडे मौज पहावयास!' 'आग-बोटीच्या कांठाशीं समुद्राच्या शोभेकडे पहात उभ्या असलेल्या एका तरुणीस;' अन्योक्ति वगैरे स्फुट कविता; 'रांगोळी घालतांना पाहून,' 'नैर्ऋत्येकडील वारा,' 'किरातार्जुनीय,' आणि 'कचाप्रत देवयानी,' या कवितांतील कवीची भाषा संस्कृतप्रचुर व लालित्य-

पूर्ण आहे. त्यामुळें कवीचें भाषेवर सामर्थ्य नव्हतें असा आरोप करितां येणार नाहीं. पण त्याबरोबर कांहीं ठिकाणीं अडखळण्यासारखे ओबडधोबड शब्द आढळतात हें कबूल करावें लागेल. काव्य अधिक परिणामकारक व्हावें म्हणून मुद्दामच कवीनें कांहीं विशिष्ट शब्द प्रसंगविशेषीं योजले असावे असा त्यामुळें संभ्रम पडतो. एका लहानशा सुभाषितवजा चुटक्यांत 'गद्धा' हा गद्य शब्द कवीनें वापरला आहे. गाढव किंवा गर्दभ हे शब्द कवीला येत नव्हते असें म्हणण्याची सोय नाहीं. कवीनें आपल्या आयुष्यात त्याच्या कवितांचे हेटाळणी करणारे अनेक गाढव व गर्दभ कदांचित् समक्ष पाहिलेही असतील. परंतु त्यांनीं मुद्दामच 'गद्धा' हा शब्द वापरला असावा. 'अज्ञानी' बद्दल 'अजाण' शब्द वापरणें हें संस्कृताचें मराठीकरण होय. प्रकृतिमानाप्रमाणें कोणाला हें मराठीकरण रुचतें, कोणाला नाहीं. कांहीं जणांना काव्याचें सौंदर्य केवळ शब्दांतच खचून भरलेलें आढळतें. गद्याला फाटक्या जोड्याचाच मार दिलेला ज्यांना चालतो त्यांना काव्यावर तुटून पडण्याच्या वेळीं जीर्ण उपानहाची स्मृति होते. हा मतवैचित्र्याचा प्रश्न आहे. केशवसुतांच्या कवितेंत मधुर-ललित वचनांचा सुकाळ नसला तरी त्यांत शब्दशिल्प भरपूर प्रमाणांत आहे. चित्रकाराला हलक्या हातानें रंग भरावे लागतात. कुंचलीनें रंग द्यावे लागतात आणि रंगसंगति साधावी लागते. मूर्तिकाराला व शिल्पशास्त्रज्ञाला इतकें हळुवार होऊन भागत नाहीं. मदन व रतीची देखील मूर्ति घडवितांना त्याला छिन्नी व हातोडीचा उपयोग करावा लागतो. परंतु अशा कठोर उपचारांतूनच मूर्तीचें सौंदर्य निर्माण होतें. 'कवितेचें प्रयोजन' या कवितेंत ——

"शान्तीचें घर सोडुनी प्रखर त्या हारी प्रयत्नाचिया,
प्रीतीचाहि निकुंज सोडुनि रणीं जीवित्व नांवाचिया,
माता ही सुजला, स्वभूमि सुफला, तीच्या परी लेकरां
खायाला पुरतें पहा नच मिळे कीं हाल आहे पुरा;"

पहिल्या दोन ओळींत शब्दलालित्य कमी असलें तरी खंबीर पायावर दृष्टान्त उभा करून सबंध परिस्थितीचें यथातथ्य चित्रण त्यांनीं केलें आहे. दुसऱ्या दोन ओळींत जन्मभूमीला लावलेली सुजलां सुफलां हीं दोन मधुर विशेषणें बंकिमचंद्रांच्या सुप्रसिद्ध वंदेमातरम् गीतांतील सुजलाम् सुफलाम् या शब्दांची आठवण करून देतात. केशवसुतांनीं ही कविता १८९० पूर्वी केव्हां तरी लिहिली आहे. आणि वंदेमातरम् गीताची निर्मिति जरी तत्पूर्वी झाली असली तरी तें गीत 'आनंदमठ' या कादंबरींत दडलेलें होतें. १९०५ सालच्या वंग-भंगाच्या चळवळीनंतरच हें गीत राष्ट्रगीत म्हणून हिंदुस्थानभर प्रसिद्ध झालें. अनेक ठिकाणीं केशवसुतांनीं असे अर्थपूर्ण व सहज-सुंदर शब्द वापरले आहेत. त्यांची भाषा अर्थानुसारी आणि अर्थानुवाही आहे. परंतु मनांतील विचार आणि भावना तंतोतंत प्रकट करतांना ते अर्थापेक्षां शब्दाला कमी महत्त्वाचे लेखतात. याला जर दोष म्हणावयाचा असेल तर संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांच्या अभंगांतही असे अनेक नाठाळ शब्द आढळतील. अर्थावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळें बाह्योपचारी आवरणांत व्याकरण-दोष व वृत्तदोष क्वचित स्थळीं डोकावणें स्वाभाविक आहे. कोणताही संत कवि या दोषारोपांतून सुटू शकणार नाहीं. आणि केशवसुत हें त्याच जुन्या परंपरेंत पण नव्या युगाचे प्रतिनिधि म्हणून मोडतात.

केशवसुतांची प्रतिभा अत्यंत प्रभावशाली आहे. त्यांच्या अंतर्मनांत जीवनांतील संघर्षामुळें उत्पन्न झालेल्या लाटा खळाळत होत्या. त्या ऊर्मीनींच हें काव्यस्वरूप धारण केलें आहे. त्यांचें वाचन मर्यादित, जीवन तोकडें आणि अनुभव मर्यादित असल्यामुळें त्यांच्या काव्यगंगेला अथांग खोली व विस्तीर्ण पात्र लाभूं शकलें नाहीं. त्यांची काव्यनिर्मिति हें केवळ ईश्वरांचें देणें आहे. हा परमेश्वराचा प्रसाद आहे. आणि ह्या एका कारणामुळेंच नव्या युगांतील मराठी कवितेचे आद्य प्रणेते म्हणून त्यांचा सर्वत्र गौरव झाला आहे. गंगोत्री उगमा-जवळ गंगेची खोली व पात्र मर्यादित असलें तरी तिचें महत्त्व व

पावित्र्य काशी येथील गंगेलाही येणार नाहीं. मग हवऱ्याजवळच्या समुद्रप्राय गंगेची कथा दूरच राहिली.आधुनिक काळांतील युगप्रवर्तक कवि नव्या समाजनीतीचे व वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे उद्‌गाते म्हणून त्यांचें स्थान मराठी वाङमयाच्या दालनांत अढळ झालें आहे. त्यांना वंदन केल्याशिवाय कोणत्याही नवकवीला आपली लेखणी पवित्र वाटणार नाहीं. काशीयात्रेपेक्षां गंगोत्रीच्या यात्रेचें महत्त्व अधिक हें सत्य प्रत्येक हिंदुमात्राला परिचयाचें आहे.

* * *

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलम्
अनुक्रम ५१५१२३ दि. ०७.६.९२
क्रांक १८१९ दों दि. २६.३.९३

श्री. वि. मा. दी. पटवर्धन, एम्. एस्सी.

२ : केशवसुत कसचे मेले.....?

कै. तात्यासाहेब केळकर यांनीं आपल्या एका लेखांत कांहीं प्रसिद्ध मराठी कवींची कविता सगुण रूप धारण करून आपल्यापुढं उभी राहिली तर ती कशी दिसेल याविषयीं मजेदार कल्पना केल्या आहेत. त्यांत केशवसुतांच्या कवितेचं सगुणरूप "दाभणकांठी पंचा नेसलेला कोरीव मिशांचा सुदृढ प्रकृतीचा चित्पावन" असं रंगविलं आहे!

या रूपाची तात्यासाहेबांनीं केलेली उकल अशी–

दाभणकांठी पंचा– हा विचारांचा आटपसरपणा, रेखीवपणा आणि राकटपणा दाखवितो.

मिशा– मर्दपणा दाखवितात.

कोरीव मिशा– यामुळें कवितेचा तोंडवळा उग्र वाटतो.

सुदृढ प्रकृति– काव्यांतली मस्ती आणि दांडगेपणा सूचवितात.

चित्पावन– फटकळ तोंड आणि जगाशीं भांडखोरी.

तात्यासाहेबांबद्दल योग्य आदर बाळगूनही मी म्हणतों कीं ही उपमा समर्पक नाहीं, आणि केशवसुतांच्या कवितेचं खरंखुरं चित्र डोळ्यांसमोर उभं करणारी तर मुळींच नाहीं. त्यांनीं कल्पिलेल्या सगुण रूपांतले कांहीं अवयव केशवसुतांच्या काव्यांत अंगभूत असतीलही. पण गगनाला गवसणी घालणारा आत्मविश्वास, प्रतिभेचि उत्तुंग भरारी, चित्त थरारून टाकणारा आवेश, समाजांतल्या विषमतेबद्दल त्वेष, माणसांच्या निर्जीवतेबद्दल चीड, ढोंगबाजीविरुद्ध पुकारलेला जेहाद, राष्ट्राच्या पुनरुत्थानाची तळमळ, भावी समाजक्रांतीचं भव्य दर्शन आणि माणुसकीचा गाढ

गर्हिवर यांतलं कांहींही त्या सगुणरूपांत नाहीं. तसं रूप कल्पायचंच झालं तर, श्री. वरेरकरांच्या 'सोन्याचा कळस' नाटकांतली बिजली मी केशवसुतांच्या कवितेकरतां अधिक पसंत करीन. वर सांगितलेले वरेच गुण बिजलींत आढळतात, आणि नेमक्या या गुणांमुळेंच केशवसुत युगप्रवर्तक कवींच्या योग्यतेस जाऊन पोहोचले आहेत असं मला वाटतं.

खरोखरच मराठी शारदेच्या दरबारांत आधुनिक कालीं केशवसुतांइतका तेजस्वी आणि धडाडीचा दुसरा कोणीही कवि मुजरा करून गेलेला नाहीं. गद्यवाङ्मयांत कै. आगरकरांना जें स्थान आहे तें पद्यांत केशवसुतांना द्यायलाच पाहिजे. गोविंदाग्रजांसारखा अत्यंत बुद्धिमान् आणि प्रतिभासंपन्न शिष्यही आपल्या गुरूची थोरवी सांगतांना "शिवरायांच्या मागुन आम्हीं लाल महालीं फिरणें। तसेंच यांच्या मागून आम्हीं नवीन कविता करणें।" असे विषादपूर्ण उद्‌गार काढतो. श्रीशिवरायांच्या पराक्रमासारखं केशवसुतांच्या काव्यांत काय आहे? असा कोणी प्रश्न केला तर त्यालाही गोविंदाग्रजांनीं उत्तर देऊन ठेवलं आहे. गोविंदाग्रज म्हणतात– अरे, केशवसुतांच्या गाण्यांत काय आहे म्हणून काय विचारतोस? त्याच्यांत असं सामर्थ्य आहे कीं हा त्यांचा चेला देखील 'त्या गाण्याचा गाऊन सूर' कुणी मनाचा असेल कच्चा, करील त्यालाही मनशूर!'

केशवसुतांच्या काव्याचं एकांगीं परीक्षण करून, त्यांना कवि तरी म्हणावं कीं नाहीं ही शंका उपस्थित करणाऱ्या टीकाकारांनों, बोला, गोविंदाग्रजांपेक्षां काव्यांतलं तुम्हांला जास्त कांहीं समजतं असं का तुमचं म्हणणं आहे?

केशवसुतांचे कांहीं टीकाकार त्यांच्या त्रुटित काव्यनिर्मितीकड बोट दाखवून म्हणतात– किती थोडी यांची कविता? महाकवीचा काव्यप्रपंच यापेक्षां मोठा असायला हवा.

केशवसुतांची काव्यसंपदा अवघ्या १००।१५० पानांतच विखुरलेली आहे हें खरं, आणि आजच्या कवींची बेसुमार काव्यप्रसवशक्ति लक्षांत घेतली तर ही तुटपुंजी वाटणारच. पण काव्याच्या विस्तारावरून जर आपण कवीची योग्यता पारखूं लागलों तर वामनपंडित अथवा मोरोपंत यांच्यापुढें आजचे सगळे प्रसिद्ध कवीदेखील "कवडे" च ठरतील. बकुळीच्या झाडाप्रमाणें काव्यपुष्पांची बरसात केशवसुतांनीं केली नाहीं. देवानं त्यांना तेवढें आयुष्य दिलं नाहीं. दैवानं स्वास्थ्य दिलं नाहीं. पण हजारों बकुलपुष्पांपेक्षांही प्रखर असा सुगंध जसा कस्तुरीच्या एका कणांत सांठविलेला असतो तसा केशवसुतांच्या थोड्याशाच कवितेंत प्रखर असा काव्यगुण ठेंचून भरलेला आहे. अस्सल कस्तुरीचा सुगंध फार जवळून घेतला तर सहन होत नाहीं. कांहीं नाजुक नाकांचा तर चक्क घुणघुणाच फुटतो! सौंदर्याचंही असंच आहे. पाचूंच्या खडयाचं सौंदर्य जवळून निरखायचं असतं, वनराजीनीं वेष्टित अशा पर्वतराजाचं सौन्दर्य लांबूनच पहावं लागतं. केशवसुतांच्या काव्य सौन्दर्याबद्दलही हेंच म्हणतां येईल.

फ्रान्सचा व्हॉल्टेअर, जर्मनीचा गटे, आणि रशियाचा पुष्किन हे आपापल्या देशांत युगप्रवर्तक कवि मानले गेले. तसेच महाराष्ट्रांत रामदास आणि केशवसुत हे युगप्रवर्तक कवि होऊन गेले असं आपण मानलं पाहिजे. वरील तीनही कवींचा काव्यविस्तार बेताबाताचाच आहे. आंग्ल कवि ग्रे याची कविता देखील सुमारें दोनशें पानांत बसेल एवढीच आहे. पण आपल्या Elegy नं तो अजरामर झाला. केशवसुतही एकटया तुतारीमुळें अजरामर झाले आहेत.

कवीची खरी योग्यता काय आहे हें मराठी कविमंडळांत रामदासांनीं प्रथमच सांगितलं, आणि स्वत:च्या चरित्रांत पटवूनही दिलं. ते म्हणतात–

जरि नसता कवींचा व्यापार । तरि कैचा असतां जगदुद्धार ।
म्हणौनि कवि हे आधार । सकल सृष्टिशीं ।

केशवसुतांनाही आपल्या कालीं कवीच्या थोरवीसंबंधीं अशीच समज टीकाकारांना द्यावी लागली. किंबहुना अलीकडच्या काळांत कवींची वकिली केशवसुतांइतक्या हिरीरीनं दुसऱ्या कोणीही केलेली नाहीं.

त्यांच्या काळीं कवि हा समाजांत एक कुचेष्टेचा विषय होऊन बसला होता. भोजराजाच्या दरबारांत कवीला चढलेली किंमत राजभोजांच्या दुकानांतल्या पायतणाइतकीही राहिली नव्हती! खुद्द केशवसुतांच्या निधनानंतर त्यांचा मृत्युलेख लिहितांना एका ब्रुद्रुक संपादकानं " गेला कवीश्वर बरा, सुटला विचारा " असे नाटकी विषादाचे उद्‌गार काढलेले होते. आज देखील कांहीं नामवंत कवींना आपण "नुसतेच" कवी नसून पट्टीचे गद्यलेखकही आहोंत हें मुद्दाम दाखविण्याचा मोह आवरत नाहीं. केशवसुतांच्या मागून केवळ कवि म्हणून दिगंत कीर्ति मिळविली फक्त कै. तांब्यांनींच बाकीचे कवि कोणी नाटककार, तर कोणी टीकाकार, कोणी निबंधकार तर कोणी पत्रकार अशा दुहेरी नात्यानं लोकांपुढं आले. निर्भेळ कवीला साहित्यसभेंत पुरेशी मान्यता मिळत नाहीं, असा एक बारीकसा न्यूनगंड आजही कवींच्या मनांत दडलेला असतो. मग केशवसुतांच्या वेळची गोष्टच बोलायला नको.

केशवसुतांच्या मनाला हा न्यूनगंड कदापिही शिवलेला दिसत नाहीं. या समाजांत कवीचं स्थान कोणतं आणि या जगांत त्याचं कार्य कोणतं याविषयीं त्यांना यत्किंचितही संदेह नव्हता. कवि म्हणून आपण जन्मास आलों, तें आपलं कांहीं एक जीवितकार्य आधीं नियुक्त करून घेऊनच आलों याची स्पष्ट जाणीव रामदासांप्रमाणें केशवसुतांना होती.

आम्हीं कोण म्हणून काय पुसतां आम्हीं असूं लाडके
देवाचे, दिधलें असें जग तयें आम्हांस खेळावया
आम्हांला वगळा, गतप्रभ झणीं होतील तारांगणें
आम्हांला वगळा, विकेल कवडी मोलावरी हें जिणें

असा दांडगा आत्मविश्वास प्रकट करून केशवसुत आपल्या कविमित्रांना सांगतात, मित्रहो, जग आपणांस विक्षिप्त म्हणतं, हसतं.

हसूं द्या. त्यांत एवढी लाज बाळगण्यासारखं काय आहे ? नियतीनंच आपल्यावर ही जबाबदारी टाकलेली आहे.

अमुच्या भाळीं कटकट लिहिली सदैव वटवट करण्याची
म्हणेल जग आम्हांस मद्यपी, पर्वा कसली मग याची ?
छंदफंद उच्छृंखल अमुचे स्तिमित जगाला ढवळूं द्या
कांठोकांठ भरुं द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या ।।

भोवतालच्या जीवनांत जीं शल्यं तुम्हांला बोचतील त्यामुळं तुमच्या हृदयाचा पेला विविध भावनांनीं कांठोकांठ भरूं द्या. त्या भावनांच्या खळाळीनं उचंबळलेला फेंस शब्दांच्या रूपानं भराभर बाहेर पडूं द्या. माहीत नाहीं कां तुम्हांला तुमच्या कवित्वशक्तींत केवढं सामर्थ्य आहे तें ?

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे
टेकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुनिया देऊं कसे
बंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे
उडवुनि देऊन करूं पाशवी शाहयांचे तुकडे तुकडे.

कवीच्या सामर्थ्याविषयीं त्यांची कल्पना अशी अचाट असल्यामुळें कवि या प्राण्याची अवहेलना त्यांना बिलकुल सहन होत नसे. माणसानं माणसाला तुच्छ लेखलेलं पाहून ज्यांची तळपायाची आग मस्तकाला जाई ते काय कवीला शिवी दिलेली ऐकून घेतील ? लहानपणीं ते शाळेंत शिकत असतांना एका उर्मट शिक्षकानं त्यांच्या चेहऱ्याची सुतकी, दुर्मुखलेला, खप्पड अशा शेलक्या विशेषणांनीं कुचेष्टा केली. केशवसुतांना तें सहन झालं नाहीं. आपल्या कवित्वाला तें आव्हानच आहे असं त्यांना वाटलं. आणि जागच्या जागीं त्यांनीं शिक्षकांना बजावलं, " पंतोजी, आज तुम्हीं माझ्या चेहऱ्याला हंसताहां. पण लक्षांत ठेवा.

माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनि या चालावयाचा पुढें
आहे सुंदर तो सदा सुरस वाङनिष्यंद चोहींकडे
तुम्हीं नाहि तरी सुतादि तुमचे घातील तो प्राशुनी
कोणीही पुसणार नाहीं, कवि तो होता कसा आननीं"

बालवयांतली त्यांची ही भविष्यवाणी पुढं, किती तंतोतंत खरी ठरली हें पाहिल्यावर केशवसुतांच्या द्रष्टेपणाचा आणखी निराळा पुरावा तो काय हवा?

एका श्रीमान् तरुण मित्रानं केशवसुतांना त्याच्या विवाहाचीं मंगलाष्टकं रचावयास सांगितली. पण हा कर्मदरिद्री कवि, तिथं मांडवांत कशाला असं म्हणून लग्नाचं आमंत्रण मात्र त्यानं केशवसुतांना दिलं नाहीं. केशवसुतांच्या स्वाभिमानी वृत्तीला ही गोष्ट फार खटकली. मंगलाष्टकं तर त्यांनीं रचली नाहींतच, पण विवाहसमारंभालाही ते हजर राहिले नाहींत. दुसरे दिवशीं संध्याकाळीं ते बाहेर पडले तेव्हां रस्त्यांत मित्राच्या वरातीची जंगी मिरवणूक समोरून आली. मिरवणुकींत हत्ती झुलत होते, दागिन्यांनीं मढविलेले घोडे नाचत होते, दारूकाम उडत होतें आणि शिपाई प्यादे पुढं चालत होते. इतक्यांत समोरच्या घडचाळांत नवाचे ठोके पडले. त्याबरोबर केशवसुतांच्या तोंडून चटकन पुढील ओळी बाहेर पडल्या–

लवाजम्याचे झुलती हत्ती लक्ष त्यांकडे देतो कोण ?
मनोऱ्यावरी घडचाळ बोले आला क्षण गेला क्षण

त्यांच्या सहकारी शिक्षकानं एकदां त्यांना डिवचलं "अहो या कवितेच्या पायीं तुम्ही निरर्थक इतका वेळ कां दवडता? जगाला तुमच्या काव्याचा उपयोग काय?" हा चमत्कारिक प्रश्न आजही कवींचे मित्र त्यांना विचारीत असतात. त्यांना केशवसुतांनीं रोखठोक उत्तर देऊन ठेवलं आहे तें असं–

हातीं घेउनिया निशाण कवि तो पाचारितो बांधवा
या हो या झगडावयास सरसे व्हा मेळवा वाहवा
प्रेतेंही उठतील जीं निजस्वरें ती तो तुतारी करी
आतां नादवती निरर्थक तरी त्याची कशी चाकरी?

असा हा बाणेदार कवि सभोवार पसरलेल्या समाजांतली विषमता, दैन्यावस्था, रूढीची गुलामगिरी आणि ढोंगबाजी पाहून चेतला असला, बेचैन झाला असला तर त्यांत नवल काय? पण नवल हें कीं, आपली अंतरींची जळजळ केशवसुतांनीं बोलून

दाखविली. कविकुलपरंपरेंत अशी अस्वस्थता उघडपणें यापूर्वी रामदासांनीं बोलून दाखविली आहे. त्यांच्या कालीं महाराष्ट्राची जी एकंदर स्थिति होती ती पाहून समर्थ म्हणतात–

देशकाल वर्तनानें। चिंताग्रस्त होतीं मनें।
कैशीं वांचतील जनें। महाराष्ट्रीं या
कैसे क्षेम राहील जगतीं। कैसी देवदेवालयें तगतीं
कुटुंबवत्सल कैसे जगती। कोणीकडे जातील हे।

परमार्थसाधन आणि नामसंकीर्तन यांभोंवतीं घोटाळणारी निवृत्तिमार्गी मराठी कविता रामदासांनीं सरळ प्रवृत्तिपायावर आणली. "आधीं प्रपंच करावा नेटका" हें लोकांना शिकविलं, "शठासी व्हावें शठ, उद्धटाशीं उद्धट" हें नवीन धोरण सांगितलं. "मराठा तितुका मेळवावा, महाराष्ट्रधर्म वाढवावा," हा स्फूर्तिदायक संदेश दिला आणि "सामर्थ्य आहे चळवळीचें। जो जो करील तयाचें।" असा क्रियाशील मंत्रही सांगितला. महाराष्ट्रांत यामुळें एक नवीनच स्फुरण चढलें.

केशवसुतांच्या कालीं मराठी कविता अस्मानांत भराऱ्या मारीत होती; निसर्गरम्य वनश्रींत रमत होती, स्वप्नसृष्टींत विहरत होती. प्रणयसागरांत गटंगळ्या खात होती, किंवा गूढगुंजनांत मशगुल होऊन राहिली होती. तिला केशवसुतांनीं धक्के देऊन भूतलावर खेंचून आणली. सत्यसृष्टीचा साक्षात्कार तिला घडविला आणि मानवी जीवन हेंच तिचं प्रमुख क्रीडांगण ठरवून टाकलं, रामदासांप्रमाणें केशवसुतांनीं काव्याचा मोहरा सर्वस्वी समाजाकडे वळविला.

कला आणि कलावंत यांविषयीं त्या कालचे रूढ संकेत लक्षांत घेतां केशवसुतांचं हें प्रचंड साहस होतं यांत शंका नाहीं. कला ही अपार्थिव असते. प्रतिभा ही परमेश्वराची देणगी होय. कोणत्याही कलाकृतीला जन्म देतांना कलावंत हाही अपार्थिव होतो. (Genius is unconcious) म्हणजे त्याचे आणि जगाचे संबंध तुटलेले असून तो मनानं एका निराळ्या दुनियेंत वावरत असतो. ब्रह्मानंदीं टाळी लागलेली असते. देहभानही नसतें, मग देशकाल

परिस्थितीचं ज्ञान कोठून असणार? आपल्या या गोड संभ्रमावस्थेचा आनंद तो आपल्या कृतीनं वाचकांनाही मिळवून देतो. अशा प्रकारचे विचार त्या कालीं दृढमूल झालेले होते. केशवसुतांनीं या सर्व निस्संगी विचारांना असा जोराचा धक्का दिला कीं बोलतां सोय नाहीं.

ज्या समाजाचा कवि हा घटक असतो, त्या समाजाचीं सुखदुःखं, त्याच्या आशा आकांक्षा, आणि त्याचा मान अपमान यांचे संस्कार कवीच्या मनावर व्हावयालाच हवेत. आणि या मनोभूमींत फुलणारं पुष्प म्हणजेच त्याचं काव्य. अशा त्या काव्याला खऱ्या अर्थानं अपार्थिव कसं म्हणतां येईल ? अर्थात् समाजजीवनाचे पडसाद कवीच्या काव्यांत उमटले तर त्यामुळें तें कलाहीन तर होत नाहींच; पण उलट पंडित नेहरूंसारख्या थोर राष्ट्रपुरुषाच्या म्हणण्याप्रमाणें कोणत्याही महान् राष्ट्राचं अंतरंग त्याच्या वाङ्मयांत अन् विशेषेंकरून त्याच्या काव्यांत सांपडतं. अन् तेंच खरं आहे.

हे पुरोगामी क्रांतिकारक विचार प्रथम केशवसुतांच्या कवितेनंच महाराष्ट्रांत प्रसृत केले. रसास्वाद हा साहित्यमंदिराचा कळस असला तरी जीवन हा त्याचा पाया होय, हें नवं तत्त्वज्ञान आधुनिक कवींना हळुहळू पटूं लागलं आणि केशवसुतांच्या काव्याकडे ते नव्या दृष्टीनं पाहूं लागले. यामुळें केशवसुतांच्या नंतर मराठी काव्यसृष्टींत एक नवीनच वारं खेळूं लागलं आणि साहित्यक्षेत्रांत एक नवं युग उजाडत आहे याची लोकांना कल्पना आली.

युगप्रवर्तक कवि आपल्या वाङ्मयांत भावी समाजक्रांतीचं स्पष्ट दर्शन घडवितो. समाजाशीं तो समरस झाल्याकारणानं त्यांत असंतुष्ट मनं कोणतीं आहेत, तीं कोणत्या भावनांनीं धुमसत आहेत हें त्याला अचूक समजलेलं असतं. राष्ट्राचं पुनरुत्थान हें आपलं अंतिम ध्येय तो ठरवितो आणि मानवी मनांची अस्मिता जागृत करणं हा एक ध्येयमार्गावरचा पहिला टप्पा त्याला स्पष्ट दिसतो. केशवसुतांच्या काळीं सुशिक्षित लोकांनीं देखील "रूढीचे दास" बनून परिस्थितीची गुलामगिरी पत्करलेली होती. तेव्हां केशवसुतांनीं त्यावेळच्या तरुण रक्ताच्या नवकवींना आवाहन केलं

आणि सांगितलं. "हे कवीनों, तुम्ही यापुढं अशीं गाणीं गा कीं, "परिसुनि त्यांचे शब्द रूढिचे दास झणीं ते खवळूं द्या." ते खवळल्याशिवाय त्यांचीं मेलेलीं मनं सजीव होणार कशीं? समाजांत विषमता बोकाळली आहे, दुर्जन बलिष्ठ झाले आहेत आणि ते सज्जनांना छळीत आहेत. आणि ही सर्व "दैवाची करणी" म्हणून हे समाजधुरीण कपाळाला हात लावून बसलेले आहेत. त्यांना आपण स्पष्ट पणें सांगू या कीं बाबांनों, "देवदानवां नरें निर्मिलें!" हें त्यांना समजलं म्हणजे "नरेंच केला हीन किती नर!" याची त्यांना नीट कल्पना येईल. समाजांतल्या मूठभर लोकांनीं सर्व सुखं भोगायचीं आणि आपल्या लाखों बांधवांची पिळवणूक करून त्यांना धुळींत लोटायचं हा सामाजिक अन्याय आहे, दैवी प्रकोप नव्हे!

या अन्यायाची चीड केशवसुतांच्या तुतारी काव्यांत कमालीच्या आवेशानं बाहेर पडलेली दिसते. यमकांच्या, प्रासांच्या, अलंकारांच्या वगैरे बंधनांना न जुमानतां केशवसुतांच्या भावनांनीं शब्दांचं रूप घेऊन या कवितेंत नुसतं थैमान घातलेलं दिसतं. त्यांना अभिप्रेत असलेली समाजक्रांति कशा प्रकारची होती याचं भव्य चित्र एकट्या तुतारीनं आपल्या डोळ्यांसमोर उभं केलं आहे.

उंच अशा बैसुनि तक्तावर
एक वैभवा थोर भोगतो
धुळीमध्यें तो दुजा लोळतो
हाल न कुत्रा त्याचे खातो
काय असे ही स्थिति बरोबर?

असा रोकडा सवाल समाजपुरुषाला करून ते लोकांना म्हणतात—

जाऊं बघतें नांव लयाप्रत
तशांत बनलां मऊ मेंढरें
अहह घेरिलें आहे तिमिरें
परंतु होऊ नका बावरे
धीराला दे प्रसंग हिम्मत

आपण वेळींच जागे झालों नाहीं, एकजुटीनं हें समाजसुधारणेचं

कार्य हातीं घेतलं नाहीं तर भविष्यकालांत कोणतं संकट आपल्या-पुढं वाढून ठेवलं आहे याचा भयसूचक इषारा देतांना ते म्हणतात–

जुनें जाउं द्या मरणालागुनि
जाळुनि किंवा पुरुनि टाका
रडत न एक्या ठायीं ठाका
सावध! ऐका पुढच्या हांका
खांद्यास चला खांदा भिडवुनि

"सावध! ऐका पुढच्या हांका" अशी आरोळी ठोकून केशव-सुतांनीं सगळ्या समाजाला खडबडून जागं केलं. असं करतांना समाजाच्या सदसद्विवेक बुद्धीला न डिवचण्यासाठीं कांहीं ठिकाणीं त्यांनीं जरा बेफाम भाषाही वापरलेली दिसते. स्त्रियांना अज्ञानांत आणि गुलामगिरींत ठेवूं पहाणाऱ्या धर्ममार्तंडांना ते बेधडक सांगतात

स्त्रीवर्गाला दास्यीं दडपुनि
दासीपुत्रचि मानव होतो
स्त्रीला अज्ञानांत ठेवितो
परिणामीं दुर्दशेस जातो
धिक्कार असो या चालीलागुनि

पुढील पिढ्यांनीं आपल्या नांवानं खडे फोडूं नये असं वाटत असेल तर हे रूढीचे फत्तर फोडून त्यांत सुंदर लेणी खोदा असा आदेश देतांना कवि म्हणतात—

प्राप्तकाल हा विशाल भूधर
सुंदर लेणीं तयांत खोदा
निजनामें त्यावर तीं नोंदा
बसुनी कां वाढविता मेदा
विक्रम कांहीं करा, चला तर
धार धरलिया प्यार जिवावर
रडतिल रडोत रांडा पोरें
गतशतकांचीं पापें घोरें
क्षालायाला तुमचीं रुधिरें
पाहिजेत रे स्त्रैण न व्हा तर

प्रतिभेचं, रचनेचं आणि शब्दांचं सारं सामर्थ्य तुतारींत एकवटलेलं आहे. वर्षाऋतूमध्यें दुथडीं भरून खळाळत वाहणाऱ्या सरितेप्रमाणं ही कविता अतिशय गतिमान् आणि प्रक्षोभक झालेली आहे. याच कवितेनं दिपून जाऊन रेंदाळकरांनीं 'गंगौघापरि भव्य केशवसुता सावेश वाणी तुझी" असे उद्‌गार काढलेले आहेत. साहजिकच शतकानुशतकं झोपीं गेलेले समाजपुरुष अशा कवितेमुळें खडबडून जागे झाले असल्यास नवल नाहीं. केशवसुतांइतकं गदगदा त्यांना आजपर्यंत दुसऱ्या कोणीही हलवलं नसेल.

या कवितेचा प्रारंभ केशवसुतांनीं "एक तुतारी द्या मज आणुनि फुंकिन मी जी स्वप्राणानें" . . . . . असा केला आहे. त्यावर बोट ठेवून टीकाकारांनीं केशवसुतांना नाटकी, कृत्रिम, भेकड अशीं शेलकीं विशेषणं लावलीं आहेत. जो कवि म्हणे 'तुतारी आणून द्या म्हणतो' तो ती स्वप्राणांनीं काय फुंकणार ?, जणू काय लाक्षणिक अर्थानं कुणी कवि असं कधीं म्हणतच नाहीं. केशवसुतांनीं तुतारी हें कवितेचं प्रतीक म्हणून वापरलं आहे. त्यांच्या वेळची मराठी कविता कोणत्या प्रकारची होती हें मागं सांगितलंच आहे. तेव्हां केशवसुत म्हणतात कीं, कवि म्हणून मला जें करायचं आहे त्याला ही असली कविता उपयोगाची नाहीं. रसिकांचीं मनं अस्फुट काव्यानंदानं पुलकित करणं हें काम माझ्या कवितेचं नाहीं. माझ्या कवितेचे सूर असे तीव्रतेनें गंभीर निनाद करीत उठले पहिजेत कीं त्यांनीं 'सारीं गगनें' भेदून टाकावींत. बाकीचे कवी आपल्या कवितारूपी बांसऱ्या मंजुळ रवानें खुशाल वाजवीत राहोत. मला बांसरी नको. तुतारी द्या. मी ती माझ्या प्राणांनीं फुंकीन!

टीकाकारांनीं केशवसुतांची ही भूमिका नीट लक्षांत घ्यावी. ती तुतारी आवेशानं फुंकणारे केशवसुत, हातास दिंडीपताका घेऊन 'जानबातुकाराम' चा जयघोष करीत बेहोषपणानं नाचणाऱ्या पंढरीच्या वारकऱ्याप्रमाणं आपल्या कविबंधूना 'जुन्या' विरुद्ध झगडा करावयास स्फुरण देत आहेत, असा 'स्फूर्ति' कवितेंतल्या पुढील ओळींवरून भास होतो.

उठा उठा बांधा कमरा । मारा किंवा लढत मरा
सत्याचा उदयोस्तु करा । छंदफंद उच्छृंखल अमुचे स्तिमित
जगाला ढवळूं द्या--

क्रांति या आपल्या ध्येयाशीं पूर्णपणें समरस झालेले केशवसुत फारसे प्रणयगुंजनांत गुरफटलेले नसले तरी त्यांच्या हृदयांत कोमल भावना कधींच अंकुरल्या नाहींत असं नाहीं. किंबहुना त्यांच्या वीस बावीस कविता आधुनिक टीकाकारांच्या कसोटीप्रमाणं "अविचारी काव्य" या सदरांत खास पडतील! पण त्यांनींच म्हटल्याप्रमाणं त्यांना "साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती" आढळत असे आणि मग त्या आशयाला महत्त्व येऊन त्यांचे तोंडून "विचारी अकाव्य" बाहेर पडत असे. त्यांच्या मनाची ठेवणच तशी होती.

आपल्या प्रियसखीला बरोबर घेऊन ते एकदां समुद्रकांठीं फिरायला गेले. समोर कांहीं जहाजांचीं शिडं आणि कांहीं छोट्या नौका पाण्यावर तरंगतांना दिसत होत्या. त्या पाहिल्यावर केशवसुत आपलं प्रणयगुंजन विसरले आणि एकदम म्हणाले--

कधीं कोणी राष्ट्र प्रबल दुसऱ्याला बुडविण्या
जहाजें मोठालीं करिल जरि गे सज्ज लढण्या
तरी प्रार्थोनिया प्रबल वरुणाला, खवळवूं
समुद्रा, तेणें त्या सकल खलनौकांस बुडवूं

प्रीतीबद्दलची आपली उदात्त भावना त्यांनीं "प्रीति मिळेल कां हो बाजारीं ? प्रीती मिळेल कां हो शेजारीं ?" या काव्यांत सुंदर रीतीनं व्यक्त केली आहे आणि सवंग प्रीतीच्या मागें लागून काव्य रचणाऱ्या प्रणयपंढरीच्या वारकऱ्यांना नाजुकसा इषारा दिलेला आहे!

केशवसुतांनीं आपल्या पत्नीवर कधींही काव्य रचलं नाहीं. कविपत्नीच्या मैत्रिणींनीं याबद्दल तिला एक दिवस छेडलं तेव्हां जरा स्पष्ट होऊन तिनं केशवसुतांना एकांतांत विचारलं, "तुम्ही इतक्या कविता लिहिता ते सगळे विषय तुम्हांला आवडतात. पण माझ्यावर एकही कविता आपण लिहिली नाहीं. तें मी तुम्हांला

आवडत नाहीं म्हणूनच कां?" केशवसुतांनीं तिची समजूत घालतांना दिलेलं खुबीदार उत्तर त्यांच्या प्रीतिविषयक उदात्त कल्पनेला साजेसंच आहे. ते म्हणाले–

बरें कां हें वाटे सखि तुजवरी काव्य लिहुनी
रहस्यें फोडावीं सकल अपुलीं मीं त्रिभुवनीं

क्रांतीकरतां तळमळणाऱ्या या युगप्रवर्तक कवीला स्वातंत्र्याचा ध्यास लागलेला असणं अगदीं स्वाभाविक आहे. त्यांच्या काळीं लोकमान्य टिळक नुकतेच उदयास येऊं लागले होते. क्रांतिकारक देशभक्त देशविमोचनार्थ धाडसी कामं करून धडाधड तुरुंगांत जात होते. कोंवळ्या वयाचे तरुण हंसत मुखानं फांसावर चढत होते. कोणी जन्मठेपेच्या जिवंत नरकांत आपण होऊन उडी घेत होते. स्वातंत्र्याच्या वाऱ्याची पहिली झुळूक महाराष्ट्रांत वाहूं लागली होती. केशवसुतांचं बाणेदार, स्वाभिमानी आणि भावनाविवश अंतःकरण तिनं थरारलं नसतं तरच नवल. सरकारी नोकरीमुळें त्यांच्यावर अर्थातच कांहीं जाचक बंधनं होतीं. पण त्यांमुळें त्यांचा फारच कोंडमारा झाला असावा. कारण त्या बंधनाला न जुमानतां आपल्या लाडक्या बापूला उद्देशून त्यांनीं कोणत्या "घराकडील गोष्टी" केल्या आहेत त्या पहा–

बापू! गडचा ध्वज उभा करशील काय?
तूं देशकार्य करण्या झटशील काय?
बापू! जनांत दिवटी धरशील काय?
स्वातंत्र्यदेव मनसा भजशील काय?

त्या वेळीं काव्यांत देखील अशा गोष्टी उघडपणें बोलणं धाडसच होतं. आणि तें केल्याबद्दल केशवसुतांना थोडी फार झळ लागलीही. पण त्याची त्यांनीं पर्वा केली नाहीं. उलट त्यांचा देशप्रेमानं तळमळणारा आत्मा आक्रोश करून विचारीत होता.

तेव्हां आम्हीं म्हटलें ही ऱ्हासाची
रजनी केव्हां विरून जाईल साची
स्वतंत्रतेची पहाट ती येईल
दिन उत्कर्षाचा केव्हां हो सुचविल

या डोळ्यांनीं पहाट ती बघण्याचें
असेल कां हो नशिबी दुर्दैव्याचें

केशवसुतांच्या काळची एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेतां त्यांची 'राष्ट्रीय' कविता अगदीं थोडी असली तरी, मराठींत नंतर झालेल्या कवि गोविंद, बॅ. सावरकर, कुंजविहारी, काटदरे, कुसुमाग्रज इत्यादि स्वातंत्र्यशाहिरांच्या मालिकेंत त्यांनीं आपलं स्थान निश्चित करून ठेवलेलं आहे यांत शंका नाहीं.

'प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें बाणा कवीचा असे,' असा एक नवीन विचार केशवसुतांनीं एके ठिकाणीं बोलून दाखविला आहे. हा बाणा काय असतो आणि तो वस्तुस्थितीच्या 'ताव्यांत' गुंतविला म्हणजे कोणता बाण तयार होतो याची थोडीशी कल्पना आपल्याला केशवसुतांच्या उद्योगावरून करतां येते. लहान मूल हें नेहमीं उत्साहानें आपल्यापुढं धावत असतं. वडिलांच्या पुढं दौड मारावी, पुढच्या टप्प्यावर जाऊन बसावं, मग तेथून वडिलांच्या मंद चालीकडे हंसत हंसत लक्ष द्यावं, आणि 'बघा आम्ही किती पुढं आलों? तुम्ही माऽऽऽगंऽऽ! असं म्हणून त्यांना हिणवावं असा त्याचा सतत उद्योग चाललेला असतो. केशवसुतांनीं काव्याच्या प्रत्येक दालनांत समकालीनांच्या पुढं मारलेली भरारी अशाच स्वरूपाची आहे. आणि त्या अर्थानं त्यांनीं आपलं शैशव मरेपर्यंत जपून ठेवलेलं होतं यांत शंका नाहीं.

आंतील स्वरूपाप्रमाणंच कवितेचं बाह्य स्वरूपही त्यांनीं पालटून टाकलं, कवीचा आशय वाचकांच्या हृदयाशीं चटकन जाऊन भिडावा अशी भाषा आणि रचना त्यांनीं आपल्या काव्याकरतां निवडली. यमकांची गुलामगिरी सोडली, संस्कृतशब्दप्राचुर्य नाहींसं केलं, अलंकाराची उधळपट्टी थांबविली आणि उपमाउत्प्रेक्षांची जवळजवळ हकालपट्टीच केली. " अशी असावी कविता म्हणोनी, अन् तशी नसावी कविता म्हणोनी" सांगणारे तुम्ही टिकोजी कोण असा फटकळ सवालही त्यांनीं काव्यशास्त्राचा काथ्याकूट करणाऱ्या मम्मट वाग्भटांना करायला कमी केलं नाहीं. जुन्या काव्यसौन्दर्यानं दिपून जाणाऱ्या तत्कालीन

कवींना देखील "नव्याची" आवड उत्पन्न व्हावी याकरतां केशवसुतांनीं पुढील युक्तिवाद केला आहे.

" जुन्या नभीं या ताजे तारक
जुन्या भूमिवर नवी टवटवी
जुना समुद्रहि नवरत्नें वी
जुन्यांतून जी निष्पत्ति नवी
काय नव्हे ती श्रेयस्कारक ?

तुतारी हें याचं भावनोर्मीसरसें त्वेषानं बाहेर पडलेलं, आवेशानं म्हटलेलं, जिवंत शब्दांनीं रसरसलेलं, आणि रचनेमुळं अत्यंत गतिमान् झालेलं काव्य. या काव्याकरतां पंचपदी रचना सुप्रसिद्ध आंग्ल कवि टेनिसन याच्या In Memorium या काव्यावरून उचलली असं केशवसुतांनीं एकदां आपल्या मित्राजवळ बोलून दाखविलं होतं. थोडच्या शब्दांत मनांतला आशय उत्कटपणें मांडण्यास योग्य असा 'सुनीत' हा काव्यप्रकार त्यांनींच प्रथम मराठींत आणला. आणि पुढं तो अत्यंत लोकप्रिय झाला. काव्यांत कथानिवेदनाला काट देऊन इंग्रजी Lyrics प्रमाणं भावनेचा उठाव प्रकर्षानं करणारीं भावगीतंही त्यांनींच मराठी काव्यसृष्टींत प्रचलित केलीं. त्यांना पुढं संगीताची जोड मिळतांच महाराष्ट्रांत त्यांची निर्मिति किती झपाट्यानं होऊं लागली हें वाचकांस माहीतच आहे.

अशा रीतीनं मराठी काव्याचा मोहरा केशवसुतांनीं परमार्थाकडून, काल्पनिकांकडून आणि स्वप्नरंजनाकडून जो वास्तवाकडे फिरविला तो कायमचाच. त्यांनीं निर्माण केलेल्या संप्रदायांत विनायक, गोविंदाग्रज, रे. टिळक, बालकवि, कविवर्य तांबे, यशवंत-माधव ज्युलियन, कुसुमाग्रज, गिरीश इत्यादि एकापेक्षां एक नाम, वंत कवींची परंपरा निर्माण झाली, आणि त्यांच्या कवितेनं सारा महाराष्ट्र अनेक वर्षं हालविला आणि डोलविला. केशवसुतपरंपरेचं हें अबाधित्व गोविंदाग्रजांनीं पुढील ओळींत मार्मिकपणानं सुचविलं आहे.

'केशवसुत कसले मेले ? केशवसुत गातचि बसलें ! '

मात्र ही परंपरा पुढं चालविणारे जे नवीन कवि उदयास येत आहेत त्यांनीं केशवसुतांची भूमिका नीट लक्षांत घ्यावी. 'केशव सुतांनीं स्वतःला प्रेषित म्हणून घेतलं आहे, ते आढ्यतेखोर होते, अशी टीका कधींकधीं त्यांच्या वाचनांत येईल. या टीकेनं त्यांनीं पूर्वग्रहदूषित होऊं नये. केशवसुतांनीं स्वतःला कशाचं 'प्रेषित' म्हटलं आहे हें पहावं. दुर्दम्य आत्मविश्वासाच्या जोरावर आपल्या ध्येया-पासून विचलित न होतां सारा समाज हादरून सोडणारे जे थोर कर्मवीर आपल्या देशांत होऊन गेले त्यांच्या दलांत सामील झालेला मी एक नवा शिपाई आहे. त्या वीरांनीं या जगतांत नवा मनु निर्माण करण्याची जी प्रतिज्ञा केली आहे तिची पूर्तता व्हावी एवढ्याकरतां मला नेमून दिलेली कामगिरी मी पार पाडणार. माझ्या या कृतनिश्चयापासून मला कोणीही फिरवूं शकणार नाहीं. माझ्या मार्गांत कोणत्याही कृत्रिम मर्यादा कुणीही घातलेल्या मला खपणार नाहींत' अशी त्यांची भूमिका आहे व आपल्या " नवा शिपाई " या कवितेंत ती त्यांनीं स्पष्ट केली आहे. ते म्हणतात—

नव्या मनूंतील नव्या दमाचा शूर शिपाई मी आहे
कोण मला वठणीवर आणूं शकतो तें मी पाहे
ब्राह्मण नाहीं, हिंदुहि नाहीं, न मी एक पंथाचा
तेच पतित कीं जे आंखडिती प्रदेश साकल्याचा
मळचास माझ्या कुंपण पडणें अगदीं न मला साहे
कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहे.
शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे
प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई मी आहे

केशवसुतांच्या टीकाकारांनों, आजच्या भारतांतल्या सर्वश्रेष्ठ नेत्यांची विचारसरणी वरील भूमिकेशीं किती तंतोतंत जुळते हें नीट पहा आणि मग, केशवसुत हे द्रष्टे आणि युगप्रवर्तक होते असं म्हणणारे लोक त्यांचं फाजील स्तोम माजवीत आहेत, असं (धाडस असेल तर) म्हणा !

सारांश, केशवसुत गेले तरी त्यांच भाष्य मेलं नाहीं, त्यांच्या प्रतिभेचा प्रकाश आजही मराठी काव्याच्या वाटचालीला मार्गदर्शक

होत आहे. समाजपोषक अन् राष्ट्रोद्धारक काव्य कसं असावं हें आपल्या मुलांबाळांना शिकवायचं झालं तर आजही केशवसुतांच्या कवितेइतकं दुसरं उत्कृष्ट उदाहरण तुम्हांला क्वचितच सांपडेल. ज्याला आपण आधुनिक काव्य म्हणतों त्यांतही सगळीकडे आपणांस केशवसुतांचं दर्शन घडतं. अर्थात् केशवसुतांचा स्मृतिदिन हा आधुनिक मराठी कवितेचा वाढदिवसच होय.

इये मराठींचिये नगरीं अनेक उत्तमोत्तम कविरत्नं जन्मास आलीं आणि कालसागरांत गडप झालीं. त्या सर्वांत केशवसुत आपल्या विशिष्ट तेजानं तळपत आहेत. त्या थोर युगप्रवर्तक कवीच्या स्मृतीला अत्यंत आदरानं वंदन करून हा लांबलेला लेख पुरा करतो.

* * *

प्रा. शंकर केशव कानेटकर, एम्. ए.

३ : केशवसुतांची प्रतिभा

कविवर्य केशवसुतांची प्रतिभा अलौकिक व युगप्रवर्तक होती. त्यांच्या कवितेनें गेल्या शतकांत काव्याचें क्षेत्र अजिबात पालटून टाकलें, याबद्दल आतां कोणासहि संशय नाहीं. आपल्या प्राणांच्या जोरानें त्यांनीं आपली नवयुगाची 'तुतारी' फुंकली व सर्वांना खडबडून जागें केलें; इतकेंच नव्हे तर आपल्या पद्यपंक्तींची तरफ जनतेच्या शीर्षावर टेकवून, त्यांनीं जुन्या कल्पनांनीं भरलेलें जग उलथून दिलें! त्यांच्या स्फूर्तीचा पेला कांठोकांठ भरलेला होता, व तो प्याल्यावर त्यांच्या जिव्हेचीं बंधनें ढिलीं झालीं. मग त्यांनीं सुचलीं तीं गाणीं गाइलीं, कृतीच्या नौकेंतून ते व्योमापर्यंत वर चढले व गरीब धरेला नवीन विचारांचीं उडुरत्नें त्यांनीं दिलीं. त्यांनीं प्रसंगीं देवदानवांशीं झगडाहि केला व बंडाचा झेंडा उभारून सगळ्या जगाला ढवळून काढण्याचें त्यांनीं कार्य केलें. मराठी काव्य-सृष्टींत असा आमूलाग्र बदल करण्यासाठीं या वेळीं एका अलौकिक सामर्थ्याची जरुरी होती व तेंच सामर्थ्य त्यांच्या प्रतिभेला लाभलेलें होतें. या बाबतींत त्यांचें स्थान मराठी वाङ्मयांत अढळ आहे; म्हणून त्यांनींच प्रतिपादलेल्या, त्यांच्या कवितांपैकीं कांहींतील तत्त्वांच्या आधारें, त्यांच्या प्रतिभेचें हें सामर्थ्य तपासून पहाणें अगत्याचें आहे.

केशवसुतांचा काळ म्हणजे ब्रिटिशांच्या अमदानीचा व सर्वस्वी पारतंत्र्याचा काळ होता. देशांत राजकीय पारतंत्र्याबरोबर, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक पारतंत्र्यहि पुरेपूर नांदत होतें. अशा वेळीं केशवसुतासारख्या एका बंडखोर व क्रांतिकारक कवीची, लोकांच्या प्रेरणांत आवेग भरण्यासाठीं जरुरी होती. आणि तेंच नेमकें कार्य केशवसुतांनीं केलें. इतर क्षेत्रांतील व्यक्तिस्वातंत्र्यादि बंडखोरीच्या कल्पना तर त्यांनीं मांडल्याच; पण त्याबरोबर

काव्यक्षेत्रांतहि त्यांनीं बंडखोरी केली. इतर विषयांबरोबर त्यांनीं 'कवि, काव्य व प्रतिभा' या संबंधीच्याहि आपल्या कल्पना घडाक्यानें पुढें मांडल्या. त्यांनीं एक दिवस अचानक

" अशी असावी कविता, फिरून–
तशी नसावी कविता, म्हणून,
सांगावया कोण तुम्ही कवीला
आहांत मोठे ? पुसतों तुम्हांला "

असा रोखठोक सवाल टाकल्यावर, वाचक खडबडून उठले व हा कोण आला ? म्हणून तिकडे पाहूं लागले. पौर्वात्य व पाश्चात्य वाङ्मयाच्या अभ्यासानें सुसंस्कृत झालेली केशवसुतांची दृष्टि त्यांच्याकडे आत्मविश्वासानें रोखून पाहूं लागली.लोकांना त्या नजरेंत "आम्ही देवाचे लाडके आहों ! आमची दृष्टि दिक्कालांतून आरपार जाते!" या वचनाचा प्रत्यय आला व ते कालांतरानें त्यांच्यापुढें नम्र झाले. ही कामगिरी केशवसुतांच्या अलौकिक आत्मप्रत्ययी प्रतिभेनें केली. त्यांची प्रतिभा हें काम करीत असतांनाच, तिनें आपलें स्वतःचें स्वरूप कसें आहे त्याचाही आविष्कार केला. 'कवि, काव्य व प्रतिभा' हा केशवसुतांच्या नित्यचिंतनाचा एक विषय होता व त्यावर ते शेवटपर्यंत लिहीत राहिले. म्हणूज त्यांनीं प्रतिपादलेलें प्रतिभेचें स्वरूप कसें आहे तें पाहण्यासारखें आहे.

'कवि, काव्य व प्रतिभा' या विषयावर त्यांच्या अनेक कविता आहेत. कांहीं इतर कवितांतूनहि त्यांचे या विषयावरील ओझरते उल्लेख आले आहेत. पण ते सोडले तरी निव्वळ प्रतिभेच्या स्वरूपाचें विवरण करणाऱ्या अशा त्यांच्या चार प्रमुख कविता आहेत. त्या म्हणजे (१) 'सृष्टितत्त्व आणि दिव्य सृष्टि' (२) 'दिव्य ठिणगी' (३) 'कल्पकता' व (४) 'प्रतिभा' या होत.या सर्व कवितांतून केशवसुतांनीं प्रतिभेच्या दिव्य स्वरूपावर व थोर सामर्थ्यावर भर दिलेला आहे.

अगदीं आरंभापासून, म्हणजे कविता लिहावयास लागल्यापासून केशवसुतांच्या मनावर प्रतिभेच्या दिव्यत्वाची व सौंदर्याची छाप असलेली दिसते. 'असे सुंदरता अढळ जरी कोठें' 'सुंदर सरस

वाङ्निष्यंद, 'धोंड्यामधूनीहि दिसते कवीला !' 'जें रम्य तें बघुनिया मज वेड लागे' 'पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तू-प्रती द्यावया– सौन्दर्यातिशया' असे किती तरी उद्‌गार त्यांनीं ठिकठिकाणीं काढले आहेत. म्हणजे ज्या ईश्वरी प्रतिभेचें देणें त्यांना लाभलें होतें,तिचें संपूर्ण स्वरूप त्यांना कळलें होतें.तेंच स्वरूप त्यांनीं वरील चार कवितांतून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या चार कवितांपैकीं 'सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्यदृष्टि' या कवितेंत त्यांना प्रामुख्यानें कवीच्या 'दिव्यदृष्टी' विषयीं सांगावयाचें आहे. या सृष्टीमध्यें अनंत असें ईश्वरी तत्त्व सर्वत्र भरलें आहे. पण 'पहाणाऱ्याला तें दिसण्याइतपत दिव्यदृष्टि आली पाहिजे' हीच गोष्ट त्यांना विशेषत्वानें सांगावयाची आहे. 'कुत्राप्यस्मि च सर्व-वस्तुषु' हें उत्तर रानांतील एका डोंगरींत ऐकल्यावर, ऐकणारानें त्याचा प्रत्यय घेण्यासाठीं शेजारच्या धोंड्याकडे पाहिलें; त्याला त्या धोंड्याच्या पोटांत एक सुंदर मूर्ति दिसली; त्यानें त्यावर टांकीचे घाव मारले आणि चमत्कार असा झाला, कीं त्यांतून एक दिव्य मूर्ति बाहेर आली; तेव्हां आपली दृष्टि अलौकिक असल्याचा त्याला प्रत्यय आला. 'धोंड्यामधून देखील कवीला म्हणजे कला-वंताला दिसतें' असेंच जणुं कांहीं केशवसुतांना या कवितेच्या मिषानें म्हणावयाचें आहे. म्हणजे प्रतिभेच्या ज्या अलौकिकत्वावर संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनीं बोट ठेवलें, तेंच या कथेच्या रूपानें केशवसुतांना म्हणावयाचें आहे.

परंतु याहीपेक्षां प्रतिभेच्या दिव्यत्वाचें अधिक स्पष्ट स्वरूप आपणांस त्यांच्या दुसऱ्या म्हणजे 'दिव्य ठिणगी' या कवितेंत पहावयास मिळतें. 'सामाजिक, राजकीय ,आर्थिक वा धार्मिक दृष्ट्या आपलें आजचें जग सर्वत्र अंधारानें भरलेलें आहे' असें केशवसुतांना निःसंशय वाटत होतें. आणि हा अंधार दूर करण्यासाठीं आपण येथें 'दिव्य तेज' आणणें हें आपलें काम आहे, असें त्यांना वाटलें म्हणून त्यांची आत्मशक्ति स्फूर्तीच्या विमानांत बसून उड्डाण करून तेजाच्या उगमाकडे गेली. कदाचित् 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' या आप्तवाक्यानेंहि तिला प्रेरणा दिली असेल! परंतु तिनें प्रयाण

केलें खरें, वर जातां जातां ती एका वेदिकेजवळ येऊन पोचली. तिनें तेथें तपश्चरण केलें. त्या साधनेचा उपयोग झाला. त्या वेदिकेंतील ज्वालेनें तिला एक 'दिव्य ठिणगी' दिली व तीच घेऊन, ती खालीं पृथ्वीवर आली. येथें आल्यावर तिनें त्या ज्वालेला कितीतरी बळी दिले. या ठिणगीच्या द्वारें तेज आणून तिला पृथ्वीवरील अंधार नाहींसा करावयाचा होता व पृथ्वीला स्वर्गासारखें करावयाचें होतें. पण लोकांना त्याचें महत्त्व कळलें नाहीं. मात्र आत्मशक्तीनें तिचें सामर्थ्य ओळखलें, यांतील 'अंधार' 'दिव्य ठिणगी' तपश्चरण, बली, लोकांनीं न ओळखलेलें तिचें महत्त्व व आत्मशक्तीचें समाधान या शब्दांतून केशवसुतांनीं केवढा तरी गूढार्थ सूचित केला आहे. जीवनांतील अंधार नाहींसा करण्यासाठीं अशा दिव्य तेजाचा महात्म्यांना वेळोवेळीं कसा उपयोग करावा लागतो व कलावंताचें जीवनहि त्या दृष्टीनें कसें निर्माणक्षम असतें, हें केशवसुतांना सांगावयाचें आहे. आणि हें सांगतांना त्यांनीं पुनः प्रतिभेच्या दिव्यत्वावर जोर दिला आहे.

वरील दोन्ही कवितांत केशवसुतांनीं प्रतिभेच्या दिव्यत्वावर विशेष भर दिला असला तरी प्रतिभेंतील इतर गुणांचा त्यांनीं उल्लेख केलेला नाहीं; पण तिसऱ्या म्हणजे 'कल्पकता' या कवितेंत त्यांनीं प्रतिभेचा दुसरा एक प्रमुख गुण जो 'कल्पकता'(Imagination and Fancy) त्यावर जोर दिला आहे. या ठिकाणीं केशवसुतांची कल्पनाहि खऱ्या अर्थानें व्यापक झाली आहे. 'कल्पकता' हा कवीच्या प्रतिभेचा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. याविषयीं पौर्वात्य व पाश्चात्य पंडितांचें ऐकमत्य आहे. केशवसुतांनीं हें तत्त्व विशद करण्यासाठीं एका सुंदर, उदात्त कथेची योजना केली आहे. ही कथा त्यांनीं अतिशय कलात्मकतेनें सांगितली आहे. एका दुर्गम भूशिरावर बसलेली एक देवी एक अद्भुत वस्त्र विणीत होती तिचे नेत्र शोधक होते, तिचे कर्ण तीक्ष्ण होते, तिचें भाळ देवगुरूंनीं. पूजा करावी असें विशाल होतें. तिनें आपलें वस्त्र विणण्यासाठीं सूर्यचंद्रांचीं किरणें, इंद्रधनुष्य, मेघांच्या छटा, चमकणारी चंचल

वीज, ध्वनि, लाटा, पाऊस, पक्षी, धबधबे, उल्का राहूकेतू आदि ग्रह, सारांश या विश्वांत जें जें सुंदर आहे, तें तें सर्व, घेतलें होतें. वस्त्र विणून होतांच तिनें तें सहज पृथ्वीला लेवविलें. त्याबरोबर वसुंधरेवर तारुण्य ओथंबलें व 'आतां मला स्वर्ग वरण्यास खास येणार' असें ती उद्‌गारली. कल्पकता ही किती सर्वगामी, सर्वव्यापी, पल्लेदार व सुंदर असते, तिचे डोळे कसे शोधक असतात, तिचे कान कसे तिखट असतात, तिचे भाल कसे पूजार्ह असतात या सर्व गोष्टी केशवसुतांनीं मोठ्या खुबीनें व कल्पकतेनें मांडल्या आहेत. 'पृथ्वी ही समान व सुखी झाली पाहिजे' या आपल्या आवडत्या कल्पनेशीं तिचा त्यांनीं इथें कसा सुंदर मेळ घातला आहे हें दिसेल. 'कल्पकता' ही कविता कल्पकतेचें दर्शन घडविणारी तर आहेच, पण केशवसुतांच्या पल्लेदार कल्पकतेचेंहि तें एक प्रात्यक्षिकच आहे. ही कविता आमूलाग्र सुंदर आहे. कारण हींत प्रतिभेचें दिव्यत्व हें जसें अलौकिक सद्‌विचारांत आहे, तसें तें अलौकिक कल्पकतेंतहि आहे, हें यावरून स्पष्ट होतें. केशवसुतांना हेंच आवर्जुन सांगावयाचें' आहे व तेंच त्यांनीं आपल्या प्रतिभेच्या जोरावर रसाळ व कलात्मक पद्धतीनें रंगविलें आहे.

पण प्रतिभेचें सर्वांगीण स्वरूप पहावयाचें असल्यास, आपणांस त्यांची 'प्रतिभा' हीच कविता वाचली पाहिजे. ही कविता त्यांनीं आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं म्हणजे इ. स. १९०४ सालीं लिहिली. यावेळीं त्यांची प्रतिभा परिणतप्रज्ञ झालेली होती. जगांतील पुष्कळसें ज्ञान, विज्ञान व कडूगोड अनुभूति त्यांच्या पाठीशीं उभ्या होत्या. त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेचे पंख विस्तारलेले होते. तिनें जग त्रिखंड हिंडून धुंडलें होतें व ती परोक्षापरोक्षांतून संचार करीत होती. अशा वेळीं त्यांना प्रतिभेचें संपूर्ण दर्शन झालें असलें तर तें यथोचितच होय. या भिकार जगांत जिनें त्यांना जन्मभर काव्यानंद दिला, त्या प्रतिभेची थोरवी गाण्याची त्यांना या वेळीं स्फूर्ति होणें साहजिक आहे. हें सुनीत प्रतिभेच्या उपपत्तींच्या दृष्टीनें अत्यंत समुचित व सर्वव्यापी असून, अनेक पौर्वात्य व पाश्चात्य पंडितांच्या उपपत्ती

त्यांत सामावून बसण्यासारख्या आहेत. इतकें असूनही, कांहीं गोष्टी त्यांत अशा आहेत, कीं, ज्या केशवसुतांचें वैशिष्टच म्हणून शिल्लक राहतातच. केशवसुत म्हणतात--

"ती प्रतिभेची अत्यद्भुत शक्ति एकदा अंगांत संचारली कीं, मुक्त झालेला आपला आत्मा गगनांत उंच उंच उडतो व त्याची ती भरारी पाहून प्रत्यक्ष इंद्राचा अश्व देखील चमकतो. कारण त्या आत्म्याच्या ठिकाणीं दैत्यांचें (शारीरिक) बल व देवांचें (आत्मिक) बल एकवटलेलें असतें; आणि सृष्टीचा कर्ता जो विराट् पुरुष तो त्याला आपलें सायुज्यत्व बहाल करतो.आणि मग एक चमत्कार होतो ! त्याच्या अंतरंगांत जें एक सुवर्णमंडल असतें, तें आपली प्रभा सर्वत्र पसरूं लागतें. त्याचें तेज इतकें चमकदार व धारदार असतें कीं, देव देखील आपलीं बोथटलेलीं जुनीं शस्त्रें त्याच्या अरांवर पाजळतात, परजतात, आणि दानव त्याच्या तेजानें मोहून त्यावर जेव्हां झडप घालतात, त्या वेळीं ते पतंगासारखे जळून मरतात. (यानंतर) त्याच्या पिंडांत ब्रह्मांड सामावतें व दोहोंची एकरूपता होते, तोंच सारें शब्दब्रह्म उचंबळून येतें; आणि मग त्यांच्यांतून जगाला पाहिजे असलेली भविष्यवाणी बाहेर पडते. तोंच आणखी एक चमत्कार असा होतो कीं, साक्षात् ब्रह्म्यालाहि नवसृष्टिरचनेचें कार्य हातीं घेणें भाग पडतें. अशी ही देवांची जननी ' प्रतिभा ' जर कोणावर प्रसन्न झाली तर त्याला जग हें तुच्छ वाटल्यास नवल काय ?"

केशवसुतांच्या या सुनीतानें प्रतिभेच्या बहुतेक सर्व लक्षणांचा आविष्कार केला आहे. त्यांत अद्भुतत्व म्हणजे दिव्यत्व आहे, मुक्तात्म्याचा स्वैर संचार आहे, देवदानवांचीं दोन्ही सामर्थ्यें आहेत, ईश्वरी अंशाशीं सायुज्यत्व पावलेली अलौकिक शक्ति आहे, देवांच्याहि बुद्धीला धार लावणारें व दानवांना जाळून टाकणारें असें दिव्य तेज आहे, ' अवघीं भूतें साम्या आलीं ' अशी घोषणा करणारी तुकारामाची व्यापक सहानुभूतीची भूमिका म्हणजे पिंड व ब्रह्मांड यांचें एकत्व आहे, याच अवस्थेंत भावनोत्कटतेनें खळखळून

उचंबळून येणारें शब्दब्रह्म आहे, एखाद्या द्रष्ट्या ऋषीला शोभणारी भविष्यवाणी आहे व सर्वांवर ताण करणारी गोष्ट म्हणजे ब्रह्मदेवाचें नवसृष्टिनिर्मितीचें कार्यहि आहे. थोर कवींच्या प्रतिभेमध्यें हे सर्व गुण आढळतात. अद्‌भुतरम्य गूढ शक्ति, आत्म्याचें स्वातंत्र्य सत् व असत् यांचीं अतुल्य सामर्थ्यें, ईश्वरी अंशाची प्रतीति तेजस्वीपणांतील धार, पिंडब्रह्मांडाचें एकत्व, शब्दब्रह्माचें भावनोत्कट उचंबळणें प्रेषितांचा द्रष्टेपणा, व नवसृष्टिनिर्मितीचें पुनर्रचनाकार्य (म्हणजेच कलेचें कार्य) या सर्व सामर्थ्यांची प्रतीति श्रीज्ञानेश्वर नामदेवादि संतांच्या वाणींत प्रत्ययास येते; शेक्सपियर कालिदासादि कवींच्या वचनांत त्यांचा साक्षात्कार होतो. असल्याचें नसतें व नसल्याचें असतें करणारीं हीं सामर्थ्यें जगांतील थोर प्रतिभाशाली कवींच्या काव्यांत अनुस्यूत असलेलीं प्रत्ययास येतात. प्रतिभेचे हे सर्व गुण सुटेपणानें विवेचिलेले पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात; पण ते एकत्रितपणें सांगण्याचें महत्कार्य केशवसुतांनीं 'प्रतिभा' या सुनीतांत केलेलें आहे हें त्यांचें वैशिष्ट्य आहे. त्यांच्या डोळस अनुभूतींतून हे तेजस्वी, सर्वव्यापी व चिरंजीव उद्‌गार निघाल्यामुळें त्यांनीं–" ही शक्ति ज्यावर प्रसन्न झाली आहे, त्याला हें सध्याचें अंधारमय जग तुच्छ वाटेल, यांत नवल काय ?" असें जें म्हटलें आहे तें किती खरें आहे, हें ध्यानीं येईल.

प्रतिभेचीं लक्षणें सांगतांना आपल्या कल्पकतेच्या जोरावर केशवसुतांनीं आत्म्याच्या संचारावर व आविष्कारावर ज्या अद्‌भुतरम्य कथा रचल्या, त्यांत व्यक्तिवाचें, सौन्दर्यदृष्टीचें व शैलीचें वैशिष्ट्य सांठविलेलें आहे. अर्थात् त्याच्या बुडाशीं गाढी अनुभूति व तीव्र संवेदनक्षमता आहे; आणि म्हणूनच 'आम्ही कोण' या सुनीतांत कवीसंबंधीं बोलतांना

"आम्हांला वगळा – गतप्रभ झणीं होतील तारांगणें !
आम्हांला वगळा– विकेल कवडीमोलापरी हें जिणें ! "

असे आत्मप्रत्ययाचें ठणठणीत रोकडे उद्‌गार ते काढूं शकतात.

* * *

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थापना
अनुक्रम..... दि: .....
क्रमांक ..... दि: .....

प्रा. दि. के. बेडेकर, पुणे

४ : केशवसुतांची - 'स्वर्गसमक्षते'ची कल्पना

केशवसुतांची 'दिवाळी' ही कविता वीस शार्दूलविक्रीडितें असलेली एक लांबच लांब कविता आहे. दिवाळींतील आनंदाचें वर्णन कवीनें मोठें साधें व गंमतीचें केलें आहे. पण कवितेच्या शेवटीं मोठ्या विलक्षण दोन ओळी आहेत :—

"खाणें आणि पिणें, विनोद करणें, गाणेंहि वा खेळणें
जैसें ज्यांस रुचेल त्यापरि तुम्हीं या उत्सवीं वागणें."

असें म्हणून कवि एकदम जणूं काय पाठमोरा होतो व म्हणतो :

"मी संध्यासमयीं खुशाल गिरणातीरावरी बैसुनी
कालक्षेप करीन उन्मन असा वेड्यापरी गाउनी !"

या पाठमोरेपणांत नुसता कवीचा विक्षिप्तपणा आहे का ? कीं आनंदाविषयीं एक बुरसटलेली तिरसट अव्हेरवृत्ति आहे ?

पण केशवसुतांच्या कवितेंत आनंदाला पाठमोरें होण्याची अशी वृत्ति नाहीं. उलट त्यांचा एकंदर पिंड दुःखांच्या उगाळणींत रिझण्याचा नसून आनंदाच्या हव्यासानें दिव्याभासांच्या मागें बेछूट धांवण्याचा आहे. त्यांना आनंद हवा आहे. 'माझिया तर जीवितीं तिमिर सारें' असें ते म्हणतात खरें; पण त्यांची मूळ श्रद्धा अशी आहे कीं 'तम अल्प, द्युति बहु' असून मनुष्यमात्राला ह्या द्युतीचा किंवा प्रकाशाचा लाभ होण्यासारखा आहे. त्यांना एकटेपणा हवासा वाटतो तोहि एवढ्यासाठीं कीं आनंदाचा साक्षात्कार होण्यास आजच्या 'गद्यग्रथित जगा'चा 'मठ्ठपणा' आडवा येतो म्हणून ! त्यांनीं म्हटलें आहे कीं 'जनमर्यादा धरुनि कसें, अमर्याद तें मज गवसें?' अमर्याद आनंद त्यांना हवासा वाटतो.

'स्वर्गसमक्षता'

केशवसुतांच्या सुट्या एकएक कविता घेतल्या तर कधीं 'तम' 'तिमिर' यांत काळवंडून गेलेलें त्यांचें मन दिसतें, तर कधीं 'छंद फंद उच्छृंखल अमुचे' असें दुर्दम्य आनंदोत्साहाचे उद्गार

त्यांच्या हृदयांतून उमटतात. जगाला कधीं ते पाठमोरे होतात तर कधीं बंडाचा बावटा घेऊन जनसंमर्दांत एकरूप होऊन जातात. या काव्यभावनांच्या विविधतेला नुसती सुटचा अनुभवांची रास म्हणतां येईल व प्रत्येक कवितेंतील वेगवेगळचा संवेदनेचा सुटा अर्थ घेतां येईल. किंवा दुसरें असें म्हणतां येईल कीं, या विविधतेंत सुटचा भावनांचा विस्कळितपणा नसून कवीच्या विशिष्ट व्यक्तित्वाच्या एकसंधपणामुळें या वैचित्र्यांतहि एक परोक्ष परंतु प्राणभूत अशी रचना आहे. दुसऱ्या तऱ्हेनें, म्हणजे व्यक्तित्वामुळें एकंदर काव्यनिर्मितीला लाभलेल्या रचनेचा शोध घेण्याच्या पद्धतीनें, केशवसुतांच्या सर्व कवितांचा अर्थ पाहतां मला असें वाटतें कीं त्यांच्या काव्यप्रतिभेला व आविष्काराला एक केंद्र आहे. तें केंद्र 'स्वर्गसमक्षते'च्या त्यांच्या विशिष्ट कल्पनेंत आहे.

'रांगोळी घालतांना पाहून' या त्यांच्या प्रसिद्ध कवितेच्या शेवटच्या चार ओळींपैकीं आधींच्या दोन ओळी प्रसिद्धच आहेत.

"साध्याहि विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे।
नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा आंधळे!"

या दोन ओळींमध्यें प्रकट झालेली कल्पना उदात्त आहे. परंतु तिला केवळ एका सुभाषिताचें रूप देऊन तिचा अर्थ संपविण्यांत येतो तें मात्र बरोबर नाहीं. केशवसुतांना तरी या दोन ओळींचा अर्थ स्वयंपूर्ण सुभाषितवजा सांगावयाचा नव्हता हें पुढील दोन ओळींवरून स्पष्ट होतें. ते म्हणतात.

"रांगोळी बघुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणें।
कोठें स्वर्गसमक्षता प्रकटते तें नेहमीं पाहणें॥"

त्यांना साध्य विषयांत नुसता 'मोठा आशय' दिसत नाहीं तर स्वर्गच दिसतो. हा स्वर्गहि नुसता काल्पनिक स्वर्ग नाहीं तर तो मनुष्यमात्राला 'समक्ष' असूं शकणारा स्वर्ग आहे. त्यांनीं दुसऱ्या एका प्रसिद्ध कवितेंत म्हटलें आहे कीं कवि, चित्रकार, शास्त्रज्ञ किंवा समाजक्रांतीचे द्रष्टे 'पृथ्वीला सुरलोकसाम्य' आणण्यास झटत असतात. आज जरी पृथ्वीवरील मनुष्यजीवन हें 'क्लिष्ट'

असलें तरी तें वस्तुतः तसें असण्याचें कारण नाहीं. उलट, पृथ्वीवरच नंदनवन निर्माण करण्याचें सामर्थ्य मानवी बुद्धींत व हृदयांत आहे ही केशवसुतांची श्रद्धा आहे. 'स्वर्ग' हा दुःखापासून पळून जाण्यासाठीं निर्माण केलेला कल्पनेचा गंधर्वलोक नसून मनुष्याला या जीवनांतच 'स्वर्गसमक्षता' लाभूं शकते अशी त्यांची प्रतिज्ञा आहे.

'स्वर्गसमक्षते'चा आशय

केशवसुतांच्या सामाजिक क्रांतीच्या व राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेनें उत्स्फूर्त झालेल्या कविता समकालीन सामाजिक व वैचारिक प्रबोधनांचीं उत्कट गीतें आहेत हें खरें; पण केवळ समकालीन सामाजिक सुधारणेची तुतारी ते फुंकीत होते असा ग्रह मात्र चुकीचा ठरेल. केशवसुतांना कांहीं जणांनीं 'क्रांतिकारक' ठरवावें, कांहींनीं 'क्षीण प्रतिभेचे' व 'स्त्रैण' ठरवावें, आणि कांहींनीं त्यांना 'सौंदर्यवादी' ठरवावें अशी त्यांच्या बाबतींत मोठी करुणास्पद स्थिति झालेली दिसते. ही करुणास्पदता अर्थात् त्यांची नसून आपली म्हणजे रसिकांची व टीकाकारांची आहे. पण त्यांच्या एकंदर काव्यनिर्मितीचें 'स्वर्गसमक्षता' हें जर केंद्र मानलें तर मला वाटतें, पुष्कळसा उलगडा होईल. त्यांची 'प्रचारकी वाटणारी कविता एका विलक्षण, दूरस्थित परंतु प्रत्यक्ष होऊं शकणाऱ्या 'स्वर्गाची ओढ' आहे असें दिसून येईल व त्यांच्या 'हरपलें श्रेय' सारख्या कवितांचे नातेंहि या आदर्शावस्थेच्या चिंतनाशीं व दुर्दम्य आशावादाशीं जुळेल.

'तहान आणि भूक आरंभीं नव्हती' ही त्यांची विशेष प्रसिद्ध नसलेली कविता घ्या. या छोटयाशा कवितेंत एक विलक्षण कल्पना त्यांनीं मांडली आहे. अन्न व मुखें अभिन्न होतीं, नर व नारी एकाच देहीं होती, अशी एक अवस्था त्यांनीं वर्णन केली आहे. नासदीयसूक्तामधील कांहीं कल्पनांचा पडसाद या कवितेंत आहे. तसाच पॅरॅडाइसच्या ख्रिस्ती कल्पनेच्या छटा यांत आहेत. यांत कवि शेवटीं म्हणतो कीं त्या आरंभावस्थेंत " स्वर्ग व पृथ्वी

जुळून होती " व म्हणून मानवी जीवनामध्यें 'खंती' निर्माण झालेल्या नव्हत्या.

सृष्टीचा जसा हा स्वर्गधरेच्या अभिन्नत्वाचा काळ कवीनें कल्पिला आहे, तसाच मानवी जीवनांतहि शैशवाचा काळहि 'खंतीं'विना लाभलेल्या निरागस आनंदाचा असल्याचें त्यानें ठिकठिकाणीं म्हटलें आहे. पुढें 'फुलराणी' मध्यें स्वर्गधरेचा संगम होऊन आनंदाचा सर्वत्र उद्रेक होतो अशी जी उत्कट कल्पना बालकवींनीं वर्णन केली आहे तिचीं बीजें केशवसुतांच्या शैशव-विषयक कल्पनेंत दिसतात. वर्डस्वर्थच्या कल्पनेचाहि पडसाद येथें ओळखणें सोपें आहे. परंतु, मला येथें मुख्यतः जें सांगावयाचें आहे तें असें कीं, सृष्टीच्या आणि मानवाच्या एका निरागस आनंद-स्वर्गाची कल्पना केशवसुतांच्या कवितेंत गाभ्यासारखी आहे.

प्रत्यक्षांतून परोक्षाकडे

या बाबतींत केशवसुतांच्या कल्पनाविश्वाचें एक वैशिष्ट्य लक्षांत घेण्यासारखें आहे. प्रारंभकाळीं पृथ्वी व स्वर्ग यांची अभिन्नता होती व ती अभिन्नताच बालकें, फुलें व फुलपांखरें यांच्या रूपानें प्रौढ मानवाला क्षणभर कां होईना भासमान होते, एवढेंच कवि सांगत नाहीं, हा जो स्वर्ग म्हणजे स्वर्भूसंगम मानवाला समक्ष होऊं शकतो, तो प्रत्यक्षांतूनच होऊं शकतो असेंहि त्यांनीं वारंवार सांगितलें आहे.

'म्हातारी' मध्यें ते म्हणतातः—

" स्वरूप सत्य तुझें भुळींहि तें मजला नुमजें
तरी तुझ्या ठायीं वसतसें अद्‌भुत तें कांहीं
प्रत्यक्षांतुनि तें परोक्षीं शीघ्र मला नेतें. "

'ज्वाले'स द्यावा लागणारा बलि

प्रत्यक्षांतून परोक्ष अशा स्वर्गाकडे जाणें ही केशवसुतांच्या साऱ्या निर्मितीची प्रेरणा आहे. या निर्मितीचा अर्थ त्यांच्या दृष्टीनें स्वप्नरंजनासारखा नाहीं. तर खडतर तपश्चरणाचा किंवा कर्तव्य-पालनाचा आहे. तें कर्तव्य कवीचें वेगळें, तत्त्वज्ञाचें वेगळें किंबहुना प्रत्येकाचें वेगळेंच असणार हें त्यांना ठाऊक आहेच. मनुष्याची कृतार्थता 'तेजाच्या उगमाकडे' एकसारखें चालण्यांत आहे एवढेंच सांगून ते थांबत नाहींत. 'दिव्य ठिणगी' या कवितेंत ते म्हणतात कीं तेजाची एकच ठिणगी पृथ्वीकडे आणण्यासाठीं "बलि दिला ज्वालेस त्या मी किती? तें मातें कळलें पुरे." पण या बलि-दानांतच त्यांना कृतार्थतेचा आनंद आहे. त्यांचें प्रत्यक्ष जीवनही त्यांच्या स्वतःच्या बलिदानाची, कृतार्थतेची व आनंदाची साक्ष देणारें आहे. 'समृद्धि आणि प्रीति' यासारख्या त्यांच्या साधारण कवितांतूनहि त्यांची ही 'स्वर्गसमक्षते'साठीं धडपड व ती 'समक्षता' प्रत्यक्ष कृतीनें साधण्याची पौरुषपूर्ण वृत्ति ओसंडतांना कोणालाहि आढळेल.

महाराष्ट्रांतील आधुनिक प्रबोधनाला असा प्रबळ काव्यात्म हुंकार लाभला हें एक मराठी भाषेचें व मराठी मनाचें सामर्थ्य-चिन्ह होय असें मी म्हणेन. केशवसुतांनीं निर्माण केलेल्या काव्य-विश्वांत सामावलेलीं अनेक बीजेंच पुढच्या मराठी कवितेंत आजतागायत विस्तारत आहेत व विस्तारत राहतील, एवढें सामर्थ्य त्यांच्या प्रतिभेंत आढळतें. केशवसुतांना दिवंगत होऊन गेल्या ७ नोव्हेंबर १९५५ ला पन्नास वर्षें पूर्ण झालीं. त्या निमित्तानें महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं त्यांना पुण्यस्मरणपूर्वक श्रद्धांजली वाहण्यांत आल्या. पन्नास वर्षांनीं त्यांचे मृत्युदिनीं स्मरण करतांना आज मराठी मनाला त्या सामर्थ्याचा पुन्हा स्पर्श होत आहे व 'आम्हापुढें घनतमिस्र सारें दिसें' अशा अवस्थेंत आपण असतांना त्यांचें पुण्यस्मरण हें आपल्याला फारच मार्ग-दर्शक ठरणारें आहे.

* * *

प्रा. श्री. के. क्षीरसागर, पुणें.

५ : सौंदर्यवादाचे प्रणेते केशवसुत

आधुनिक काव्याचे कुलगुरु केशवसुत ऊर्फ कृष्णाजी केशव दामले यांना दिवंगत झाल्याला हा लेख प्रसिद्ध होण्याचा दिवशीं पन्नास वर्षें पूर्ण होतील. त्यांचा स्मृतिदिन ता. ७ नोव्हेंबर रोजीं महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं साजरा होणार आहे. व त्या निमित्तानें त्यांच्या काव्याचें पुन्हा एकदां मूल्यमापन होत आहे हें स्वाभाविकच आहे.

केशवसुतांचा सूर मराठी काव्याच्या प्रांतांत इतका नवीन होता, व कांहीं दृष्टींनीं इतका लहान होता कीं त्याचं आकलन त्यांच्या हयातींत अजीबात झालं नसतं तरी नवल नव्हतं. कांहीं प्रतिभावन्तांना त्यांच्या हयातींत कुणी सहचरच न मिळाल्याचंही वाङ्मयाच्या इतिहासावरूनच दिसून येईल. सुप्रसिद्ध 'इलेजी' चा कर्ता आंग्ल कवि ग्रे, ' हा जन्मांत कधीं बोललाच नाहीं ! ' असं एका टीकाकारानं त्याच्या सहचरशून्यत्वाला अनुलक्षून अलंकारिक भाषेंत म्हटलं आहे! केशवसुतांची कविता इतकी वेगळी होती व इतकी थोडी होती कीं, हरिभाऊ आपट्यांसारखे प्रतिभावन्त समानधर्मे त्यांस लाभले नसते तर ती कांहीं काळ विसरून जाण्याचाहि संभव होता. पण हरिभाऊ आपटे, वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांच्यासारखे स्वतंत्र बुद्धीचे रसज्ञ, रेव्हरंड टिळकांसारखे उदार वृत्तीचे समकालीन कवी, आणि गोविंदाग्रजांसारखे उघडपणें स्वतःला सच्चा चेला म्हणवून घेणारे पुढच्याच पिढीचे विख्यात अनुयायी केशवसुतांना लाभले हें त्यांचें भाग्य होय यांत शंका नाहीं. एवढ्या मोठ्या प्रतिभावन्तांनीं त्यांचं युगप्रवर्तकत्व आधींच मान्य करून ठेवलं नसतं, तर त्यानंतरच्या अस्थिर आणि चंचल बुद्धीच्या जमान्यांत त्यांना कोणतं स्थान दिलं गेलं असतं हा एक प्रश्नच आहे.

वास्तविक प्रत्येक पिढीला अशा युगप्रवर्तक कवीचं मूल्यमापन अधिकाधिक स्पष्ट आणि निश्चित व्हायला हवं. ज्यांनीं या अगदीं नव्या आणि वेगळ्या अशा सुरांतला जोम आणि नाजूकपणा ओळखला, ते अर्थातच धन्यवादाला पात्र आहेत. पण त्यांच्यामागून येणाऱ्या टीकाकारांनीं त्या सुरांचा उमाळा कुठून येतो आहे हें निश्चित विशद करणं जरूर होतं. नव मत म्हटलं, कीं तें भिन्नच असायला पाहिजे, असं मानणाऱ्या आजच्या वैचित्रलोलुप जमान्यांत मूल्यांपेक्षां मतभिन्नतेलाच अधिक मोल आलं तर नवल नाहीं! केशवसुतांच्या मूल्यमापनांतली 'तेजीमंदी' शोधीत जाणं मोठं मनोरंजक होईल! आजच्या अर्धशतसांवत्सरिक उत्सवाच्या प्रसंगीं समोर पुस्तकांच्या– आणि विशेषतः मासिकांच्या–फायली घेऊन बसणं हास्यास्पद ठरेल. पण स्थूलमानानं काव्यभक्तांना जें आठवत असेल त्याचं पुनःस्मरण या स्मृतिदिनाच्या निमित्तानं करायला हरकत नाहीं.

हरिभाऊ, रेव्ह. टिळक यांच्या पिढीनंतर आणि गोविंदाग्रजांच्या अकालीं निधनानंतर कांहीं काल मराठी काव्याच्या प्रान्तांत कांहीं एक प्रकारची शून्यता भासूं लागली होती. चंद्रशेखर आणि तांबे या काळांत प्रतिभेच्या ऐन माध्यान्हीला होते हें खरं; पण हे मराठी शारदेचे सरदार दूरदूरच्या सुभ्यावर - बडोदें-ग्वालेरला–अडकून पडले होते. अशा स्थितींत पुण्यांत कांहीं रावबाजींच्या करामतीला अवसर मिळाला असला तर नवल नाहीं. ज्या संधिकालांत पुण्यांत कोणी एक अनंततनय हेहि दरबार भरवूं शकत होते त्या काळाच्या मंदप्रभतेची कल्पनाच केलेली बरी! याच सुमाराला काव्यांत जाणीवपूर्वक आणि सहकार्यपूर्वक हालचाल करण्याकरितां कांहीं तरुण कवी महाराष्ट्रशारदामंदिर या मोठ्या संस्थेंतच सवता संसार स्थापून बसले. ते रविकिरणमंडळाचे कवी होत. या मंडळांत नव्या दमाचे कवी होते, तसे नव्या मूल्याचे टीकाकारही होते. नव्या मूल्याचा पहिला टीकाकार – माडखोलकर – याच मंडळानं महाराष्ट्राला दिला. माडखोलकरांनीं आपल्या 'कविपंचकांत

क्रान्तिकारक केशवसुतांचं रौद्ररसपूर्ण स्तोत्र गायिलेलं मजप्रमाणं अनेक काव्यभक्तांना आठवेल. पण याच माडखोलकरांनीं त्यानंतर दहाच वर्षांनीं आपल्या मूल्यमापनाचा, काव्यभक्तीचा आणि क्रांतिपूजेचा 'फेरविचार' केला! १९३५ च्या सुमारास श्रीमंत सयाजीराव यांच्या वाढदिवसाच्या निमित्तानं निघालेल्या समालोचन-ग्रंथांत, त्यांनीं विष्णुशास्त्र्यांच्या तुलनेनं केशवसुतांना स्त्रैण ठरवून, त्यांच्या क्रान्तीच्या ध्वजावर स्वतःच चढवलेल्या 'गृध्राला' त्यांनीं स्वतःच अवघ्या दहा वर्षांच्या अवधींत 'चिमणी' ठरवून टाकलं!

पण याच्याहि आधीं, याच मंडळांतल्या एका प्रतिभावंत कवीनं आणि विद्वान् पंडितांनीं केशवसुतांच्या कवितेवर एक विद्वत्ताप्रचुर प्रबंध लिहून एका वाङ्मयीन कोशांत प्रसिद्ध केला होता. हे पंडित म्हणजे आमचे माधवराव पटवर्धन होत. त्यांच्या या सुमारे ऐंशी पानांच्या निबंधाइतका सशास्त्र असा केशवसुत-काव्याचा अभ्यास यापूर्वी तर काय, पण यानंतरहि झाला नाहीं असं मी म्हणेन. पण आजकाल बोकाळलेल्या काव्यविनाशक शवविच्छेदनाचं खरं मूळ माधवरावांच्या या प्रामाणिक, विद्वत्तापूर्ण पण भरकटलेल्या काव्यविवेचनांतच आहे!

दरम्यान केशवसुतांच्या कवितेची भ्रान्त स्तुति आणि भ्रान्त निन्दा होतच होती. कोणी तिजमध्यें समाजक्रान्तीला आवाहन आहे म्हणून ती क्रान्तिकारक असें म्हणत; कुणी तिजमध्यें नैराश्य आहे म्हणून ती रडवी आहे असें म्हणत; कुणीं यमक आणि वृत्तें यांच्या परंपरा केशवसुती कवितेनं मोडल्या, यांतच तिचं क्रान्तिकारकत्व मानीत; तर कुणी हें सर्वच नाकारून इंग्रजी काव्याच्या वाचनानं जें सहज सगळीकडेच पसरलं, तें काव्यांतच तेवढं क्रान्तिकारक कसं म्हणतां येईल? अशी शंका काढीत; तर कुणी केशवसुतांचं सामाजिक क्रान्तिकारकत्व सुद्धां आगरकरांकडून उसनं घेतलेलं होतं असं ठरवून त्यांना एकट्यालाच नव्हे, तर सर्व काव्यालाच गद्याच्या मानानं नकली आणि 'सेकंड हँड' ठरवीत!

मधून मधून नकळत शहाणपणाचं मूल्यमापन आणि काव्यनिदान होत नव्हत असं नाहीं. पण एकंदरींत वर संगृहीत केलेल्या शहाणपणाच्या ताऱ्यांच्या मानानं तें कमीच पडलं असं म्हटलं पाहिजे. नाहीं तर आज केशवसुतांच्या निधनाला अर्ध शतक लोटल्यावर पुन्हा त्यांच्या संबंधींच्या प्राथमिक शंका कां निघाव्या ?

या निमित्तानं 'लोकसत्तेनं' प्रसिद्ध केलेल्या लेखांपैकीं प्रो. जोगांच्या लेखांत, केशवसुत काव्यदर्शनांतील आपलाच अखेरचा परिच्छेद जोगांनीं उद्धृत केला आहे. त्यांत ते 'केशवसुतांचें महत्त्व टीकाकारांनींहि ओळखण्यास कोणता प्रत्यवाय असावा?' असा प्रश्न विचारतात. या प्रश्नाचं उत्तर त्यांच्या या विषयावरील अभ्यासग्रंथांत तर सांपडेलच, पण त्यांच्या 'लोकसत्तें'तल्या लहानशा लेखांतहि सांपडेल. तपशील परिश्रमपूर्वक गोळा करावयाचा, परंतु मूळ गड्ड्याला हात घालायलाच मात्र मोठ्या सौजन्यानं कचरायचं, आपल्या प्रतिपाद्य मताचं सर्वतोपरि समर्थन करायचं, पण अखेर (वाचकांच्या) कोर्टानं आपल्या पक्षकारांचा संपूर्ण दावा मान्य केलाच पाहिजे असं कांहीं नाहीं असा अर्ज आपणच नेऊन गुदरायचा! यांसारख्या तऱ्हांमुळं मराठी टीकावाङ्मयांत बाह्यतः समतोल वाटणारा, परंतु अन्तःस्थपणें निर्णयशून्य ठरणारा एक प्रवाह बराच मोठा आहे. या संप्रदायामुळंच मराठी वाङ्मयाच्या 'हातीं' 'चांगला' माल कधीं पुरेसा 'चांगला' म्हणून म्हटला जात नाहीं. अणि भिकार मालहि पुरेसा 'वाईट' म्हणायला कुणाला धीर होत नाहीं! भिकार आणि ओंगळ कविताहि नांदूं द्या! म्हणून गळ घातली जाते; आणि उत्तम कविताहि थोड्या तोऱ्यानंच Patronising वृत्तीनंच!—कोपऱ्यांत बसवली जाते! उघडच आहे. कुणालाहि नांदवून घेण्याइतके सन्त टीकाकार घरधनी झाल्यावर जिला नांदवायला हवं तिला नांदवण्यांत थोडी हयगय होणारच!

केशवसुतांची कविता प्राचीन कवितेच्या तुलनेनं "लौकिक, जीवननिष्ठ, आत्मलेखनात्मक भावगीत स्वरूपाची म्हणजेच वेगळी

नाहीं काय?" असं जोग आपल्या लेखांत मोठ्या तळमळीनं विचारीत आहेत. पण लगेच "अर्वाचीन कवितेचे प्रणेते युगप्रवर्तक ही विशेषणें केशवसुतांस लावायचीं नसलीं तर लावूं नयेत" अशी (प्रतिपक्षाला) औदार्याची सवलत देत आहेत! आणि लगेच पुढें सर्वच सज्जनांना प्रिय होणारा 'दुहेरी निषेध' (Double Negative) वापरून ते लिहितातः "पण तेवढ्यानें मराठी कवितेला इंग्रजी कवितेच्या अभ्यासामुळें निराळें वळण मिळून मराठी कवितेचें, इतर मराठी वाङ्मयप्रकारांप्रमाणेंच निराळें युग सुरू झालें नाहीं असें होत नाहीं पण एवढ्यानेंच समाधान न होऊन, ते पुढें बिचाऱ्या केशवसुतांना आणखीहि कांहीं अभावात्मक आहेर(Left-handed compliments) करतात, ते पाहण्यासारखे आहेत! ते म्हणतात तें स्थान कोणाला द्यावें याचा शोध घेतां घेतां अखेर केशवसुतांसमोरच येऊन थांबावें लागेल. परंतु फेरविचार करावयास कांहींच हरकत नाहीं."

या "कांहींच हरकत नसणाऱ्या" सौजन्यामुळंच श्री. आवळीकरांसारख्या नवीन लेखकांच्या मनांत गोंधळ होतो आणि त्यांना सर्वमान्य गोष्टींचाहि 'फेरविचार' करायला धीर होतो !

रा. आवळीकर यांचं इतर कांहीं लिहिणं माझ्या पाहण्यांत नाहीं. तरी या लेखावरून त्यांची काव्यविषयक रुचि अविकृत दिसत आहे. कोमल भावनांचे केशवसुत, प्रेषिताच्या आवेशानं वज्रहृदय भासणारे केशवसुत आणि सहज गमतीनं एखादी बोधपर कल्पना सुचली म्हणून कविता लिहून टाकणारे केशवसुत अशी त्रिविध दत्तात्रयस्वरूप मूर्ति त्यांच्या काव्यसंग्रहांत दृष्टीस पडते, असं एखाद्यानं म्हटलं तरी त्यालाही माझी 'ना' नाहीं. फार काय केवळ 'रियाज्' म्हणून कालिदासाच्या एखाद्या सर्गाचं भाषान्तर करणारं त्याचं चौथं मुखहि त्यांत भरीला घालून त्यांना चतुरानन ठरवायलाहि माझी तयारी आहे. पुष्कळ लोकांचं त्यांच्या भावनात्मक कवितांकडे दुर्लक्ष तरी झालं किंवा लक्ष गेलंच तर त्यांना रडवे ठरविण्याकरतां गेलं, हेंहि खोटं नाहीं. केशवसुत म्हटलं कीं,तुतारी; केशवसुत म्हटलं कीं गोफण; अशा ठराविक कविता

लक्षांत आणणारे लोक न कळत त्या कवितांतील ओजाचं आणि सौंदर्याचं मूळ कशांत आहे हें विसरत असत. आणि म्हणूनच त्यांना 'स्त्रैण' केशवसुत आणि क्रान्तिकारक केशवसुत असं द्वैत तरी दिसे. नाहीं तर 'सुधारक' साप्ताहिकांत मिल् स्पेन्सरच्या कोटचा लढविणारे 'गद्य प्रेषित' आगरकर आणि त्याच विषयावर 'पादाकुलकांत' नाहीं तर दोहयांत लिहिणारे 'पद्यप्रेषित' केशवसुत या दोघांत अद्वैत तरी भासे!

पण वस्तुस्थिति निराळीच आहे. केशवसुतांचा रडवेपणा आणि केशवसुतांचा प्रक्षोभ, स्त्रैणपणा आणि त्यांचं पौरुष यातलं अद्वैत या मंडळींनीं ओळखायला शिकलं पाहिजे आणि प्रत्येक खरा काव्यभक्त तें ओळखून असतोहि! मजसारखा केशवसुतभक्त केवळ कांहीं विरोधाभासांच्या पकडी करून दाखवीत आहे किंवा special pleading करीत आहे असं ज्यांना वाटेल त्यांना मला एवढच सांगयचं आहे कीं केशवसुतांचे उत्तम भाष्यकार आणि वकील केशवसुत हेच होत. त्यांनीं आपल्या 'कवितेचें प्रयोजन' या कवितेंत त्यांच्या पिढीच्या अरसिकांना ज्या गोष्टी समजाविल्या आहेत त्याचं त्यांच्या वतीनं आजच्या पिढींतल्या 'रसिकांना' समजाऊन देणं आवश्यक दिसतं! केशवसुत म्हणतात :–

त्याचा स्त्रैणपणा असा प्रकटला वाटेल कोणा परी
धीरोदात्त असेचि तो श्रुत असें हें दूरहि भूवरी

कालक्रीडित हें बघून रडला, हें व्यस्त कांहीं नसे
प्रौढत्वीं निजशैशवास जपणें बाणा कवीचा असे

ज्यांना इथं केशवसुतांनीं सांगितलेला कवींचा विचित्र बाणा उमगला त्यांनाच आधुनिक कविता म्हणजे काय हें समजेल. त्यांनाच केशवसुत हेच तिचे प्रणेते कां तें समजेल, आणि त्यांनाच आधुनिक कवितेचा खरा संप्रदाय कोणता अणि तो जुन्यांना ठाऊक असलेल्या काव्यसंप्रदायापासून वेगळा कसा तें समजेल. हें सर्व अवघड नाहीं; पण पांडित्याच्या जोरावर समजून घ्यायचं

म्हटलं तर मात्र अवघड आहे; 'बाल्याच्या' ऋजुतेनं समजून घ्यायचं म्हटलं तर अवघड नाहीं!

जुन्या कवितेंत जर कोणत्या एखाद्या काव्याला प्राणभूत अशा गोष्टीची गळचेपी होत असेल तर ती कवीच्या बालसदृश सहज भावनांची! जुन्या काळांत कवीला बालकाचं मुग्धत्व पाहून नाचावसं वाटत नसे कां? त्याला महाराष्ट्राच्या निसर्गरम्यभूमींतील हिरवीगार रानं आणि सह्याद्रीच्या अजस्र कडयांवरून आपली हिमधवल काया कुरवंडून टाकणारे जलौघ पाहून मंत्रमुग्ध होऊन उभं रहावसं वाटत नसे कां? त्यांना जुन्या काळांतल्या महाराष्ट्रीय रमणीचं तें सलज्ज सोज्ज्वळ मुखकमल पाहून सौंदर्यस्तोत्र गावंसं वाटत नसे कां? त्यांना त्यांच्याच समोर घडत असलेलं शिवप्रभूचं अलौकिक अवतारकृत्य पाहून अठरा पुराणं गुंडाळून ठेवून एक नवंच महाकाव्य लिहावंसं वाटत नसे का? इतके विविध काव्यविषय समोर असतां, त्यांच्यांतील पढिकांच्या काव्यांत रूपावलि समासचक्र पढल्याचं आणि पुराणिकाचा धंदा केल्याचंच तेवढं प्रत्यंतर यावं आणि त्यांच्यांतील 'अपंडितां'च्या काव्यांत ईश्वरभक्ति, नाहींतर मोक्षपिपासा यासारख्या एखाद्याच वैयक्तिक भावनेचं दर्शन व्हावं हें कशाचं लक्षण? अर्थात्‌च काव्याची आणि कवींची सहजवृत्ति साफ मारून टाकण्यांत आली होती या गोष्टीचंच होय! "तुम्ही संत म्हणून तरी लिहिलं पाहिजे, नाहीं तर हरिदासपुराणिक म्हणून तरी लिहिलं पाहिजे नाहींतर तुमची गणना अशिक्षित अणि असभ्य शाहिरा–तमासगिरांत करूं!" अशी त्या वेळच्या कवींना सक्त ताकीद होती!

पण पुढें इंग्रजी अंमल आला! होय, मला माहीत आहे कीं या इंग्रजी अंमलाच्या उपपत्तीमुळं अनेक टीकाकारांची साफ फसगत झाली आहे. इंग्रजी अंमलाबरोबरच लौकिक (प्रापंचिक व समकालीन) विषयावरची बंदी उठली हें खरं; पण म्हणजे लगेच कृष्णशास्त्री आणि कुंटे हे केशवसुतांसारखं लिहूं लगले असं मात्र नाहीं! केवळ ऐहिकपर कविता लिहिणं म्हणजे आधुनिक केशवसुती

कविता नव्हे; फार काय इंग्रजी कवितेचं अध्ययन करून कुंटयांच्या प्रमाणं महाकाव्याची योजना आखणं म्हणजेहि आधुनिक कवितेचा आरंभ नव्हे. पण कांहीं पंडितांनीं विष्णु मोरेश्वर महाजनी आणि कुंटे यांना केशवसुतांचे पितर ठरविले आहेत! पण हें मत पंडितांपुरतंच राहिलं! सर्वसामान्य काव्यभक्त आणि टिळक–गडकरी यांच्यासारखे प्रांजल आधुनिक कवी यांनीं केशवसुतांचं कविकुलगुरुत्व ओळखलंहि आणि निरहंकारपणें मान्य केलंहि!

कुंटे–महाजनी आणि केशवसुत यांच्यांत फरक कोणता? पहिले दोघे मराठी भाषेंत प्रयोग करणारे प्रौढवृत्तीचे पंडित होते; तर केशवसुत हे स्वतःच्या पोटांत न मावणारे हर्षखेद, त्वेष–उत्साह पद्यमय व गेय भाषेंत आविष्कृत करणारे शिशुवृत्तीचे कवि होते. सहजप्रवृत्तींना जपणं, भावनांना पवित्र मानणं, दुसऱ्यांनीं आणून दिलेले काव्यविषय न पत्करणं, सौंदर्यानें पुलकित होणं आणि तसं झाल्याचं सांगण्यांत अभिमान मानणं, अन्यायानं संतप्त होणं आणि तो संताप व्यक्त करणं, हें एकशेआठ रामायणं लिहिण्यापेक्षां पुण्यप्रद मानणं, निसर्गाशीं गुजगोष्टी करणं, हा या नव्या शैशवपूजक कवींचा संप्रदाय होता. यालाच इंग्रजींत Romantic School असं म्हणतात. आणि यालाच मराठींत 'सौंदर्यवाद' म्हटलं पाहिजे. मनुष्य इंग्रजी वाङमय वाचून सौंदर्यवादी होत असता, तर कुंटे महाजनीहि होऊं शकते आणि आजचे डझनभर नवकवीहि सौंदर्यद्वेष्टे कां झाले असते? सौंदर्यवाद हा पिंडांत असावा लागतो. तो इंग्रजी शिक्षणानं, अथवा इंग्लंडच्या बोटीनं 'इम्पोर्ट' करतां येतो असं नाहीं.

पण रोमँटिसिझम् म्हणजे काव्यांतील केवळ एखादा रीतिभेद (mere style) आहे असं समजणारांचा पुन्हां कसा गोंधळ होतो हें पहाण्यासारखं आहे आधीं मराठीकवितेच्या आकलनास या पाश्चात्य संज्ञेच्या आकलनाची गरज आहे याचीच फारशी कल्पना आमच्या टीकाकारांना नव्हती. पुढें ती कल्पना देण्यांत आल्यावरहि त्या संज्ञेचा व्याप केवढा आहे हें समजून घेण्याची त्यांची तयारी

म्हणती. उदाहरणार्थ रोमँटिसिझम् ऊर्फ सौंदर्यवाद या विषयावर मी एका वाङ्मयीन वादविषयक व्याख्यानमालेंत व्याख्यान दिल्यावर एका शहाण्यासुर्त्या टीकाकारांनीं मला म्हटलं, "काय हो! केशवसुतहि रोमँटिक संप्रदायी आणि रेव्ह. टिळकही रोमँटिक संप्रदायी हें तुमचं कांहीं पटत नाहीं आपल्याला!" तसंच तांबे आणि केशवसुत यांना परस्पर-विरोधी संप्रदायाचे समजणारे लोक आहेतच. मुंबई-साहित्य-संमेलनांत हा वादाकरतां विषयच निवडला होता. व त्या दोघांचा संप्रदाय एकच म्हणजे 'सौंदर्यवादी ऊर्फ Romantic हें मी त्या वादाच्या उपन्यासादाखल वाचलेल्या निबंधांत स्पष्ट केलं होतं. पण हेच गैरसमज Romanticism या शब्दाचं भाषान्तर करतांनाहि दिसून येतात. उदा० 'स्वैर संप्रदाय' अथवा 'स्वच्छंद संप्रदाय' असं भाषान्तर करणारे लोक, या संप्रदायांतलं काव्य-परंपरा-विरुद्धत्वच तेवढं लक्षांत घेतात. वस्तुतः ती त्यांची केवळ प्रतिक्रियात्मक अथवा negative बाजू होय. या संप्रदायाची 'क्रियात्मक' अथवा Positive बाजू म्हणजे सौंदर्यपूजन आणि भावनापूजन. या दोहोंतील एखादा शब्दच या संज्ञेला मराठी प्रतिशब्द होऊं शकेल. प्रख्यात अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ विल्यम् जेम्स् यान "Valuing experience for its own sake" हें या संप्रदायाचं लक्षण (Pragmatism वर लिहितांना जातां जातां) केलं आहे, तेंहि अर्थपूर्ण आहे.

पण केशवसुतसंप्रदयाच्या आकलनाला मुख्य अडचण त्यांच्या प्रेषित भूमिकेंतील तात्त्विक कवितांची होते असं दिसतं. तुतारी, गोफण यांसारख्या कवितांतील सामाजिक तत्त्वज्ञानानं केशवसुतांच्या भक्तांची अणि अभक्तांची सारखीच फसगत केली आहे! भक्तांना वाटूं लागलं कीं सामाजिक पुरोगामित्वाचं वन्हाट वळलं, कीं केशवसुती कविता झाली. आमचे सर्व द्वेष्टे आणि दांभिक नवकवी, केशवसुतांशीं सोयरीक करायला जातात ते अशाच सामाजिक संतापाच्या कवितांच्या वशिल्यानं! पण

ज्याला कांहीं पूज्य आणि प्रिय आहे त्याचा राग आणि ज्याला सर्व तुच्छ आणि उपहास्य वाटत आहे अशा Cynic चा राग, यांतील फरक खरे काव्यभक्त ओळखतात ! पण केशवसुतांचे हे खरेखोटे सगेसोयरे सोडून, त्यांच्या प्रामाणिक विरोधकांकडे वळलं तर कै. तांब्यांचं नांव त्यांत डोळ्यापुढं उभं रहातं आणि टीकाकाराला एक धर्मसंकटच पडतं ! केशवसुतांच्या सामाजिक कवितांसंबंधीं सात्त्विक संतापानं बोलतांना मी स्वतः तांब्यांना पाहिल्याचं मला चांगलं आठवतं ! हे काव्यविषय त्यांना Negative ऊर्फ केवळ प्रतिक्रियात्मक वाटत. तर कांहींना ते विचारप्रधान ऊर्फ Didactic म्हणून दुय्यम दर्जाचे वाटतात ! पण या विचारप्रधान कवितांसंबंधींहि अखेरची कसोटी भावनात्मकच आहे. निसर्गाच्या अथवा व्यक्तीच्या आकर्षणानं कवीची भावना आणि कल्पना प्रज्वलित होते, तशीच ती एखाद्या ध्येयानं अथवा उदात्त विचारानंहि होऊं शकेल. मुख्य प्रश्न हा आहे कीं कुठल्या तरी मूर्त सौंदर्याच्या अगर अमूर्त आदर्शाच्या आकर्षणानं कवीचं रक्त अधिक वेगानं वाहूं लागलं आहे, कीं ' नवकवींप्रमाणं ' तो एक थंड Cold-blooded प्राणी आहे ! आणि या कसोटीवरून पाहतां अमूर्त आदर्शासंबंधींहि मूर्त सौंदर्याइतक्याच बेहोषीनं लिहिणारे कवि मराठींत केशवसुत हेच होऊन गेले हें पाहून त्यांचं अधिकच कौतुक करावसं वाटतं !

किंबहुना प्रेषिताच्या भूमिकेमुळेंच ते एक युगप्रवर्तक संप्रदायाचे कुलगुरु बनले. एक नवा प्रांत, एक नवी जाणीव, आणि एक नवा आदर्श आपल्याला सांपडला आहे याची उन्मादकारी जाणीव केशवसुतांच्या शब्दाशब्दांत दिसून येते. या संप्रदायाचे ते पहिलेच कवि असल्यामुळं असो कीं, माधवराव पटवर्धनाप्रमाणं कांहींशी ' कष्टप्रसू ' प्रतिभा असल्यामुळं असो; त्यांच्या कल्पनांच्या आणि विचारांच्या वादळाला पुरं पडेल असं वाहन त्यांच्या वाणींत आढळत नाहीं. पण जेव्हां त्यांच्या प्रतिभेची भट्टी भरपूर तापते, तेव्हां तिजमधून बाहेर पडणाऱ्या तप्तसुवर्णाच्या शारदामूर्ति

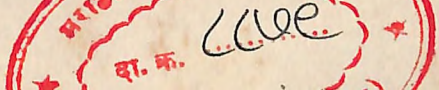

मराठी काव्यांत केव्हांहि पहिल्या पंक्तींत बसविण्याच्या योग्यतेच्याच ठरतील !

सतारीचे बोल, थकलेल्या भटकणाराचें गाणें, तुतारी, सिंहावलोकन, वातचक्र या कवितांसारख्या कविता केशवसुतांखेरीज कोणता कवि लिहूं शकला असता ? आम्ही कोण ? कवितेचें प्रयोजन, आणि स्फूर्ति या कवितांत दिसून येणारी कवींच्या जीवितकार्याविषयींची श्रद्धा दुसऱ्या कोणत्या कवीनें व्यक्त केली आहे ? 'साध्याहि विषयांतली' अर्थपूर्णता केशवसुतांपूर्वी कुणाला दिसली होती ?—आणि त्यांच्यानंतर तरी त्यांच्या इतकी किती कवींना प्रतीत झाली ?

केशवसुतांच्या संप्रदायाचं मनन आणि आकलन, ते गेल्याला अर्धशतक झालं तरी अजून पुरतं व्हायचंच आहे !

* * *

प्रा. श्री. ना. बनहट्टी, एम्. ए., पुणें.

६ : द्रष्टे कवि केशवसुत

त्याचा स्त्रैणपणा असा प्रकटला वाटेल कोणा, परी
धीरोदात्त असेचि तो श्रुत असे हें दूरही भूवरी !
प्रेतेंही उठवील जी निजरवें, ती तो तुतारी करी
आतां नादवती, निरर्थ तर ती त्याची करी चाकरी ?

— केशवसुत, 'कवितेचें प्रयोजन'.

विद्यार्थिदशेंतला एक प्रसंग अजून आठवतो. आमच्या कॉलेजांतल्या वाङ्मयमंडळापुढें व्याख्यान देण्याकरितां एका विद्वान् वक्त्यांना पाचारण केलें होतें. व्याख्यानाचा विषय नक्की काय होता हें आठवत नाहीं. 'जुने मराठी कवि' किंवा 'मोरोपंत' अशांपैकीं कांहीं तरी असावा. व्याख्याते सुरवातीस म्हणाले "मोरोपंत (किंवा जुने मराठी पद्यकार) हे कवि होते कीं नाहीं हें ठरवायचं झाल्यास काव्य म्हणजे काय, काव्य कशाला म्हणावं, हें अगोदर पाहिलं पाहिजे. मी काव्याची अगदीं सुटसुटीत अशी व्याख्या केलेली आहे." ही ह्यांची अभिनव अल्पाक्षररमणीय अशी व्याख्या काय असेल बरें, म्हणून आम्ही उत्कंठेनें कान टवकारून ऐकूं लागलों. कानावर शब्द पडले, "माझी काव्याची व्याख्या अशी 'जें टिकतं तें काव्य.'"

ही व्याख्या ऐकून आम्ही खदखदून हंसलों. आम्हां कॉलेजकुमारांच्या स्नेहमंडळांत त्या वयांतल्या उसळत्या वृत्तीस अनुसरून या व्याख्येची थट्टामस्करी पण झाली.

ही थट्टा अयोग्य असेल, पण निष्कारण नव्हती. काव्याची रसिकग्राह्य व्याख्या करण्याचें व्याख्यात्यांना जमलेलें नव्हतें. ज्याची असमंजसता लहान मुलाच्याहि लक्षांत यावी असें विलक्षण अतिव्याप्त विधान आपण जणूं कांहीं मोठें महत्त्वाचें तत्त्व सांगतों

आहोंत' अशा समजुतीनें त्यांनीं केलें होतें. पण अतिव्याप्ति आणि असमंजसता काढून टाकल्यास व्याख्यात्यांच्या त्या विधानांत कांहीं सत्य उरेल असें वाटतें. ज्यांत विशेष सत्त्वांश तेंच काव्य टिकून राहतें, अशी जर त्यांनीं आपल्या विधानाची मांडणी केली असती तर तें योग्य झालें असतें. त्यांच्या मनांतून त्यांना हेंच सांगायचें होतें.

सत्त्वांशाची पारख केशवसुतांच्या कवितेच्या बाबतींत जितक्या कठोर रीतीनें झाली, तितकी इतर कोणाच्या लिखाणाबाबतींत क्वचितच झाली असेल. त्यांच्या हयातींत त्यांची कविता पुस्तक-रूपानें प्रसिद्ध होणें तर राहोच, फुकाचे चार बरे शब्द देखील तिजविषयीं कोणी काढले नाहींत. तत्कालीन कविमंडळांतील मोजक्या व्यक्तींखेरीज फार थोड्यांनीं त्यांची कविता वाचली असेल. कविमंडळावर मात्र त्यांच्या कवित्वाचा परिणाम अत्यंत गाढ झाला होता. पण सामान्य वाचकवर्गाला त्याची नीटशी कल्पना नव्हती. ते वारल्यानंतर कांहीं वर्षांनीं गोविंदाग्रजासारख्या अत्यंत लोकप्रिय कवीनें स्वतःस केशवसुतांचा चेला म्हणवून घेतलें व त्यांच्यावर गौरवपूर्ण कविता लिहिली. तेव्हां लोकांना मोठें नवल वाटलें. प्रा. वा. ब. पटवर्धनांसारख्या रसिकाच्या तोंडून त्यांच्या कवितेचा गुणगौरव होऊं लागला तेव्हां थोडेंबहुत कुतूहल उत्पन्न होऊं लागलें; तरीपण एकंदरीनें तत्कालीन वाङ्मयीन वातावरणांत अवहेलनेचे व हेटाळणीचे साद घुमत होते आणि त्यांचे पडसाद आमच्या लहानपणींच्या संस्कारसुलभ मनांवर उमटल्या-खेरीज राहिले नव्हते. पण अखेर काळानें आपला धरमकाटा उचलला; आणि भरपूर उज्ज्वल कीर्तीचें माप त्यानें केशवसुतांच्या पदरांत घातलें. इ. स. १९१७ सालीं हरिभाऊ आपटचांनीं केशव-सुतांच्या कवितेची संकलित आवृत्ति काढली आणि लगोलग कै. पां. दा. गुणे, श्री. न. शं. रहाळकर, कै. वै. का. राजवाडे या पंडित कवि-चिकित्सक प्रवरांनीं तिचें जें स्तुतिस्तोत्र गायिलें त्यामुळें कीर्तिमंदिरांत तिची अढळपदीं स्थापना झाली. त्यानंतर अनेकांनीं स्तुतिसुमनें उधळलीं व आरत्या ओवाळल्या. या जयजयकाराची

प्रतिक्रिया म्हणूनच कीं काय अनेक मातबर आक्षेपकहि निघाले आणि त्यांनीं आपआपल्या आरोपपत्रिका सादर केल्या. याचा परिणम हालवून खुंटा बळकट करावा त्याप्रमाणें झाला. केशवसुतांचें काव्य, त्या काव्याला प्रेरक असलेली त्यांची कविभूमिका आणि त्या काव्यानं घडवून आणलेला परिणाम यांची अधिक कसून छाननी झाली. तावून सुलाखून निघणाऱ्या सोन्याप्रमाणें त्यांच्या काव्याचा कस आतां पक्केपणीं ठरला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

केशवसुतांच्या भाषेंत लालित्य कमी असेल, त्यांच्या वृत्तरचनेंत सहजता व सफाई यांची उणीव भासत असेल, त्यांची शब्दयोजना पुष्कळ ठिकाणीं कृत्रिम व वैरस्यकारक असेल, चमत्कृतिजनक क्लिष्ट कल्पनींचा व अतर्कशुद्ध विचारसरणीचा आढळ त्यांच्या काव्यांत मधून मधून होत असेल, पण त्यांच्या काव्याचा प्रभाव या दोषांमुळें अडून राहिला नाहीं. तो प्रभाव प्रत्यक्ष अनुभविणाऱ्यांना त्यांच्यावर केलेले रोगटपणाचे व स्वैरपणाचे आरोप म्हणजे अक्षरजननीस व्यर्थ शिणविण्याचा खटाटोप असें वाटल्याखेरीज राहिलें नाहीं.

एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रामध्यें विशिष्ट परिस्थितींत एखादा पुरुष अलौकिक कर्तबगारी करून जातो. त्याचें द्रष्टेपण ज्यांना आकलन होत नाहीं अशा टीकाकारांना त्याचे किरकोळ दोष फार महत्त्वाचे वाटूं लागतात. त्यांची मानसिक प्रक्रिया एवढ्यावरच थांबत नाहीं. द्रष्ट्यांची विशिष्ट गुणवत्ताही त्यांना अवगुणांच्या स्वरूपांत भासूं लागते आणि मग द्रष्ट्याच्या कार्याची उफराटी चिकित्सा त्यांच्या बुद्धींतून अवतीर्ण होऊं लागते. द्रष्ट्याचें थोरपण त्यांना स्वतःला आकलन होत नसल्यामुळें लोक त्याला मोठा मानतात. ही त्यांची मोठी भूल होय. या प्रमादापासून त्यांना बचावलें पाहिजे असें त्यांना प्रामाणिकपणें वाटतें.

केशवसुतांचें द्रष्टेपण कशांत आहे हें उमजावें यासाठीं द्रष्टा कुणाला म्हणावें हचाचा जरा खोलांत जाऊन विचार करणें इष्ट

होईल. द्रष्टेपणाचे निकष कोणते हें जाणून घेतलें म्हणजे केशवसुतांचें कर्तृत्व कोणच्या कसोटीवर घासून पाहायचें हें स्पष्ट होईल.

द्रष्टेपणाचें पहिलें लक्षण आपल्या कर्तव्यक्षेत्राची अचूक जाणीव होणें हें होय. या आयुष्यांत आपल्याला काय करायचें आहे, आपलें 'मिशन' कोणतें याची जाणीव एक प्रकारच्या आंतरिक प्रतिभाबलानें द्रष्ट्या पुरुषाला होते आणि त्या मार्गानें निःशंक रीतीनें तो चालूं लागतो. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांना शाळामास्तराची सुखाची नोकरी होती. सीध्या रीतीनें चालल्यास बढती निश्चित होती. पण त्याची पर्वा करतो कोण ? भाषारूपी अमोघ साधनाच्या द्वारा समाजमन जागृत व उत्तेजित करणें आणि जनता जागृतीचे स्वतंत्र मार्ग चोखाळणें हें आपलें जीवितकार्य हें त्यांस समजून चुकलें होतें. निःशंक मनानें त्यांनीं निबंधमाला काढली. मानवाच्या ऐहिक सुखवर्धनाच्या दिशा दाखविणें आणि या विचाराच्या आड ज्या वृत्ति येत असतील त्यांचा निरास करणें हें आपलें मिशन अथवा जीवितकार्य आगरकरांनीं ठरवून टाकलें. स्त्रीशूद्रादि दलितांचा उद्धार व त्यांच्या आड येणाऱ्या जातिनिष्ठ मक्तेदारीचा विरोध हें आपलें 'मिशन' ही खूणगांठ जोतिबा फुल्यांच्या मनाला पटली आणि तिला ते अनुसरले. या पुरुषांनीं आपापलें जीवितकार्य अचूक ओळखलें आणि त्याप्रमाणें विरोधांची, अडचणींची पर्वा न करतां ते बिनधोक चालू लागले. हें करूं का तें करूं अशा संशयांत ते पडले नाहींत. आज मास्तरकी कर, उद्यां लेख लिही, परवां औद्योगिक सुधारणेच्या मागें लाग, तेरवां धार्मिक सुधारणेचा पिच्छा पुरव अशा अनेक गोष्टींची चबढब या मंडळींनी केली नाहीं. कित्येक लोक अत्यंत बुद्धिमान् असतात, कर्तबगार असतात, देशहितावद्दलची त्यांची कळकळ उमाप असते; पण त्यांना मिशन नसतें. अमुक गोष्ट हेंच आपलें जीवितकार्य अशी अंतःसूचना त्यांना मिळालेली नसते. चिंतामणराव वैद्यांचें उदाहरण अशा प्रकारचें होय. नाना परीचे उद्योग व अत्यंत विभिन्न प्रकारचें लेखन त्यांनीं केलें. तुलना करण्याचा

येथें उद्देश नाहीं. अशा व्यक्तींचाहि समाजाला खूप उपयोग होतो. भिन्न भिन्न प्रकारचीं व्यक्तित्वें कशीं असतात ह्याचें दिग्दर्शन करावें एवढाच हेतु.

केशवसुतांच्याबद्दल प्रश्नच नाहीं. काव्य करणें हाच आपला जीवितहेतु ही त्यांची निश्चिति शाळेंत असतांनाच झाली होती. वर्गांत शिक्षकानें त्यांना 'दुर्मुखलेला' म्हणतांच त्यांचें मन निर्भ्रांत रीतीनें उद्गारलें:—

माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनि या, चालावयाचा पुढें
आहे सुन्दर तो सदा सरसवाङ्निष्यन्द चोहींकडे!

आपल्या हातून सरस काव्यनिर्मिति होणार हें स्वतःचें भविष्य त्यांनीं स्वतःच वर्तवून टाकलें होतें. तेवढ्या अल्प वयांत आणि विद्यार्थिदशेंत कवितेनें त्यांचें मन भारून टाकलें होतें व काव्य-रचनेचा ध्यास त्यांना लागला होता. याचें प्रत्यंतर त्यांच्या अपरकविता दैवत या आरंभकाळाच्या कवितेवरून मिळतें.

हा जो त्यांचा जीवितहेतु प्रारंभकाळींच निश्चित झाला, त्यापासून ते जन्मांत तिळमात्रहि चळले नाहींत. त्यांचे कित्येक मित्र व नातलग कवितेचें हें वेड सोडून देण्याचा त्यांना अनेक वेळां उपदेश देखील करण्यास मागें पुढें पाहत नसत. परंतु स्वयंस्फूर्तीनें ज्याला कविता करण्याची हौस होती तो असल्या उपदेशाच्या योगानें कविता रचण्याच्या आपल्या अत्यानंदाच्या मानसिक व्यवसायापासून कसा परावृत्त होणार? अशी साक्ष केशवसुतांच्या बंधूंनीं लिहिलेल्या त्यांच्या चरित्रलेखांत आढळते. सबंध जन्मांत त्यांनीं एक नाटक लिहिलें होतें; पण तें देखील गद्यकाव्यच होतें. नाटक नव्हतें, अशी माहिती त्यांचे मित्र रहाळकर यांनीं दिलेली आढळते. यावरूनहि त्यांच्या काव्यमय मनोवृत्तीचाच प्रत्यय येतो. कवितादेवीवर म्हणजेच आपल्या जीवितध्येयावर इतकी अव्य-भिचारिणी निष्ठा ठेवणारा भक्त केशवसुतांखेरीज दुसरा क्वचितच निर्माण झाला असेल!

चालू काळाला आणि आगामी काळाला कशाची जरूर आहे हें निश्चितपणें हेरणें हें द्रष्ट्याचें दुसरें लक्षण होय. द्रष्ट्यांची नजर पुढें असते. मागें नसतें. द्रष्टा या शब्दांतच हा अर्थ अभिप्रेत आहे. आपल्या नियत झालेल्या कार्यक्षेत्रांत आजच्या घटकेस काय केलें पाहिजे, उद्यां कशाची आवश्यकता भासणार आहे हें हेरून त्या त्या गोष्टी पुरविण्याचा तो यत्न करतो. पुन्हा विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचें उदाहरण घ्यायचें झालें तर आपणांस असें दिसेल की जनतेची मनें जागृत व उत्तेजित करण्यास सुंदर चटकदार व परिणामकारक गद्य हें प्रभावी साधन आहे, तें साधन आपण निर्माण केलें पाहिजे, दक्षिणा प्राईज कमिटीच्या भोवतीं आणि मेहरबान दैरेक्तर आफ् पब्लिक इन्स्त्रक्शन च्या भोवतीं घोटाळणारे, थंडें, थिजलेलें गद्य आतां यापुढें उपयोगाचें नाहीं हें त्यांनीं प्रतिभाबलानें जाणलें; आणि प्रभावशाली, लोकानुरंजक अशा मराठी गद्याचा सुंदर व विशाल राजपथ निर्माण केला. तसेंच ज्याला प्रभावी लोकसेवा करायची असेल त्यांनीं स्वतंत्र असलें पाहिजे, राजसेवेची रुपेरी बेडी पायांत वागवून हें काम नीटपणें यापुढें करतां येणार नाहीं, हें हेरून त्यांनीं स्वतः राजसेवेची शृंखला तोडून टाकली. त्यांच्या मागून सरकारी नोकरीला अव्हेरून देशसेवेस वाहून घेणाऱ्या कार्यकर्त्यांची केवढी परंपरा निर्माण झाली हें कुणास सांगावयास नको.

केशवसुतांचें नियत जीवितकार्य काव्यरचना हें होतें. काव्याच्या क्षेत्रांत नवा मनु निर्माण होण्याची त्या काळीं किती आवश्यकता भासत होती, समाजजीवनाच्या अवस्थांतरास अनुसरून काव्यक्षेत्रांत कशा प्रकारचें परिवर्तन घडवून यावयास पाहिजे होतें, आणि तें केशवसुतांनीं कसें घडवून आणलें हयाचा विचार करावयाचा झाल्यास पुष्कळच आहे. कांहीं समर्थ विवेचकांनीं तो यापूर्वी केलेला आहे. इंग्रजी अमलाच्या सुरवातीपासून इ. स. १८८५ पर्यंतचें काव्य गद्यापेक्षांहि अधिक प्रमाणांत दक्षिणा प्राईज कमिटी व शिक्षणखात्याचे अधिकारी हयांच्या भोवतीं घोटाळत होतें. दक्षिणा प्राईज कमिटीनें विषय द्यावा आणि त्यावर

पंडितांनीं किंवा नवशिक्षितांनीं काव्यें लिहावीं असा प्रकार चालत असे. पुढें नवशिक्षितांनीं इंग्रजी काव्याचीं रूपांतरें, भाषांतरें करण्याचा पायंडा पाडला. बहुतेक रूपांतरें कथनात्मक, वर्णनात्मक काव्यांची. इंग्रजींतल्या भावगीतांचीं रूपांतरें करण्याचाहि उपक्रम महाजनि प्रभृतींनीं केला. पण काय ! भावगीतांच्या या निर्जीव कलेवरांपेक्षां प्रधान कीर्तिकरांची तीं दैवसेनी–इंदिरा हीं कथाकाव्यें बरीं असें वाटूं लागतें. त्यांत कथानकाचा व प्रसंगवर्णनाचा तरी गोडवा असतो.

तात्पर्य, काव्य कुचंबलें होतें. चिपळूणकरांनीं उद्दाम आत्माविष्काराचें चैतन्य गद्यांत ओतलें; काव्य मात्र चैतन्यदायी आत्माविष्काराची अद्यापपर्यंत वाट पहात होतें. केशवसुतांनीं हें हेरलें; आणि आत्माविष्काराचें चैतन्य काव्यांत ओतून काव्याला स्फुरणशाली बनविलें. स्वतःच्या भावभावना, स्वतःचे विचारतरंग, स्वतःला प्रतीत झालेली जीवनदायी तत्त्वें यांची अभिव्यक्ति करण्याकरितां त्यांनीं काव्य लिहिलें. त्या काळाला आणि त्यानंतरच्या काळाला हें पाहिजे होतें.

इंग्रजी शिक्षण समाजांत जसजसें मुरूं लागलें, इंग्रजी वाङ्मयाचा परिचय जसा अधिकाधिक गाढ होत गेला, तसतसें आंग्लशिक्षित समाजाचें वैचारिक जीवन बदलत गेलें. खुद्द इंग्रजी काव्य कित्येक शतकांच्या इतिहासांत नाना अवस्थांतरांतून गेलेलें होतें. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वर्डस्वर्थ, शेली, कीट्स या अल्पकाळापूर्वी होऊन गेलेल्या रोमँटिक संप्रदायांतील भावकवींचा प्रभाव विशेष होता आणि तो आपल्या इकडेहि जाणवत होता. त्यांच्या काव्याप्रमाणें आत्मलक्षी, विचारप्रधान वा क्लृप्तिप्रधान काव्य इकडे निर्माण होण्याची आवश्यकता भासत होती. चिपळूणकरांवर ज्याप्रमाणें ॲडिसन, जॉनसन, मेकॉले या गद्य निबंधकारांचा परिणाम झाला, त्याप्रमाणें वर्डस्वर्थ, शेली, प्रभृति भावगीतकारांचा, शेक्सपियरादि सुनीतकारांचा परिणाम केशवसुतांवर झाला होता हें स्पष्ट आहे. पण चिपळूणकरांचें गद्य हें जसें मेकॉले

किंवा जॉनसन्‌चें अनुकरण नव्हे, तो त्यांचा स्वतःचा प्राणवान् आविष्कार आहे, त्याचप्रमाणें केशवसुतांचें काव्य कुणाचें अनुकरण नसून त्यांचा स्वतंत्र चैतन्यपूर्ण आविष्कार आहे. (जीं भाषांतर किंवा रूपांतर म्हणूनच केलीं आहेत त्या काव्यांचा अर्थात् अपवाद समाजवयाचा.)

आणखी एक अधिक खोल असा विचार आहे. जुन्या जमान्यांत, इंग्रजी अंमलापूर्वी पारमार्थिक भावना आणि ईश्वरविषयक श्रद्धा सर्वांची दृढ होती. अथपासून इतिपर्यंत सर्व कवि ह्या भावनेचे वा श्रद्धेचें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष पोषण करणारे असेच होते. तेव्हां कवि म्हणजे समाजमनाला श्रद्धेचा, पारमार्थिक भावनेचा आधार देणारा उपदेशक अशीच कल्पना साधारणपणें रूढ होती. इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यानंतर ही कल्पना नाहींशी झाली. काव्यांत ईश्वर-विषयक श्रद्धेचा किंवा पारमार्थिक भावनेचा मागमूसहि उरला नाहीं. सरकारचें धर्मविषयक तटस्थतेचें धोरण काव्याला अशा रीतीनें भोवलें कीं, त्यानें काव्याचें तात्त्विक आणि भावनात्मक अधिष्ठानच नाहींसें केलें. पंडिती काव्य पहा, किंवा आंग्ल शिक्षितांचें इंग्रजीवरून उतरलेलें काव्य पहा. कोठेंहि व्यावहारिक, ऐहिक, इंद्रियगोचर सृष्टीच्या पलीकडे जाऊं पाहणारा विचार आढळायचा नाहीं. ही भकास पोकळी बरीचशी गद्यवाङ्मयांत होतीच, परंतु काव्याच्या प्रांतांत ती अधिक निखालस आणि अधिक जाणवणारी होती. कारण आमचें पूर्वीचें काव्य सर्वच परमार्थानें भरलेलें व ईश्वरी श्रद्धेवर आधारलेलें होतें.

अर्थात् हीहि गोष्ट याबरोबर लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, हें अव्वल इंग्रजींतलें वाङ्मय ज्या शिक्षितांकरतां निर्माण होत होतें तो शिक्षितांचा समाज बऱ्याच अंशीं ईश्वरी श्रद्धेला व पारमार्थिक भावनेला पारखा झालेला होता. पण अव्वल इंग्रजींतली ही स्थिति उत्तरोत्तर बदलत चालली होती. इंग्रजी वाङ्मयाचा अभ्यास जसजसा अधिकाधिक गाढ होत होता, ख्रिस्ती धर्मतत्त्वाच्या परिचयामुळें ब्रह्म, प्रार्थना इत्यादि समाजांचा जसजसा उदय होत

होता, तसतशा श्रद्धेच्या व परमार्थाच्या किंचित् छटा शिक्षित समाजाच्या हृदयाकाशांत उमटूं लागल्या होत्या. आगरकरांसारखे विचारपूर्वक अज्ञेयवादी बनलेले सुशिक्षित फार थोडे. बाकीचे बहुतेक विचारहीन, श्रद्धाहीन पोकळीमध्यें लोंबकळत असलेले पण कांहीं तरी श्रद्धेच्या आधाराकरतां धडपडूं लागलेले असे होते.

असें दिसतें कीं, केशवसुत स्वतः या धडपडणाऱ्या जीवांपैकींच एक असावे. जुन्या जमान्यांतून आलेली ईश्वरी श्रद्धा व भक्ति-भावना ही तर लोपलेली होती. पण त्यांची प्रतिभा अध्यात्माचा, विश्वात्मकतेचा नव्या चालीनें शोध घेऊं लागली होती. या त्यांच्या चालींचीं पावलें उमटलेलीं त्यांच्या काव्यांत दिसतात. प्रतिभेच्या या पदविन्यासांना गूढगुंजन असें म्हणण्याची पद्धत आहे. पण ज्यांत गूढ कांहीं नाहीं अशा स्थलींहि केशवसुतांनीं आपल्या वेदान्तांत सांगितलेला आत्म्याच्या विश्वव्यापकतेचा विचार सुंदर रीतीनें वर्णिलेला आढळतो.

वाद्यांतुनि त्या निघती नंतर
उदात्ततेचे पोषक सुस्वर
तों मज गमलें विभूति माझी
स्फुरत पसरली विश्वामाजीं
दिक्कालासहि अतीत झालों
उगमीं विलयीं अनंत उरलों
विसरुनि गेलों अखिलां भेदां
ऐकत असतां दिडदा, दिडदा!

केशवसुतांनीं अगदीं अखेरीस जो अभंग रचिला त्यांत तर पारंपरिक भक्तिभावनेस साजेसे गाढ श्रद्धेचे उद्गार काढलेले आढळतात.

तुझें नाम मुखीं, ध्यान तुझें डोळां
वृत्ति या चंचळा स्थिरावल्या
चिंता भय दुःखें अवघीं दूर झालीं
अनाथांचा वाली जवळी केला.
भिकार या जगीं इच्छित न मिळे कांहीं

म्हणुनी तुझे पायीं भिक्षांदेही
केशवसुत म्हणे देवा दीननाथा
तुझे पायीं माथा वाहियेला !

यांत पांडुरंग, विठ्ठल अशा ईश्वराच्या विशिष्ट स्वरूपाचा उल्लेख काय तो कमी आहे. तो असता तर हा अभंग तुकारामाच्या नांवावर खपून जाण्यास कांहीं हरकत नव्हती.

मराठी काव्यांतील गूढगुंजनाचे प्रणेते केशवसुत होत, हें सर्वमान्य आहे. झपूर्झा, म्हातारी, कोणीकडून कोणीकडे, हरपलें श्रेय, या कविता गूढगुंजनात्मक म्हणून सांगितल्या जातात. व त्यांतील आशयाचें तदनुसार विवेचनहि केलें जातें. येथें सांगावयाचा मुद्दा हा कीं, गूढगुंजन हा केशवसुतांच्या आध्यात्मिक अभिव्यक्तिचाच एक भाग आहे. विश्वात्म्याशीं एकतानता प्राप्त व्हावी म्हणून त्यांच्या जीवाची जी धडपड होत असे किंवा ही एकतानता होत असल्याचे जे भास कांहीं प्रसंगानें त्यांना होत असत त्यांना शब्दांच्या द्वारां व्यक्त करतांना जेथें त्यांनीं रूपकाचा, प्रतिकाराचा किंवा गूढ भाषेचा अवलंब केला तेथें गूढगुंजन झालें; इतर ठिकाणीं आध्यात्मिक प्रतीतीचें साक्षात् वर्णन त्यांनीं केलें आहे असें मानणें सयुक्तिक होईल. सतारीच्या बोलांतले उद्‌गार अशाच तऱ्हेचे होत. कोणीकडून कोणीकडे ही कवितासुद्धां गूढगुंजनी मानण्याचें कारण नाहीं.

गोत्यांत अशा आलों कुठून ?
कोठें जाईन कैसा सुटून ?
असें विचारी जेव्हां झटून,
भ्रमबुद्‌बुद तो जातो फुटून;

मग अहा ! विभिन्नच दिसे दृष्टि पालटून !

परंपरागत भारतीय तत्त्वज्ञानाची रूपरेषा व परिभाषा ज्याला माहीत आहे त्याला अशा प्रकारच्या उद्‌गारांत कांहीं गूढ वाटणार नाहीं.

तात्पर्य, आध्यात्मिक विचार, आध्यात्मिक प्रतीति किंवा त्या प्रतीतीसाठीं धडपड, हें केशवसुतांच्या काव्याचें महत्त्वाचें अंग आहे. हें अंग त्यांच्या द्रष्टेपणाची एक खूण होय. कारण काव्यांत आध्यात्मिकतेचा वजनदारपणा आणणें ही त्या कालमानाची जरूरी होती.

राजकीय स्वातंत्र्यासंबंधाचे आणि सामाजिक क्रांतीसंबंधाचे विचार केशवसुतांनीं किती तळमळीनें व ओजस्वी रीतीनें व्यक्त केले आहेत हें येथें आणखी एकवार सांगावयास पाहिजे असें वाटत नाहीं. तुतारी, स्फूर्ति, नवा शिपाई, रूढी, सृष्टि आणि कवि' या कविता वाचून देखील एकदा रसिक, केशवसुत ही केवळ काळाच्या ओघाबरोबर निर्माण झालेली व्यक्ति होती असें कसें म्हणूं शकतो हें समजत नाहीं. या कवितांतले कांहीं उद्‌गार प्रेषिताच्या (Prophet) वाणीप्रमाणें अचूक भविष्यदर्शी कसे ठरले आहेत हें पाहिलें म्हणजे मन थक्क होतें. नवा शिपाई या कवितेंतील पंक्ति पहा.

ब्राह्मण नाहीं, हिंदुहि नाहीं, न मी एक पंथाचा
तेच पतित कीं जे आंखडिती प्रदेश साकल्याचा !
मळ्यास माझ्या कुंपण पडणें अगदीं न मला साहे !
कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !
जिकडे जावें तिकडे माझीं भावंडें आहेत,
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत;
सांवलींत गोजिरीं मुलें,
उन्हांत दिसतीं गोड फुलें.
बघतां मन हर्षून डुले ;
ती माझीं, मी त्यांचा, एकच ओघ आम्हांतुनि वाहे !
नव्या मनूंतील नव्या दमाचा शूर शिपाई आहें !
अशी स्थिती ही असे जनीं !
कलह कसा जाईल मिटुनी ?
चिंता वागे हीच मनीं.

शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं काळ बघत जो आहे,
प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहें!

स्वातंत्र्ययुगांतल्या आजच्या भारतीयाचें ब्रीद याहून काय निराळें आहे ? पं. जवाहरलाल नेहरू भारताचें ध्येय व भारतीयांचें ब्रीद म्हणून जें उदंड साक्षेपानें वर्णितात तें हेंच नव्हे काय? खानदेशांतल्या एका छोट्याशा गांवीं मिडल स्कुलांतील पोरें हाकणाऱ्या, दारिद्र्यांत पिचणाऱ्या एका मास्तरानें ५७ वर्षांपूर्वी हें लिहिलें आहे हें लक्षांत घेतलें म्हणजे आपलें नवल दुणावेल.

आत्मलक्षी प्रणयभावनेचा निःसंकोच आविष्कार काव्यामध्यें प्रथम केशवसुतांनीं केला. ही त्यांची द्रष्टेपणाची धिटाई लक्षांत घेण्याजोगी आहे. इंग्रजी वाङ्मयांत मोकळेपणीं खेळणाऱ्या प्रणयभावनेशीं तत्कालीन सुशिक्षितांची दाट ओळख झाली होती. ती प्रणयभावना आपल्या इकडच्या काव्यामध्यें खेळूं लागली पाहिजे, ही त्या काळाची जरुरी होती. केशवसुतांनीं प्रणयकाव्यें लिहिलीं. तीं आपल्या पत्नीशीं केलेला शृंगार चव्हाट्यावर मांडण्याकरतां नव्हेत. आत्मलक्षी प्रणय देखील काव्याचा उत्कृष्ट विषय होऊं शकतो याचें प्रात्यक्षिक त्यांनीं आपल्या प्रणयकवितांच्या द्वारें करून दाखविलें. या प्रात्यक्षिकानें प्रणयाच्या सर्व प्रकारच्या आविर्भावांना काव्यप्रांताचा रस्ता मोकळा केला.

कवि, कविता, काव्यकारण, काव्यप्रयोजन या विषयांवर बऱ्याच कविता केशवसुतांनीं लिहिल्या हें कालोचित कर्तव्य अचूक हेरण्याच्या त्यांच्या प्रतिभेचे आणखी एक महत्त्वाचें गमक होय. काव्यप्रांतांत एक नवी सृष्टि आपण निर्माण करीत आहों, याची जाणीव केशवसुतांस होती. अशा तऱ्हेचें स्वभावजन्य काव्यच इंग्रजी अंमल सुरूं झाल्यापासून नव्हतें. अर्थात् तें निर्माण होऊं लागलें तेव्हां त्याचें स्वरूप, त्याचें महत्त्व आणि तें निर्माण करणाऱ्याची मनोभूमिका यांचें विवरण करणें इष्टच नव्हे, तर आवश्यक होतें. हें विवरण काव्यामध्यें केल्यामुळें त्यांत अत्युक्ति व कल्पनाचमत्कृति आली असेल. त्यांतील कित्येक विचार वादास्पद असूं

शकतील; पण म्हणून अशा विषयांवर काव्य करणें हें रोगटपणाचें लक्षण कसें ठरतें ? रोगट कशाला म्हणायचेंच असेल तर केशवसुतांच्या पूर्वीची परिस्थिति रोगट होती असें म्हणावें लागेल.

शारदेनें जो मंत्र दिला कानीं

तो ऐकून केशवसुत काव्य करीत असत; तर त्यापूर्वीचे कवि दक्षिणा प्राइज कमिटीनें दिलेला मंत्र ऐकून काव्य रचीत. या कृत्रिम रोगट परिस्थितीला छेद देण्यासाठीं केशवसुतांनीं कवीची प्रतिभा, कवीचें कार्य इत्यादि विषयांवर उज्ज्वल कल्पनांनीं युक्त असें काव्य लिहिलें. तें मागून येणाऱ्या कवींना मार्गदर्शक व स्फूर्तिदायक ठरलें.

जबरदस्त इच्छाशक्ति हें द्रष्ट्याचें तिसरें लक्षण होय. आपल्या कर्तव्यक्षेत्राची अचूक जाणीव जरी झाली आणि त्या क्षेत्रांत कोणतें अभिनव कार्य करायचें हें जरी हेरलें तरी तें करून दाखविण्याचें सामर्थ्य अंगीं असल्याशिवाय त्याचा काय उपयोग ? चालू काळांत कोणत्या उणिवा आहेत, त्या कशा भरून काढाव्या, हें पुष्कळ लोक अजमावूं शकतील एवढी बौद्धिक शक्ति अनेकांत असूं शकते; पण उणिवा भरून काढणारी निर्मिति करून मनु पालटविणें यांतच रचनात्मक प्रतिभेची सार्थकता असते. दांडगी इच्छाशक्तिच हें कार्य करूं शकते. जें केलें पाहिजे असें मनानें ठरविलें तें प्रत्यक्ष घडविण्यास मोठें मनःसामर्थ्य लागतें. तळमळ, धाडस, धडाडी, चिकाटी या गुणांचा मनःसामर्थ्यांत अन्तर्भाव होतो. हें मनःसामर्थ्य केशवसुतांमध्यें होतें हें विवरून सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. समजूं लागल्यापासून मृत्यु येईपर्यंत विसापेक्षां अधिक वर्षें दुर्धर आपत्तींना तोंड देत ते आपल्या कल्पनेनुसार कविता लिहीत होते. हेळसांड, अवहेलना, दारिद्र्य हेंच त्यांच्या नशिबीं जन्मभर लिहिलें होतें.

काळोखाच्या जगांमध्यें या । मृत आशांच्या चितांवरुनिया
पिशाच माझें भटकत आहे । शांति नसेचि तया
तिमिरीं आम्ही नित्य रखडणें । विवंचनांतचि जिणें कंठणें

हे त्यांचे उद्‌गार हृदय पिळवटून टाकणारे आहेत. या परिस्थितीला संकोचीपणा, हट्टीपणा, मुखदुर्बळपणा इत्यादि त्यांचे स्वभावविशेष कांहीं अंशीं कारण झाले असतील; पण स्वभाव हा दुरतिक्रम असतो.

अमुचा पेला दुःखाचा । डोळे मिटुनी प्यायाचा ।

असा अनुभव नित्य येत असून देखील आपला दुर्दम्य आशावाद कायम टिकवून ते जीवितध्येयाची पूर्ति करीतच राहिले यांत त्यांच्या धीरोदात्ततेची साक्ष पटते.

धार धरिलिया प्यार जिवावर
रडतिल रडोत रांडा पोरें
गतशतकांचीं पापें घोरें
क्षालायाला तुमचीं रुधिरें
पाहिजेत रे ! स्त्रैण न व्हा तर !

पुढें तीस वर्षांनीं सामाजिक व राजकीय क्रांतीसाठीं गांधीजींनीं राष्ट्राला जी हांक दिली व आत्मयज्ञाला जें आवाहन केलें त्याचेंच पूर्वरूप या उद्‌गारांत व तुतारी या सबंध कवितेंत आढळत नाहीं काय ?

अडवतील जरि देव, तरी
झगडूं त्यांच्याशीं निकरी
हार न खाऊं रतीभरी !

देवदानवां नरें निर्मिलें हें मत लोकां कवळूं द्या !
कांठोकांठ भरूं द्या पेला फेंस भराभर उसळूं द्या !
पद्यपंक्तिची तरफ आमच्या करीं विधीनें दिली असे,
टेकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुनिया देऊं कसें !
बंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे
उडवुनि देउनि जुलमाचे या करूं पहा तुकडे तुकडे !

असे प्रखर दुर्दान्त उद्‌गार केशवसुतांनींच काढावेत. इतरांचें तें सामर्थ्य नाही.

द्रष्टा प्रयोगवीर असतो. हें त्याचें चौथें लक्षण मानतां येईल. आपले इष्ट हेतु सिद्धीस नेण्यास्तव नाना प्रकारचे प्रयोग तो करीत असतो. रूढ चाकोरी सोडून प्रयोगांच्या अनिश्चित व अचूक भविष्यांत उडी घेण्यास तो कचरत नाहीं. द्रष्ट्यांमध्यें सर्वश्रेष्ठ प्रयोगवीर गांधीजी होऊन गेले. प्रथम आपण स्वतः, नंतर आपलें कार्यक्षेत्र, नंतर आपला देश यांस त्यांनीं प्रयोगशाळाच बनविलें होतें. अन्न, वस्त्रप्रावरण, रोगोपचार, समाजकारण, राजकारण, शिक्षण, जीवनाचें असें एक क्षेत्र सांगतां येणार नाहीं, कीं ज्यामध्यें त्यांनीं आपले प्रयोग चालविले नव्हते. केशवसुतांचें नियत कार्यक्षेत्र काव्य हें होतें. त्यांची प्रयोगवीरता तेवढ्यापुरतीच कार्यकर्ती ठरली. तथापि प्रमाणतः पाहिलें असतां तिचें महत्त्व कमी ठरणार नाहीं. छन्दांच्या बाबतींत अनेक प्रयोग त्यांनीं केले. स्रग्धरा, शिखरिणीसारख्या अवघड अक्षरवृत्तांपासून तों जवळजवळ मुक्तछंदापर्यन्त पोचणारी रचना त्यांनीं केली. सुनीताचा नवा काव्यप्रकार त्यांनीं रूढ केला. भावगीत ऊर्फ आत्मलक्ष्मी स्फुट-काव्य लिहिण्याचा त्यांनीं उपक्रम केला हा तर त्यांच्या ध्येयाचाच एक मुख्य भाग होय. लाभलेल्या अल्प आयुष्यांत आणि अल्प फुरसतींत जेवढे प्रयोग करतां येतील तेवढे त्यांनीं केले.

केशवसुतांचें काव्यकर्तृत्व कित्येकांना कृत्रिम आणि वरवरचें वाटतें; त्यांची रचना क्लिष्ट आणि चमत्कृतिपूर्ण वाटते; त्यांचा आवेश पोकळ व फुसका वाटतो. हे आरोप केवळ कुत्सितपणानें केलेले नाहींत, प्रामाणिक आहेत, असेंच मानणें रास्त. यांचा विचार व निरास अनेकांनीं यापूर्वीच केला आहे. असल्या आरोपांची सत्यासत्यता परिणामांवरून अजमावतां येते. ज्यांचें कर्तृत्व वर-वरचें, आवेश पोकळ आणि रचना हठाकृष्ट, त्यांचा इतका खोल परिणाम समकालीनांवर, मागिलांवर होणें शक्य आहे असें मानणें म्हणजे आपला सर्व समाज मूर्खांचा, बावळटांचा बनलेला आहे, अशी कबुली देण्याप्रमाणें होय. काव्यक्षेत्रांत केशवसुतांच्या काव्याइतका परिणाम इतर कोणाच्याहि काव्याचा झाला नाहीं, हें सत्य निर्विवाद

पुराव्यानें शाबीत होऊं शकतें. काव्यांत प्रतिपादल्याप्रमाणें त्यांचें आचरण होतें कीं नाहीं, त्यांच्या काव्यानें सामाजिक क्रांति झाली कीं नाहीं हे प्रश्न अप्रस्तुत आहेत. कोणत्याहि साहित्यिकाच्या कृतीला हे निकष लावून तिचें मोल ठरवूं पाहाणें योग्य नाहीं. कालिदास शेक्सपियरापासून तों तहत सगळे साहित्यांतले मानकरी या कसोटींत नापास होतील. आतांपर्यन्त विवरिल्याप्रमाणें केशवसुत नुसते कवि नव्हते, ते द्रष्टे कवि होते. एकोणिसाव्या शतकांत महाराष्ट्रांत समाजजीवनाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत जे द्रष्टे पुरुष निर्माण झाले त्यांत काव्यक्षेत्रांतील द्रष्टा म्हणवून घेण्याचा मान त्यांचा आहे; तो चिरंतन त्यांचाच राहील.

* * *

श्री. शरच्चंद्र मुक्तिबोध

७ : केशवसुतांचें व्यक्तिमत्त्व

केशवसुतांच्या काव्यावर आजवर अनेकांनीं लिहिलें आहे; व त्यांच्या काव्याचा निरनिराळ्या दृष्टीनें विचारहि करण्यांत आला आहे. अगदीं अलीकडे प्रा. भवानी शंकर पंडित यांनीं केशवसुतांच्या काव्यांतील निराशेकडे रसिकांचें लक्ष्य वेधलें असून त्यांची निराशा वैफल्याच्या भावनेंतून निर्माण झाली होती असें ते सुचवूं इच्छितात. केशवसुतांचा जोमदार आशावाद व द्रष्टेपणा यांशीं विसंगत अशी ही वृत्ति आहे हेंहि त्यांना सुचवावयाचें असावें. मागें एकदा श्री. माडखोलकरांनींहि केशवसुतांच्यावर स्त्रैणपणाचा आरोप केल्याचें वाचकांना स्मरत असेलच. या व अशा प्रकारच्या टीकालेखांनीं वाचकांच्या विचारास चालना मिळत असली तरी गोंधळ वाढण्याचा संभवहि अधिक असतो. मला वाटतें केशवसुतांचें काव्य समग्रतेनें समजून घेण्यासाठीं त्यांच्या कवितेच्या एकेका अंगाचा वेगवेगळा विचार न करतां काव्यांत प्रकट होणाऱ्या त्यांच्या व्यक्तित्वाच्या मूळवृत्तीचा विचार झाला पाहिजे. केशवसुतांच्या व्यक्तिमत्त्वाची ओळख करून घेतल्यास त्यांच्या कवितेचें मर्म आपणांस अधिक सुस्पष्टपणें कळूं शकेल.

युरोपीय विज्ञानवाद महाराष्ट्रांत इंग्रजांनीं आणला; आणि त्या काळच्या ब्राह्मणसमाजाला इंग्रजी शिक्षण देऊन स्वतःच्या भारतीय समाजाकडे या शास्त्रीय विवेकवादाच्या दृष्टीनें पहावयास त्यांनीं शिकविलें. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वाची बैठक इहलोकनिष्ठा ही होती. मानवी प्रयत्नांच्या अपार शक्तीवर आधारलेलें हें व्यक्तिस्वातंत्र्याचें तत्त्वज्ञान विवेकवादाच्या मदतीनें समजून घेतांच या नव्या सुशिक्षित समाजाचे डोळे खाडकन

उघडले; या दैववादी, परलोकनिष्ठ, रूढिग्रस्त, जातिभेदावर आधारलेल्या भारतीय समाजाची अंतर्घटनाच पूर्णपणें बदलून टाकली पाहिजे अशी त्यांची दृढ समजूत झाली. जुन्या आणि नव्याचा प्रचंड संघर्ष अशा रीतीनें सुरू झाला. घोर रूढिनिष्ठ अशा समाजाला डिवचलें असल्यामुळें हा लढा अतिशय निकराच्या स्वरूपाचा झाला. व्यक्ति आणि समाजांत, व्यक्ति आणि कुटुंबांत, पिता आणि पुत्रांत, स्त्री आणि पुरुषांत असा हा लढा सर्वत्र व सर्व क्षेत्रांत होता. सुमारें शंभर वर्षे हा लढा सतत आणि अत्युग्र स्वरूपांत चालत राहिला.

ही सुशिक्षित मंडळी ब्राह्मणच असल्यामुळें त्यांना हा लढा घरीं आणि दारीं दोन्ही ठिकाणीं करावा लागला. हिंदु–ब्राह्मण कुटुंबांतील स्त्रीची दशा ही दासीहूनहि निकृष्ट दर्जाची असल्याचें त्यांना आढळून आलें; आणि स्त्रीदास्य-विमोचन हें त्यांचें पहिलें कर्तव्य ठरलें. तसेंच जातिभेद हा माणुसकीला काळिमा फासणारा आहे हें कळून चुकल्यामुळें तोहि नष्ट करणें हें त्यांना आपलें आद्य कर्तव्य वाटलें. समाजाच्या रूढीवर घणाचे घाव घालून त्याला नुसतें जागवून काय उपयोगाचें? त्याला नवें ज्ञानहि दिलें पाहिजे व त्याच्या आधारावर त्याला स्वतःचें जीवन बदलविण्यास शिकविलें पाहिजे. परंतु तसें करण्यास परतंत्र भारतांत वाव मिळणें अशक्य होतें. म्हणून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिलें पाहिजे ही प्रबळ इच्छाहि तत्कालीन सुधारकांच्या मनांत वास करूं लागली. आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य मिळविणें हें आपलें परम कर्तव्य होय या नव्या जाणिवेनें भारलेल्या नवशिक्षित वर्गानें जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत मोठ्या हिरीरीनें स्वमतप्रतिपादनार्थ संघर्ष करण्यास आरंभ केला. सर्वारंभीं सामाजिक सुधारणांकडे या वर्गाचें लक्ष वेधलें जाणें साहाजिकच होतें. म्हणून एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या चरणापासून विसाव्या शतकाच्या पहिल्या चरणापर्यंत रूढिग्रस्त भारताचे सरंजामी संबंध तटातट तोडून टाकण्यासाठीं मोठ्या अटीतटीच्या लढाया देण्यांत आल्या.

आणि मराठी ब्राह्मण समाज या संघर्षामध्यें पूर्णपणें घुसळून निघाला. त्या युगाच्या मानवकल्याणासंबंधीं सर्वोच्च मूल्यांनीं अनेक लोक भारले गेले; म्हणून महाराष्ट्रानें त्या काळांत एकाहून एक वरचढ नररत्नें निर्माण केलीं. केशवसुत हे त्यांपैकींच एक होते. केशवसुतांनीं नवचैतन्यानें सळसळणाऱ्या अशा महाराष्ट्रांत जन्म घेतला होता.

या उलट, दुसऱ्याहि प्रकारची घडामोड मराठी समाजांत होत होती. ती म्हणजे पांढरपेशा वर्ग दुभंगत होता. सर्वस्वाचा त्याग करून समाजहितार्थ झटावें असें ज्याप्रमाणें अनेकांना वाटत होतें त्याचप्रमाणें शिकून चांगलीशी नोकरी मिळवून सुस्थिर आयुष्य घालवावें असेंहि शेंकडा नव्वद टक्के लोकांना वाटत असे. इंग्रजी शिक्षणानें समाजक्रांति करणें जसें शक्य होतें तसेंच तें शिक्षण घेऊन उत्तम तऱ्हेनें चरितार्थ चालविणेंहि शक्य होतें. तसें व्हावें अशी इंग्रजांचीहि इच्छा होतीच. तशीच आर्थिक परिस्थितीहि उदयाला येत होती. या नव्यानें सुस्थिर होऊं पाहणाऱ्या मध्यम वर्गाची स्वतःचीं अशीं मूल्यें तयार होत होतीं. व्यवहारांत हुशार, चार-चौघांत वजन पाडणारा, शिकून वरचा सामाजिक दर्जा मिळविणारा तरुण साहजिकच आदर्श समजला जात होता. निव्वळ मानवी सद्गुणांना एकंदर व्यवहारांत गौणत्व येणें साहजिकच होतें. अतिशय दारिद्र्यांत राहून आईबाप, मुलगा पुढें कमावता होऊन दारिद्र्य दूर करील या एका आशेवर मुलांना शिकवूं लागले. मुलें भराभर शिकून नोक-या पटकावूं लागलीं. वरिष्ठांशीं नमून व इमानदारीनें वागूं लागलीं; इंग्रजधार्जिणी मनोवृत्ति आत्मसात् करूं लागलीं; म्हणूनच तीं एकंदर समाजकारणाकडे मोठ्या उदासीनतेनें पाहूं लागलीं. शहाणा - व्यवहारवाद बाळगणारा मध्यम वर्ग जसजसा स्थिर होऊं लागला तसतशी त्यांच्यांत आणि समाजसुधारकांच्या झुंजार तुकडींत फारकत पडूं लागली! या मध्यमवर्गीयांच्या दृष्टीनें हे सुशिक्षित क्रांतिकारी वेडेपीर ठरले असल्यास नवल नाहीं.

नव्या सुधारकांची ही नवी तुकडी आणि शहाणा मध्यम वर्ग यांच्यांत मोठीच तफावत पडली असली पाहिजे. सुधारकांनीं इंग्रजांकडून विवेकवाद घेतला. नवीं व्यक्तिमुक्तीचीं मूल्यें घेतलीं, तर शहाण्या मध्यम वर्गानें त्याच विचारसरणींतून भोगवाद घेतला; व इंग्रजधार्जिणेपणा स्वीकारला. नवसुधारकानें नवज्ञानाच्या प्रकाशांत स्वतःचें जीवन बघून त्याला बदलण्यासाठीं हिरीरीनें, मनस्वीपणानें विचारांत, आणि आचारांत बदल घडविण्यास सुरुवात केली, तर नोकरपेशा मध्यमवर्गानें अलिप्तपणाची, तडजोडीची, सुवर्णमध्याची वृत्ति स्वीकारली व मवाळपणाला 'युक्तायुक्त–विवेकाचें' स्थान देऊन गौरविलें. अशा रीतीनें इंग्रजी शिकून तयार झालेल्या मध्यम वर्गाला दोन फाटे फुटले. त्यांचे मार्ग परस्परविरुद्ध झाले.

आणि हे नवशिक्षित सुधारक मध्यमवर्गाचेच असल्यामुळें त्यांचें अस्तित्व त्या समाजाला डोळ्यांतील खड्यासारखें बोचत असे. नवध्येयानें भारलेल्या त्यागी तरुणांच्या कुटुंबांतील आणि समाजांतील लढा वर विस्तारानें सांगितलेल्या दोन मूल्यांचा, दोन वृत्तींचा, दोन दृष्टिकोणांचा लढा ठरत असे. प्रत्येक नवसुधारकाला त्या लढ्याला तोंड द्यावें लागलें.

केशवसुत हे अशा तरुणांपैकींच एक होते. त्यांचा एकंदर कौटुंबिक आणि सामाजिक लढा वरील दोन मूल्यांचा लढाच ठरत होता. तो लढा ते फारच सच्चेपणानें, बाणेदारपणानें लढले असल्यामुळें अतिशय प्रिय अशा आप्तजनांचाहि त्यांना विरोध सहन करावा लागला; व त्याची खंतहि त्यांना अतिशय लागून राहिली. परंतु ध्येयदृष्ट्या 'दुःखाचा पेला' अगदीं अवश्यंभावी असल्याचें त्यांनीं तितक्याच निर्भय वृत्तीनें ठरवून टाकल्यामुळें तो 'डोळे मिटुनी' प्यायाचें कर्तव्यहि त्यांनीं तितक्याच निर्भय वृत्तीनें ठरवून टाकलें होतें. ज्यांच्यावर जिवापाड प्रेम होतें त्यांचाच अपेक्षाभंग करण्याचें कृत्य त्यांना करावें लागल्यामुळें त्यांची व्याकुळ विव्हलता जागोजाग व्यक्त होते; व त्यांच्या ध्येयामार्गा वरील

अशीं निरनिराळीं द्वंद्वें यामुळें त्यांच्या काव्यांतून उत्तम तऱ्हेनें प्रकट होतात.

कर्ते सुधारक आणि केशवसुत यांच्यामध्येंहि एक भेद होता. या भेदानेंच केशवसुतांची मनोवृत्ति निश्चित केली. कर्त्या सुधारकांचें कार्य नजरेंत भरणारें होतें; सर्वांना जाणवणारें असें व्यावहारिक होतें. त्यांना अनुयायी लाभत, व त्यांचा मध्यमवर्गावर दबदबा असे, त्यांचें कार्य चटकन दिसणारें, तात्कालिक परिणाम करणारें असे. म्हणून समाजांत त्यांना मान्यता असे. त्यांच्या मागें उभ्या असलेल्या शक्तीमुळें, त्यांचा दरारा वाटत असे. परंतु केशवसुतांचें हेंहि कार्य नव्हतें. तें नजरेंत भरण्यासारखें नव्हतें. त्या कार्यानें अनुयायांचा पाठिंबा मिळणें फारसें शक्य नव्हतें. त्या कार्याचा परिणाम ताबडतोब दृष्टिगोचर होण्यासारखा नव्हता. त्यामुळें त्यांच्या ध्येयाला व कार्याला व्यवहारी लोकांच्या दृष्टीनें किंमत शून्य होती. आपल्या ध्येयामार्गाचे केशवसुत एकटेच वाटसरू होते. नव मूल्यांच्या ध्येयाकडे त्यांनाहि चालायचें व चालवायचें होतें; आणि त्याबद्दल त्यांना संपूर्ण उपेक्षाच सहन करावयाची होती.

केशवसुतांचें ध्येय होतें काव्य करणें, नवें काव्य करणें, संपूर्ण समाजाला पुढें नेईल असा नवसंदेश देणारें काव्य करणें, साध्या माणसाच्या तीव्र अनुभूतींना उत्कटतेनें वाचा फोडील असें काव्य करणें, आणि त्या दृष्टीनें समाजाच्या गर्भांतून फुटूं पाहणाऱ्या चैतन्य-लोळाशीं त्यांना एकजीव व्हावयाचें होतें. हेंच त्यांचें ध्येय असल्यामुळें आणि या ध्येयाच्या महानतेची त्यांना पूर्ण कल्पना असल्यामुळें वाटचाला येणारी सर्व उपेक्षा व उपहास सहन करावयाची त्यांची पूर्ण तयारी होती. म्हणूनच ते मध्यमवर्गीय समाजांत राहूनहि एकटेच होते––भ्रमिष्ट होते.

कल्लोळांच्या क्षोभें गर्जत आहे
त्या सागरतीरीं उभा गडे मी आहें !

केशवसुतांच्या कवितेंत 'गर्जणाऱ्या सागराच्या तीरीं ते उभे आहेत' ही जाणीव जशी दिसून येते, तशीच त्यांचा एकाकीपणाहि मनाला खोलवर जाणवतो. त्यांच्या विषण्ण काव्यांत त्यांचा संपूर्ण एकाकीपणा प्रकट झाला आहे. ते दिवाळींत गिरणातीरावर एकटेच जाऊन बसतात; काळोख्या रजनींत हृदयीं खंती बाळगून ते विमनस्कपणें एकटेच रस्त्यावरून हिंडत असतात; मध्यरात्रींच्या एकांतांत घुबडाची सोबत त्यांना आवडते. कारण 'वाटे मनुजांचा कंटाळा; दुःख करित बैसणें आवडे, जेथें राहे अंधार' अशी त्यांची मानसिक दशा असते. आणि पुष्पाची सुकुमारता पाहून

सौकुमार्य तव अजुनी राहे
हंसतचि आहे हास्य तुझें हें
परि मम भाळीं दृग अश्रूंचा––हाय डंवरलाहे !

अशी त्यांची स्थिति झालेली आहे. आणि या आत्यंतिक निराश कवितांमधून कल्लोळांच्या क्षोभांनीं गर्जणाऱ्या सागरतीरावर कवि एकटाच उभा आहे असें दिसून येतें !

आणि खरोखरच केशवसुत एकाकी होते. ते ज्या समाजांत राहत होते तो 'औचित्याचा फोल विवेक बाळगणारा' शहाणाव्यवहारवादी समाज होता. केशवसुतांनीं त्या समाजाकडून कसलीहि अपेक्षा केलेली नव्हती. कुटुंबांतील सर्व मंडळी भराभर वरच्या पदावर पोचत असूनहि केशवसुतांनीं तिकडे दुर्लक्ष केलें. समाजांत बसून स्वतःचा एक फोटोहि त्यांनीं कधींच काढून घेतला नाहीं; कारण त्या सर्वांच्या दृष्टीनें केशवसुत कुचकामाचे, पैसा न कमविणारे, स्वाभिमानाला मुळींच मुरड न घालणारे, नेहमींच स्वतःच्या एका विशिष्ट पातळीवर रहाणारे व त्यांच्या प्रत्येक दोषाकडे अतिशय चिकित्सक दृष्टीनें पहाणारे असे असावेत. त्यामुळें त्यांनीं त्यांची गणना भ्रमिष्टांत केली असणें साहजिकच होतें. आणि अशा स्वाभिमानाला दुखविणाऱ्या आप्तेष्टांच्या समाजापासून दहा हात दूर राहणें केशवसुतांना क्रमप्राप्तच होतें.

आणि येथें राहणेंहि कवीला जड वाटावें अशी त्यांची मनःस्थिति नेहमी होत असल्यास नवल काय ?

मलाही या पृथ्वीवरिल गमतें गे जड जिणें
इथें या दुःखांतें सतत मनुजाला दडपणें
इथे न्याय–स्थानीं अनय उघडा स्वैर फिरतो
नरालागीं येथें नरच चरणाहीं तुडवितो ! !

आणि अशा वेळीं––

आजवेरी बहु मनोभंग झाले। बहुत आशांचे प्राण निघुन गेले
तया शोचाया निर्जनांत जावें । एकतारी छेडीत मीं बसावें

अशी निर्जनवासाची कधीं कधीं इच्छा होत असणें साहाजिकच आहे. आणि याबाबत कवीनें थोडीशी स्वतःवर टीकाहि करून घेतली आहे.

अस्मदीय हृदयीं ठरलें कीं । जग हें दुखें भरलें
म्हणुनी सुंदरतेला ही । कुसें अम्हां दिसतीं पाहीं

केशवसुतांचा हा एकाकीपणा, ही निराशा त्यांनीं जाणूनबुजून, डोळे उघडे ठेवून पत्करली होती. त्यांचा जीवनसंघर्ष सदोदित जिवंत होता हें सिद्ध करणारा हा एकाकीपणा होता. सच्चा माणूस भांडवलशाही समाजरचनेंत एकाकीच राहतो. आणि भारतांत भांडवलशाही स्वातंत्र्याचें निशाण घेऊन अवतरली नव्हती, तर गुलामगिरीचा गळफांस हातांत घेऊन आली होती. गुलामींत आनंद मानणारांना केशवसुतांचा ध्येयवाद उपहास करण्यालायक वाटला असणें स्वाभाविक आहे. आणि उद्यांचें दिव्य स्वप्न हृदयांत वागविणारा कलावंत अशा समाजांत एकाकी न राहिला तरच नवल !

तेव्हां केशवसुतांचा एकाकीपणा हा त्यांच्या ध्येयवादांतून उद्भवणारा सुस्पष्ट परिणाम होय.

केशवसुतांच्या एकाकीपणाच्या अनुषंगानें त्यांच्या कविविषयक कल्पनेकडे वळणें आवश्यक आहे. केशवसुतांच्या दृष्टीनें वस्तूंना कवीच्या स्पर्शानें सौंदर्य प्राप्त होतें; सर्व मूल्यें जिवंत ठेवणारा

कवीच, तो नसेल तर जिणें कवडीमोलावर विकेल, सर्व साधारणांना जें व्यर्थ वाटतें त्यांतूनच कवि अर्थ शोधून काढील, शब्दशक्तीची तरफ घेऊन जग उलथून देऊन बंड करणारा कवीच; कोणत्याहि महान् ध्येयाला प्रभावी करणारा व पुढील पिढ्यांना युगाच्या स्फूर्तीचा साक्षी राहूं शकणारा कवीच, आणि 'भविष्यवाद' वर्तविणारा देखील कवीच. केशवसुतांचा कवित्वाचा आदर्श एवढा उत्तुंग होता आणि तो स्वतःच्या काव्यांतून साकार करण्यासाठीं त्यांनीं अक्षरशः जिवाचें रान केलें. त्या काळच्या उत्तुंग सामाजिक ध्येयांप्रमाणें हेंहि महान् ध्येयच होतें आणि या ध्येयाप्रीत्यर्थ वाटचाला येणारी निराशा व अपेक्षाभंग हाहि त्याच दर्जाचा समजला पाहिजे. कारण त्यांमधून असेंच उत्कट महान् व्यक्तिमत्त्व प्रकट होतें.

कवितेची आराधना करतांना केशवसुतांना कधींकधीं अगदींच हताश एकाकी वाटत असल्यास नवल नाहीं. आपल्या हातून कविता-निर्मिति होऊं शकेल कीं नाहीं याबाबत त्यांना कधीं कधीं फारच संशय वाटे. ते म्हणत–

हीन दीन झालों फंदी मी तुझिया नादीं
त्यामुळें परी न मनाला घालितों कधिंहि विषादीं
बूज तुवां या दासाची केली गे नाहीं अजुनी
दुःख हेंच वाटे, म्हणुनी गातसे अशीं गान्हाणीं

केशवसुतांची अपेक्षा होती ती हीच !

केशवसुतांचे वैयक्तिक गाढ मित्रत्वाचे संबंध केवळ याच ध्येयवादाच्या आधारावर होऊं शकत असत. हें ज्यांना अमान्य असे अशा उपहास करणाऱ्यांशीं सुज्ञपणें वागणें केवळ अशक्य होतें. त्यांचा लहान भावावर मोठा लोभ; पण त्याच्याकडून त्यांची अपेक्षा पहा–

'बापू ! गड्या ध्वज उभा धरशील काय ?
तूं देशकारण करूं झटशील काय ?
बापू ! जनांत दिवटी धरशील काय ?
स्वातंत्र्य–देव मनसा भजशील काय ?

मित्राच्या खोलीवर गेले तेव्हां खोलीला कुलूप होतें. तो नसल्याचें पाहून त्यांना फार दुःख वाटलें; व त्यांची परस्पर मैत्री डोळ्यांसमोर साक्षात् उभी झाली. ही मैत्री कशा प्रकारची होती ? ते दोन ध्येयासाठीं तळमणारे जुळे आत्मे होते! त्यांनीं एकत्र बसून अत्यंत उत्कटतेनें ध्येयें पाहिलीं होतीं. तोच त्यांच्या मैत्रीचा दुवा. तें सारें सारें त्यांच्या डोळ्यासमोर उभें झालें. ते म्हणतात--

देशाविषयीं गोष्टी बोलत येथें
बसलों विसरुनि कितीकदा निद्रेतें
श्वासीं अमुचे श्वास मिळाले तेव्हां
अश्रूंमध्यें अश्रु गळाले तेव्हां
तेव्हां आम्हीं म्हटलें ही ऱ्हासाची
रजनी केव्हां विरून जाइल साची
स्वतंत्रतेची पहाट ी येईल
उत्कर्षाचा दिन केव्हां सुचवील ?

आणि--

कोठें असशिल आतां मित्रा माझे ?
करीत असशिल काय काय तीं कार्जे
देशासाठीं शरीर झिजवायाला
स्फूर्ती आणित असशिल का कोणाला !

ही त्यांची मित्राकडून अपेक्षा होती.

आम्हां डोळे नसति बघण्या पारतंत्र्यामुळें हो !
ऐकायाला श्रुतिहि नसती पारतंत्र्यामुळें हो !

अहोरात्र अशा तळमळीनें वागणाऱ्या कवीच्या वैयक्तिक व्यावहारिक आकांक्षा असतील असें सिद्ध करण्याला कोठेंहि पुरावा सांपडत नाहीं. त्यांनीं व्यवहारी जगाची पर्वाच कधीं केली नाहीं--

छंद फंद उच्छृंखळ अमुचे स्तिमित जगाला ढवळूं द्या
काठोकाठ भरूं द्या पेला फेस भराभर उसळूं द्या !

अशीच त्यांची अत्यंत निघडी वृत्ति होती. त्यांची निराशा म्हणजे ध्येयमार्गावर चालतांना होणारी निराशा ! 'मला कीर्ति

मिळाली नाहीं, मला संपत्ति मिळाली नाहीं, मला मान मिळाला नाहीं' म्हणून रडणारी ती निराशा नव्हती. आपली दुर्दशा होणार हें काय त्यांना माहीत नव्हतें ? पण या दुर्दशेमधूनच काव्यौघ निघतील अशी त्यांना खात्री होती. त्यांनीं स्पष्टच म्हटलें आहे–

वाणीचे कवि–दुर्दशांमधुनिया ते ओघ यावे जसे

कवीनें दुर्दशेचें व्रत अंगीकारलेंच पाहिजे. दुःखाचा पेला प्यालाच पाहिजे. कारण बुडाशीं अतिशय मौल्यवान् अनुभवाचा गाळ असतो ना ? तो काव्यांत अमृताचें स्वरूप धारण करतो. केशवसुतांच्या काव्यांत ही डोळस वृत्ति अगदीं सर्वत्र दिसते. म्हणूनच ते––

पूजितसे मी कवणाला ? तर मी पूजी अपुल्याला

असें अहंकारानें म्हणूं शकतात; आणि प्रीतीसमोर––

पुष्पीं या प्रीति असे
ती 'मी' पण हाणितसे
परविषयीं तन्मयता प्रेरिते उरीं
ने दृष्टि अंतरीं

असा अत्यंत नम्र व सखोल अनुभव लिहूं शकतात. आणि वरील दोन्ही उताऱ्यांमध्यें तफावत नसून त्यांच्या मागें एक एकजिनसी व्यक्तित्व उभें आहे हें मार्मिकांना सांगणें नलगे.

अशा या अत्यंत नम्र परंतु माणुसकीचा दृढ अहंकार बाळगणाऱ्या कवीच्या निराशेमधून तुतारी, शूर शिपाई, काठोकाठ भरूं द्या पेला, नैर्ऋत्येकडील वारा, म्हातारी, गोफण, ह्या व ह्यांसारख्या अनेक अजरामर कविता निर्माण होऊं शकत होत्या. भविष्याचाहि वेध घेणारी तशी प्रतिभा महाराष्ट्रांत अजून जन्माला यावयाची आहे. नवें काव्य केल्यामुळें रूढिपूजकांकडून होणारा उपहास, व्यवहारीपणाला दूर लोटल्यामुळें होणारी निंदा व स्वतःच्या या वृत्तीमुळें मातापितरें व स्वकीयांना होणाऱ्या दुःखाबद्दल वाटणारी हळहळ व समाजाकडून उपेक्षा अशा तिहेरी आक्रमणांतून अगदीं निःशब्दपणें परंतु अत्यंत बाणेदारपणें मार्ग

काढीत वाटचाल करून मराठी भाषेला अमोल काव्य देणाऱ्या या कवीची खरी प्रकृति समजून त्या दृष्टीनेंच त्यांच्या 'भिकार या जगीं इच्छित न मिळे कांहीं' या व अशासारख्या ओळीचा अर्थ लावला पाहिजे. तरच कवीला न्याय होऊं शकेल; त्याची निराशाहि अत्यंत स्फूर्तिप्रद होऊं शकेल.

या लेखाकांत केशवसुतांच्या निराशेपुरताच त्यांच्या व्यक्तित्वाचा विचार करणें शक्य झालें आहे. त्यांच्या कवितेच्या निर-निराळ्या पैलूंचा विचार करून अनेक नवीन तथ्यें हातीं लागण्याचा संभव आहे. परंतु तो विचार पुढील एखाद्या लेखावर ढकलणेंच भाग आहे. त्यांच्या निराशेबाबत एवढें आणखी म्हणतां येईल कीं अत्यंत निराशमय अनुभवामधूनहि केशवसुतांची--

तों मज गमलें विभूति माझी
स्फुरत पसरली विश्वामाजी

ही अनुभूति जन्म पावत असे.

* * *

ठाणे ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे
क्रमांक ...१७५२१३... दि: ...
वर्ग ...१८२८... बीं दि: २६।३।७

श्री. धों. वा. गद्रे, (काव्यविहारी) सांगली.

८ : माझे गुरु केशवसुत

आधुनिक काव्याचे कुलगुरु कै. केशवसुत यांना मी गुरुस्थानीं मानीत आलों असून मी स्वतःला त्यांचा सांप्रदायी म्हणवितों. सामान्यतः अश्रद्धेच्या सद्यःकाळांत गुरु, शिष्य, संप्रदाय वगैरे शब्द म्हणजे बुवाबाजीचाच कांहींतरी प्रकार आहे असें वाटण्याचा संभव आहे. पण मी ज्या काळांत काव्यलेखनाला सुरुवात केली त्या काळांत ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ साहित्यिकांना त्या त्या क्षेत्रांत गुरुस्थानीं मानण्याची प्रथा सर्रास रूढ होती. आणि ही गुरुभक्ति जाहीर रीतीनें प्रकट करण्यांत कोणत्याही साहित्यिकाला कमीपणा वाटत नसे. सुप्रसिद्ध मराठी नाटककार कै. नाट्याचार्य गोविंद बल्लाळ देवल हे कै. आण्णासाहेब किर्लोस्करांना गुरुस्थानीं मानीत असत आणि आपल्या संगीत नाटकांतील नांदीच्या पद्यांत त्यांनीं ही गुरुभक्ति अनेक ठिकाणीं व्यक्त केली आहे. अगदीं शेवटीं देवलांनीं लिहिलेल्या संशयकल्लोळ नाटकांतील नांदीच्या एका पद्यांत देवलांनीं स्वतःला " बलवत्पदनत " म्हणविलें आहे. कै. कविवर्य गोविंदाग्रज व कै. कविश्रेष्ठ केशवसुत यांच्या काव्य-प्रकृतींत बरीच भिन्नता आहे. फक्त समाजांतील दुष्ट रूढि आणि अन्यायकारक चालीरीती यांविषयीं लिहिलेल्या कवितांत गोविंदाग्रज हे केशवसुतांचे अनुयायी वाटतात. गोविंदाग्रजांची दसरा ही कविता त्यांना केशवसुतांच्या तुतारीवरून सुचलेली होती असें वाटते. आणि या कवितेंत गोविंदाग्रजांनीं स्वतःला केशवसुतांचा " सच्चा चेला " म्हणविलें आहे. गडकऱ्यांनीं आपलीं नाटकें राम गणेश गडकरी या संपूर्ण नांवानें लिहिलेलीं आहेत. देवल आणि

खाडिलकर या दोन ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ नाटककारांबद्दल गडकऱ्यांनीं पराकाष्ठेचा आदर व्यक्त केलेला आहे. आणि कै. तात्यासाहेब कोल्हटकरांना गडकरी आपले नाट्यगुरुच मानीत असत. भावबंधन नाटकांतील, गडकरी यांनीं स्वतः लिहिलेल्या एका नांदीच्या पद्यांत गडकऱ्यांनीं कोल्हटकरांबद्दल पुढील उद्गार काढले आहेत.

"कृपाचि ज्याची कारण केवळ मम पामर वचनानें
वंदुनि त्या श्रीपादपदाप्रति द्याया यश कार्यातें
नव नाटकरचना। करितों सादर रसिकजना."

कल्पनांचा कुबेर असलेल्या गडकऱ्यांसारख्या श्रेष्ठ नाटककाराला आपल्या नाटकांचें असामान्य यश कोल्हटकरांच्या कृपेचेंच फळ आहे असें वाटलें हें पाहण्यासारखें आहे. ही श्रद्धा आणि ज्येष्ठांबद्दलचा आदर सध्यां दुर्मिळ आहे.

सन १९१२ मध्यें मॅट्रिकच्या वर्गांत असतांना "फुलांची विनंति" ही माझी पहिली कविता मीं लिहिली. या काळांत कै. नाट्याचार्य देवलांचा सहवास मला दीर्घकाळ लाभला होता. यामुळें माझ्या पहिल्या कवितेची रचना स्वाभाविकपणेंच देवलांच्या वळणावर आहे. नंतरच्या दोन तीन वर्षांत संस्कृत काव्यें आणि नाटकें यांच्या अभ्यासामुळें कल्पना व रचना या दृष्टींनीं माझी कविता संस्कृतप्रचुर झाली. सन १९१५ मध्यें बी. ए. चा विद्यार्थी म्हणून मी पुण्याच्या फर्ग्यूसन कॉलेजांत प्रवेश केला. या कॉलेजच्या प्राध्यापकवर्गांत त्यावेळीं कै. प्रा. डॉ.पां. दा. गुणे व कै. प्रा. वासुदेवराव पटवर्धन यांच्यासारखे रसिक व मराठीसाहित्यप्रेमी गृहस्थ होते. केशवसुतांच्या कवितेचे हे दोन्ही प्राध्यापक निःसीम चाहाते होते. राजकीय मतांच्या बाबतींत हे दोघेही नेमस्त असले तरी सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत ते कट्टर आगरकर सांप्रदायी सुधारक होते. त्यांच्या सतत सहवासामुळें व शिकवणीमुळें माझीहि सामाजिक मतें बुद्धिवादी व रूढिभंजक बनलीं. यामुळें माझ्या काव्यरचनेंतही हळहळू संक्रमण होत जाऊन केशव-

सुतांची विचारसरणी ग्रहण करण्यायोग्य अशी माझी मनोभूमिका बनत गेली. याच काळांत Palgrave's golden treasury Book IV यांतील बायरन, वर्डस्वर्थ, शेली, कीटस्, वगैरे Romantic कवींच्या कवितेचा अभ्यास मला घडून त्यांच्या विचारसरणीनें मी भारून गेलों, आणि स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तीन महान् तत्त्वांचा मी पुरस्कर्ता बनलों. माझ्या कवितेंतील संस्कृतप्रचुरता नाहींशी होऊन रचना व आशय या दोन्ही बाबतींत माझी कविता वेगळ्या वळणावर गेली. सन १९१७ च्या जून महिन्यांत मी मुंबईच्या लॉ कॉलेजांत नांव दाखल केलें. आणि याच सुमारास 'केशवसुतांची कविता' हा कवितासंग्रह आर्यभूषण छापखान्यानें प्रकाशित केला. केशवसुतांचे स्नेही व सुप्रसिद्ध मराठी कादंबरीकार कै. हरिभाऊ आपटे हे केशवसुतांच्या कवितांचे संग्राहक होते. या कवितासंग्रहाला स्वतः हरिभाऊंची अगर इतर कोणाचीही प्रस्तावना जोडलेली नव्हती. स्वतः हरिभाऊ अशी विस्तृत व विवेचक प्रस्तावना लिहूं शकले असते अगर त्या वेळीं हयात असलेले प्रा. डॉ. गुणे अगर प्रा. पटवर्धन यांपैकीं कोणीही अशी प्रस्तावना लिहिली असती. असें असतांना केशवसुतांचा पहिलाच कवितासंग्रह कोणाच्याही प्रस्तावनेशिवाय कां प्रकाशित झाला हें अद्यापही मला गूढ आहे. केशवसुतांच्या कवितांची त्या काळांत मी अनेक पारायणें केलीं आणि या अभ्यासामुळें यानंतरची माझी कविता अंतर्बाह्य केशवसुती वळणाची बनली आणि केशवसुतांना मी गुरुस्थानीं मानूं लागलों. सन १९१८ च्या डिसेंबर महिन्यांत "कै. केशवसुतास" व "केशवसुतांची कविता वाचून" या दोन कविता मी लिहिल्या आणि पुढें त्या 'मनोरंजन' मासिकांत प्रसिद्धही झाल्या. काव्यविहार या माझ्या पहिल्या काव्यसंग्रहांत या दोन्ही कविता समाविष्ट आहेत. काव्यविहारमधील सन १९१७ पूर्वीच्या प्रेमकविता आणि सन १९१७ नंतरच्या 'सवाल' वगैरे केशवसुती वळणाच्या कविता पाहिल्या म्हणजे माझ्या वरील विधानाचा प्रत्यय येईल. मी केशवसुत सांप्रदायी कसा झालों हें स्पष्ट व्हावें म्हणूनच मी हें वैयक्तिक स्वरूपाचें निवेदन केलें आहे.

आशय, अभिव्यक्ति व रचना या तिन्ही बाबतींत पूर्वीच्या मराठी कवितेंत केशवसुतांनीं आमूलाग्र क्रांति केल्यामुळें केशवसुत हे आधुनिक काव्याचे कुलगुरु आहेत ही गोष्ट बहुतांशीं मान्य आहे. बहुतांशीं म्हणण्याचें कारण म्हणजे केशवसुतांच्या बाबतींत असे कांहीं मत्सरी टीकाकार निघाले व अद्यापही आहेत कीं त्यांच्या मतें केशवसुत हे थोर कवि नाहींत. आगरकरी विचारांना ओबडधोबड पद्यरूप देणारे ते एक सामान्य कवि आहेत. अशा दुराग्रही व मत्सरी टीकाकारांची संख्या अत्यल्प असल्यानें त्यांची टीकाही उपेक्षणीय आहे. सन १९१७ मध्यें केशवसुतांची कविता संग्रहरूपानें प्रसिद्ध झाली, तेव्हांपासून आजतागायत त्यांच्या कवितेबद्दल अितकें विपुल लिहिलें गेलें आहे कीं एवढा ऊहापोह अितर कोणत्याही आधुनिक कवीबद्दल झाला नसेल. काव्यलेखनाच्या प्रारंभकाळांत केशवसुतांनीं कांहीं संस्कृत व इंग्रजी कवितांचीं भाषांतरें व रूपांतरें केलीं. त्यापैकीं Poe कवीच्या Raven कवितेचें 'घुबड' हें त्यांनीं केलेलें रूपांतर मुळाहून सरस वठलें आहे असें मत कांहीं टीकाकारांनीं व्यक्त केलें आहे. केशवसुतांच्या अनेक कवितांत इंग्रजी कवींचे विशेषतः Romantic इंग्रजी कवींचे विचार आलेले आहेत. पण हीं सर्वच रूपांतरें नाहींत. इंग्रजी कवितांतील विचार आत्मसात् करून त्यामुळें मिळालेल्या बुद्धिवादी दृष्टीनें इकडील सामाजिक व राजकीय परिस्थितीचें अवलोकन करून केशवसुतांच्या मनांत उद्भवलेले तरंग त्यांच्या अशा कवितांत तळमळीनें व्यक्त झाले आहेत. यामुळें हे विचार काव्यांतील मूळ भावनांशीं मिसळून एकजीव झाल्यासारखे वाटतात. केशवसुतांनीं बऱ्याच निसर्गवर्णनपर कविता लिहिलेल्या आहेत. पण निसर्गाच्या बाबतींत त्यांची वृत्ति आंग्लकवि वर्डस्वर्थ सारखी आहे. बालकवीप्रमाणें ते निसर्गाशीं एकरूप होऊन अगर निसर्गदर्शनानें स्वतःला विसरून निसर्गांत रंगून गेलेले दिसत नाहींत. निसर्ग हा मानवाहून श्रेष्ठ आहे, अशा भावनेनें निसर्गाकडे पाहणारे आणि निसर्गापासून कांहीं बोध घेऊं इच्छिणारे असेच

केशवसुत आपणास त्यांच्या बऱ्याच निसर्गवर्णनपर कवितांत दिसतात. बालकवि अगर टिळक यांच्या इतकी केशवसुतांची निसर्गप्रीति उत्कट नसून, प्रेमविषयक, तत्त्वचिंतनपर, अशा कवितांची पार्श्वभूमि म्हणूनच केशवसुतांनीं निसर्गवर्णन केलेलें आढळतें. म्हणून केशवसुतांच्या काव्यसंभारांत निसर्गवर्णपर कवितांना महत्त्वाचें स्थान नाहीं. केशवसुतांनीं प्रेमविषयक बऱ्याच कविता लिहिल्या आहेत. आपल्या स्वतःच्या प्रेमभावना स्वतःच्या म्हणून व्यक्त करणाऱ्या काव्याचे पहिले लेखक केशवसुतच होते. पण केशवसुतांची प्रेमकविता स्वानुभवापेक्षां कल्पनेवरच आधारलेली असावी असें वाटतें. 'गोष्टी घराकडिल त्या' या कवितेंत केशवसुतांनीं आपल्या पत्नीचा उल्लेख अगदीं शेवटीं ओझरताच केला आहे. हा उल्लेख पाहिला म्हणजे कै. कविवर्य तांबे आपल्या संसारांत जसे रंगून गेलेले दिसतात तसे केशवसुत दिसत नाहींत. स्वतःच्या संसारापेक्षां समाजाच्या किंबहुना विश्वाच्या संसाराकडेच केशवसुतांचें अधिक लक्ष दिसतें. आपले समकालीन कवि तांबे अगर नंतरचे कवि गोविंदाग्रज अगर माधव जुलियन यांच्या प्रमाणें केशवसुतांनीं प्रेमभावनेला आपल्या कवितेंत विशेष महत्त्व दिलेलें दिसत नाहीं. त्यांच्या काव्यांत प्रेम आहे पण तें प्रेयसीचें प्रेम नव्हे, विश्वप्रेम आहे. सामाजिक विषयांवर केशवसुतांनीं बऱ्याच कविता लिहिलेल्या आहेत. अस्पृश्यता, बेंकारी, स्त्रियांची परवशता, विधवांवर होणारा जुलूम आणि रूढीचें प्राबल्य यांवर ज्या कवितांत केशवसुतांनीं कडाडून हल्ला केलेला आहे, त्या तुतारी, स्फूर्ति, नवा शिपाई वगैरे गाजलेल्या कविता याच विभागांत आहेत. अशा कवितांवर आगरकरांच्या विचारांची दाट छाप आहे. तथापि व्यक्तिशः आगरकरांचा उल्लेख केशवसुतांच्या एकाही कवितेंत नाहीं. केशवसुतांच्या वरील कविता आगरकरी वळणाच्या असल्या तरी आगरकरांचे विचार त्यांनीं फक्त पद्यमय केले असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. भोंवतालीं समाजस्थिति पाहून केशवसुतांचें मन तळमळून व उन्मळून

या सर्व कविता स्फुरलेल्या आहेत. यामुळें त्यांतील आवेश उसना वाटत नाहीं, आंतरिक जिव्हाळा हा या सर्व कवितांचा आत्मा आहे. केशवसुतांच्या चिंतनपर कवितांत कांहीं कविता गूढगुंजनपर (Mystic) आहेत. आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं मुळांतच विरक्त व तुटक असलेली केशवसुतांची वृत्ति अधिकच विरक्त झाली असावी, असें त्यांनीं उत्तरकालांत लिहिलेल्या कवितांवरून वाटतें. या काळांत केशवसुतांची दृष्टि लौकिकाकडून अलौकिकाकडे अधिकच गेलेली आढळते. विश्वाचा आधार असलेलें कांहींतरी अमर व चिन्मय तत्त्व आहे, त्या चिन्मय व आनंदमय तत्त्वाचा शोध घेण्याच्या प्रयत्नांत ते असावेत असें त्यांच्या झपूर्झा, कोणीकडून कोणीकडे, व हरपलें श्रेय या कवितांवरून वाटतें. मात्र जग हें मिथ्या आहे, संसार असार आहे, असल्या निवृत्तिपर वेदांताला केशवसुतांच्या मनांत केव्हांही थारा असावा असें वाटत नाहीं. कवि, कविता व कवितेचें प्रयोजन अशा विषयांवर केशवसुतांनीं सुमारे चौदा कविता लिहिलेल्या आहेत. त्यांच्या एकूण कवितांच्या मानानें ही संख्या अवास्तव आहे व केशवसुतांच्या रोगट मनोवृत्तीचें हें द्योतक आहे असें प्रा. माधवराव पटवर्धनांना वाटलें, पण मला तसें वाटत नाहीं. केशवसुतांनीं पूर्वीच्या मराठी कवितेंत आमूलाग्र क्रांति केली, ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे एवढी संख्या अवास्तव वाटूं नये. केशवसुतांच्यापूर्वी मराठी कविता एका ठराविक चाकोरींतून जात होती. केशवसुतांच्या कवितेची वेगळीच चाल पाहून "कविता अशी असावी तशी असूं नये" असा उपदेश कांहीं लब्धप्रतिष्ठितांनीं त्यांना केला असण्याचा संभव आहे. अशा उपदेशकांना त्यांनीं कविता आणि कवि या कवितेंत ठणठणीत उत्तर दिलें आहे. या बाबतींत आम्ही कोण ही केशवसुतांची कविता विशेष उल्लेखनीय आहे. या कवितेबद्दल टीकाकारांचीं जितकीं भिन्नभिन्न मतें व्यक्त झालीं आहेत तितकीं इतर कोणत्याहि कवितेबद्दल व्यक्त झालीं नसावींत, 'केशवसुत' या टीकापर ग्रंथाचे समतोल वृत्तीचे लेखक प्रा. रा. श्री. जोग

यांच्या मतें अर्थगौरव, रचनासौष्ठव आणि समुचित शब्दयोजना या तीनही बाबतींत केशवसुतांच्या इतकी चांगली कविता एकादी दुसरीच असेल. पण कै. प्रा. माधवराव पटवर्धन व श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनीं याच कवितेवर टीकेचा गहजब केलेला आहे. कवींचें माहात्म्य सांगणाऱ्या या कवितेंत प्रा. पटवर्धनांना अफाट व क्लिष्ट अत्युक्ति आढळली, तर श्री. माडखोलकरांना हा एक मानसिक विकृतीचा प्रकार वाटला. वरील तिन्ही विद्वानांच्या मतांची तुलना केली तर प्रा. जोगांचें मतच मला ग्राह्य वाटतें. आम्ही कोण या कवितेंतील आम्ही म्हणजे कृष्णाजी केशव दामले असें समजणें म्हणजे केशवसुतांच्या हेतूचा विपर्यास करणें होय. आम्ही हा बहुवचनी शब्द केशवसुतांनीं प्रतिभावान् कवि-वर्गाबद्दल वापरलेला आहे, स्वतःबद्दल नव्हे. भृंग या कवितेंत केशवसुतांनीं स्वतःचा उल्लेख मी गण मात्रा जुळणारा असा केला आहे. वा. ब. पटवर्धन यांना उद्देशून लिहिलेल्या कवितेंत "कविता करितां मला न येई" असे विनम्र उद्गार त्यांनीं काढले आहेत. हे उद्गारही प्रा. पटवर्धनांना अवास्तव वाटतात. कांहीं टीका-कारांना या उद्गारांत न्यूनगंड आढळतो. विनम्र वृत्तीला फाजील न्यूनगंड म्हणावयाचें तर 'तितीर्षुर्दुस्तरं मोहाद्डुडुपेनास्मि सागरम्' असें म्हणणाऱ्या कालिदासालाही न्यूनगंडाची बाधा झाली होती असें म्हणावयाचें काय ? आम्ही कोण या कवितेंत केशव-सुतांनीं कविश्रेष्ठांची जी महती सांगितली आहे त्यांत अवास्तवता अगर अत्युक्ति मुळींच नाहीं. रामदासांनीं कवि हे आधार सकल सृष्टीशीं हे उद्गार ज्या भावनेनें काढले आहेत तीच भावना आम्ही कोण या कवितेंत व्यक्त झाली आहे. आम्ही कोण या कवितेचें सुंदर रसग्रहण नागपूरच्या विदुषी टीकाकार प्रा. सौ. कुसुमावती देशपांडे यांनीं केलेलें 'पासंग' या पुस्तकांत समाविष्ट आहे. याच पुस्तकांत "केशवसुतांच्या काव्यदृष्टींतील उत्क्रांति" हाही त्यांचा लेख समाविष्ट आहे. या लेखांत 'आम्ही कोण' या कवितेबद्दल प्रा. कुसुमावतीबाईंनीं म्हटलें आहे कीं, आम्ही या

सर्वनामांत कवि या सामान्यनामाबरोबर ज्यांच्या अंगुलिस्पर्शानें वस्तूवस्तूला सौंदर्य प्राप्त होतें असे प्रतिभाशाली शिल्पकार, चित्रकार निःशब्दांच्या ओसाडींत जे सुरांचें, नादांचें, संगीताचें विश्व वसवतात असे संगीतकार किंवा सुर व असुर यांच्या कल्पना व श्रद्धा निर्माण करणारे व्यासवाल्मिकीसारखे आद्य ऋषि या सर्वांच्या अभिधानाची सामान्यनामें समाविष्ट आहेत. व या सर्वांना वगळलें तर जीवन कवडीमोल होईल, असा इषारा त्यांनीं देऊन ठेवला आहे. इतका व्यापक अर्थ स्वतः केशवसुतांना अभिप्रेत असेल अगर नसेल, परंतु कवीला ज्याची जाणीव देखील नसते, असें ध्वनिवैभव त्याच्या वाग्योजनेंत उमटून जातें असेंही प्रा. कुसुमावतींचें म्हणणें आहे. हें विधान मान्य करूनही मला असें म्हणावयाचें आहे कीं, प्रा. कुसुमावती म्हणतात तितका व्यापक अर्थ आम्ही कोण ही कविता शब्दशः घेतली तरी सहज निघत नाहीं. असा अर्थ काढावयास शब्दार्थाची अकारण ओढाताण करावी लागते. ती न करतां आम्ही कोण या कवितेंतील आम्ही म्हणजे कवी असाच अर्थ घेणें उचित होईल. केशवसुतांचे टीकाकार कै. प्रा. राजवाडे, श्री. वर्तक व कै. प्रा. माधवराव पटवर्धन यांना आम्ही म्हणजे कवि एवढाच अर्थ घ्यावासा वाटला व माझेंही मत तसेंच आहे.

विश्वीं या प्रतिभाबलें विचरितों चोहींकडे लीलया
दिक्कालांतुनी आरपार अमुची दृष्टी पहाया शके

या ओळी फक्त कवीलाच सार्थपणें लागू पडतात. शिल्पकार, चित्रकार किंवा संगीतज्ञ यांना त्या लागूं पडणार नाहींत "जें न देखे रवी तें देखे कवि" ही म्हण म्हणूनच पडली आहे.

पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तूप्रती द्यावया
सौंदर्यातिशया अशी वसतसे जादू करामाजि या

या ओळींत 'पाणि' या शब्दाचा अर्थ वाच्यार्थानें हात असा न घेतां पाणिस्पर्श याचा अर्थ लक्षणेनें Poetic tunes असा घेणेंच सयुक्तिक होईल. 'आम्ही कोण' या कवितेंत कवि हा शब्द

केशवसुतांनीं कोठेंच वापरलेला नाहीं हें खरें आहे तथापि स्वतः कवि असलेल्या केशवसुतांना तो शब्द मुद्दाम वापरण्याची जरुरी नव्हती. आणि कवि, कविता व कवितेचें प्रयोजन याबद्दल अनेक कविता लिहिणाऱ्या केशवसुतांना इतर प्रतिभावंतांची दखल घेण्याचें कांहींच कारण नव्हतें.

फोलें पाखडितां तुम्ही निवडितों तें तत्त्व आम्ही निके

या ओळींतील तुम्ही म्हणजे सामान्य जनता आणि आम्ही म्हणजे कवि असा अर्थ सहज घेतां येतो.

शून्यांमाजि वसाहती वसविल्या कोणी सुरांच्या बरे
पृथ्वीला सुरलोकसाम्य झटती आणावया कोण ते

या ओळींतील शून्यांमाजि म्हणजे आकाशाच्या पोकळींत आणि सुरांच्या वसाहती म्हणजे स्वर्ग, नंदनवन वगैरे देवांचे निवास असाच अर्थ घेणें उचित होईल. सुरांच्या म्हणजे tunes असा अर्थ ओढून ताणून घेण्याचें कारण नाहीं. कारण दुसऱ्या ओळींतील सुरलोक म्हणजे खात्रीनें स्वर्ग होय. आणि पृथ्वी आणि स्वर्ग यांची तुलना केशवसुतांनीं अनेक कवितांत केलेली आहे. गो. ब. पटवर्धन यांस कवितेंत केशवसुतांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे कीं

आम्हा शिकीव सुवचीं सुर व्हावयाला
पृथ्वीस सांग अमरावति जिंकण्याला

यांतील अमरावती म्हणजे आम्ही कोण मधील सुरांची वसाहत होय. यावरून पाहिलें तर आम्ही कोण या कवितेंतील आम्ही म्हणजे सरळ प्रतिभावंत कवींचा वर्ग होय हें उघड आहे. कोणत्याही कवितेचा अर्थ अधिक व्यापक झाला तर हवाच आहे. पण कवितेंतील शब्दांवरून तसा अर्थ सरळ निघाला पाहिजे. शब्दांची अकारण ओढाताण करून असा अर्थ काढूं पाहणें वाजवी नाहीं. केशवसुतांच्या 'स्फूर्ति' या कवितेंतही कवि शब्द कोठेंच नसून आम्हीं हा शब्द मात्र अनेकदां आला आहे. एके ठिकाणीं केशवसुतांनीं "**पद्यपंक्तिचो तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे**" असें स्पष्ट म्हणून आम्ही म्हणजे कवि हेंच दर्शविलें आहे.

कारण पद्यपंक्तीची तरफ कवीशिवाय कोणाच प्रतिभावंताच्या हातीं असणें शक्य नाहीं. वरील विवेचनावरून हें स्पष्ट होईल कीं आपल्या अनेक कवितांतील आम्ही हा शब्द केशवसुतांनीं कवि या अर्थींच वापरला असून आम्ही कोण या कवितेंतील आम्हीं शब्दही त्याच अर्थानें वापरला आहे. प्रा. कुसुमावतींनीं त्याचा लावलेला अर्थ हठाकृष्ट आहे, म्हणजे शब्दांची विनाकरण ओढाताण करून तो काढावा लागतो. वास्तविक असें करण्याची कांहींच जरूरी नाहीं. कारण आम्हीचा अर्थ कवि असा घेतला म्हणजे प्रतिभावान् कवींचें माहात्म्य यथार्थपणें वर्णितां येतें आणि तेंच केशवसुतांना करावयाचें होतें.

सन १९२१ मध्यें श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांचें 'आधुनिक कवि पंचक' हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. आधुनिक कवींसंबंधाचें विशेष परिश्रम घेऊन लिहिलेलें तें विवेचनपर असें पहिलेंच पुस्तक होतें. सदर पुस्तकांत केशवसुत, टिळक, विनायक, गोविंदाग्रज व बालकवि या पांच प्रमुख कवींच्या काव्याबद्दल माडखोलकरांचे टीकापर लेख आहेत. वरीलपैकीं गोविंदाग्रज व बालकवि हे वस्तुतः केशवसुतांच्या नंतरच्या पिढींतील कवी असून उभयतांच्या काव्यरचनेला केशवसुतांच्या मृत्यूनंतर बहर आला होता. या दोन कवींच्या ऐवजीं तांबे व चंद्रशेखर या केशवसुतांच्या समकालीन कवींच्या काव्याबद्दलचें टीकालेखन माडखोलकरांच्या पुस्तकांत समाविष्ट होणें अधिक उचित झालें असतें. पण माडखोलकरांचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें त्यावेळीं तांबे व चंद्रशेखर हे कविवर्य महाराष्ट्रीय रसिकांना विशेष परिचित नव्हते; म्हणूनच त्यांचा समावेश आधुनिक कविपंचकांत झाला नसावा. केशवसुत, टिळक, विनायक, तांबे व चंद्रशेखर हे पहिले कविपंचक घेतले तर उत्कटता, क्रांतिवादित्व आणि ओजस्विता या गुणांच्या दृष्टीनें केशवसुतांनाच या कविपंचकांत पहिलें स्थान द्यावें लागेल असें मला वाटतें. तांबे यांच्या कवितेंतील नादमाधुर्य आणि गेयता, टिळकांच्या कवितेंतील भक्तिवात्सल्य आणि प्रसाद, विनायकांच्या कवितेंतील ओघवती रचना,

आणि चंद्रशेखरांच्या कवितेंतील गोडवा आणि पदलालित्य हे गुण केशवसुतांच्या कवितेंत नाहींत हें मान्य करूनही मी असें म्हणूं शकेन कीं, केशवसुतांच्या कवितेंतील ओज आणि क्रांतिवादित्व हे गुण वरीलपैकीं एकाही कवींत नाहींत. आणि यांतच केशवसुतांचें श्रेष्ठत्व आहे. वरील कविपंचकांपैकीं केशवसुत आणि तांबे हे दोनच कवि संप्रदायप्रवर्तक असल्यानें या दोघांच्या गुणविशेषांची अधिक चर्चा करणें जरूर आहे. सुप्रसिद्ध मराठी टीकाकार प्रा. श्री. के. क्षीरसागर यांनीं मुंबई येथील साहित्य संमेलनांत वाचलेल्या निबंधांत हें स्पष्ट केलेंच आहे कीं केशवसुत आणि तांबे हे दोन्ही कवि सौंदर्यवादी आहेत. अगदीं अलीकडे लोकसत्तेंत प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या लेखांत केशवसुतांना त्यांनीं सौंदर्यवादाचे प्रणेते म्हणून संबोधिलें आहे. हें खरें असलें तरी केशवसुत आणि तांबे यांच्या काव्यप्रकृति भिन्न आहेत. केशवसुत हे समाजनिष्ठ अगर विश्वनिष्ठ सौंदर्यवादी कवि असून तांबे हे आत्मनिष्ठ सौंदर्यवादी कवि आहेत. ओज आणि क्रांतिवादित्व हे केशवसुतांचें वैशिष्ट्य आहे, तर आत्मनिष्ठता आणि गेयता हें तांबे यांचें वैशिष्ट्य आहे. केशवसुतांच्या काव्यांत आवेश आणि स्फोटकता आहे तशी ती तांबे यांच्या कवितेंत नाहीं. तांबे यांची कविता क्रांतिवादी नाहीं असें मी म्हणतांच तांबे यांच्या रुद्रास 'आवाहन' या कवितेकडे अंगुलिनिर्देश केला जाईल हें मी जाणून आहे, पण कोणताही कवि एकाद्या क्रांतिवादी कवितेनें क्रांतिवादी होऊं शकत नाहीं. त्या कवीचा पिंडच क्रांतिवादी असावा लागतो. तांबे यांचा पिंड क्रांतिवादी नाहीं. शिवाय तांबे यांची रुद्रास आवाहन ही कविता खऱ्या अर्थानें क्रांतिवादी नाहीं असेंही मला म्हणावयाचें आहे. या कवितेंत "रंकाला किरीट दे आणि भूपाला करटी दे" अशी मागणी रुद्राजवळ तांबे यांनीं केली आहे. म्हणजे किरीट व करटी यांच्या फक्त स्थानांची अदलाबदल त्यांनीं मागितली आहे. भिकारी राजा झाला आणि राजा भिकारी झाला तरी राजा व भिकारी या दोन्ही संस्था राहणारच; पण ही क्रांतिच

नव्हे. कुसुमाग्रजासारखा क्रांतिवादी कवि म्हणेल कीं राजांचे मुकुट वितळवून लोकशाहीची नाणीं पाडावींत आणि गरिबांना भरपूर अन्नवस्त्र देण्यासाठीं त्यांचा उपयोग करावा. वर मी म्हटलेंच आहे कीं केशवसुत आणि तांबे या थोर कवींच्या काव्यप्रकृतीच स्वभावतः भिन्न आहेत. म्हणून त्यांच्या काव्याची तुलनाच करणें योग्य नाहीं. तथापि तुलना करावयाची झाली तर असें म्हणतां येईल कीं केशवसुतांची कविता कड्यावरून उड्या घेऊन खड-काळ प्रदेशांतून घोंघावत जाणाऱ्या जलौघासारखी आहे, तर तांबे यांची कविता आपल्याच गाण्यांत गुंग होऊन झुळझुळत जाणाऱ्या निर्मळ निर्झरासारखी आहे. केशवसुतांची कविता पुढें येईल त्याचा चुराडा उडवीत जाणाऱ्या प्रचंड रणगाड्यासारखी आहे तर तांबे यांची कविता गुळगुळीत डामरी रस्त्यावरून जाणाऱ्या रोल्सराईस गाडीसारखी आहे. केशवसुतांची कविता ऐन दुपारचा मार्तंड तर तांबे यांची कविता आल्हादक ज्योत्स्ना आहे. केशवसुतांची कविता रुद्राचें तांडव नृत्य आहे तर तांबे यांची कविता संगमरवरी भूमीवरील नाजुक पावलांचें सताल नर्तन आहे. केशवसुतांची कविता सुवासिक केवडा आहे तर तांबे यांची कविता टपोरे जाईचें फूल आहे. शोभेच्या दारूची उपमा द्यावयाची तर केशव सुतांची कविता बाण अगर औष्टगोळ्याप्रमाणें स्फोटक आहे तर तांबे यांची कविता चंद्रज्योतीसारखी आल्हादक आहे. तिच्यांत सौंदर्य आहेच पण स्फोटकता नाहीं. हे दोन्ही कवी आपापल्या परीनें थोरच आहेत. फक्त त्यांची भिन्न काव्यप्रकृति दाख-विण्यासाठीं वरील विवेचन मीं केलें आहे.

केशवसुतांची कविता सन १९१७ मध्यें संग्रहरूपानें प्रकाशित झाल्यावर तिचे पहिले सहृदय टीकाकार कै. प्रा. डॉ. पां. दा. गुणे हे होते. डॉ. गुणे यांचा परीक्षणात्मक लेख मनोरंजन मासिकाच्या आक्टोबर १९१७ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाला व या लेखामुळेंच महाराष्ट्रीय वाचकांना केशवसुतांच्या काव्याचा प्रथम परिचय झाला. या लेखांत डॉ. गुणे यांनीं असें मत व्यक्त केलें आहे

कीं " अफाट कल्पनाशक्ति, प्रचंड निरीक्षण, पराकाष्ठेची सहृदयता, प्रासादिक वाणी, भाषेवरील प्रभुत्व, तिला वाटेल तसें लववावयाचें सामर्थ्य, व आपणाला, आपल्या देशबांधवांना सृष्टीचा, परमेश्वराचा, उदात्त संदेश सांगावयाचा आहे ही दृढ भावना, ही महाकवि होण्याला लागणारी सामग्री केशवसुत यांच्यामध्यें होती. " डॉ. गुणे यांच्या अभिप्रायांतील प्रासादिक वाणी आणि भाषेवरील प्रभुत्व या गुणांच्या बाबतींत मतभेदाला जागा असली तरी इतर गुणांच्या बाबतींत मतभेद होऊं नये. यानंतर सन १९२१ मध्यें प्रसिद्ध झालेल्या आधुनिक कविपंचक या ग्रंथांत श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनीं केशवसुतांच्या कवितेंतील काव्यगुणांची भरपूर स्तुति केलेली आहे. पण याच माडखोलकरांचें मत सन १९३५ च्या सुमारास विरोधी बनलें. त्यांना केशवसुत हे प्रणयपीडित व गलितोत्साह वाटूं लागून त्यांनीं केशवसुतांवर मानसिक विकलतेचा व विकृतीचा आरोप केला आहे. श्री. माडखोलकरांच्या मतपरिवर्तनाचा विस्तृत व यथार्थ परामर्श प्रा. रा. श्री. जोग यांनीं आपल्या 'केशवसुत' या ग्रंथांत घेतलेला आहे. दरम्यानच्या काळांत प्रा. वै. का. राजवाडे, रहाळकर, वर्तक वगैरे टीकाकारांनीं केशवसुतांच्या काव्याबद्दल लिहिलेलें आहे. या सर्वांत प्रा. राजवाड्यांचें विवेचन मला तर्कशुद्ध वाटतें. सन १९३१ मध्यें प्रकाशित झालेल्या " अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक प्रथम खंड " या पुस्तकांत कै. प्रा. माधवराव पटवर्धन यांचा केशवसुतांच्या काव्यावरील विस्तृत टीकानिबंध प्रसिद्ध झाला आहे. त्यापूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या केशवसुतांच्या काव्यावरील टीकालेखांचा भरपूर परामर्श प्रा. पटवर्धनांनीं या लेखांत घेतलेला असून अत्यंत चिकित्सक पद्धतीनें केशवसुतांच्या कवितेवर लिहिलेला हा पहिलाच विस्तृत निबंध होता असें म्हणावयास हरकत नाहीं. माधवरावांच्या या लेखाबद्दल प्रा. सौ. कुसुमावती देशपांडे यांनीं 'पासंग' या पुस्तकांतील 'आम्ही कोण' या टीकालेखांत म्हटलें आहे कीं " केशवसुतांविषयीं पद्धतशीरपणें गैरसमजूत

उत्पन्न करून देण्याचा प्रयत्न जर कोणी केला असेल तर तो माधवराव पटवर्धनांनीं. त्यांचीं कारणें किंवा हेतु कांहींही असोत, त्यांच्या टीकेचा रोख मात्र असा वाटतो हें निःसंशय." माधवरावांचा टीकालेख म्हणजे केशवसुतांविषयीं गैरसमज उत्पन्न करून देण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न होता असें मला म्हणावयाचें नाहीं. कदाचित् माधवरावांचें तसें प्रामाणिक मतही असूं शकेल. मात्र त्यांच्या केशवसुतांवरील टीकालेखाविषयीं मला म्हणावेसें वाटतें कीं अनेक ठिकाणीं त्यांची टीका अवास्तव आहे. कित्येक ठिकाणीं ती कापुसपिंजी व शवच्छेदनपद्धतीची आहे. आणि या सर्वच लेखांत रसिकतेपेक्षां पांडित्याचाच भाग अधिक आहे. केशवसुतांच्या आम्ही कोण, भृंग, वगैरे कवितांवरील विवेचन या दृष्टीनें पाहण्यासारखें आहे. प्रा. पटवर्धनांच्या केशवसुतांवरील सर्व आक्षेपांचा समतोल व योग्य परामर्श प्रा. जोग यांनीं आपल्या केशवसुत या ग्रंथांत घेतलाच आहे. प्रा. जोगांचा हा ग्रंथ त्यांच्या चिकित्सक पद्धतीप्रमाणें केशवसुतांच्या काव्याचें समतोल विवेचन करणारा असून पूर्वीच्या भल्याबुऱ्या सर्व टीकांचा परामर्श प्रा. जोगांनीं त्यांत घेतलेला आहे. या ग्रंथांत मला एकच वैगुण्य आढळलें. तें म्हणजे समतोलपणा राखण्याच्या भरांत कित्येक ठिकाणीं आढळणारा मताच्या ठामपणाचा अभाव हें होय. केशवसुतांच्या अभ्यासकाला प्रस्तुत ग्रंथाचें बहुमोल साहाय्य होईल एवढी भरपूर सामग्री प्रा. जोगांच्या या ग्रंथांत ठेचून भरलेली आहे. सन १९४६ मध्यें कर्नाटक प्रकाशक संस्थेनें पांच कवी हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. या पुस्तकाला प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष यांची सुंदर व मार्मिक प्रस्तावना जोडलेली असून, केशवसुतांच्या कवितांपूर्वी त्यांचाच काव्यपरिचयलेख आहे. सदर प्रस्तावनेंत आणि परिचयलेखांत प्रा. राजाध्यक्षांनीं केशवसुतांच्या कवितेचें योग्य मूल्यमापन केलेलें असून प्रा. माधवराव पटवर्धनासुद्धां पूर्वीच्या सर्व आक्षेपकांना समर्पक उत्तर दिलेलें आहे. केशवसुतांच्या काव्यावर जे योग्य, अयोग्य टीकालेख आजपर्यंत प्रसिद्ध झाले

आहेत त्या सर्वांत प्रा. राजाध्यक्षांइतकें केशवसुतांचें योग्य मूल्यमापन कोणाही टीकाकारानें केलेलें नाहीं असें मला वाटतें. केशवसुतांच्या कवितेची रचना कोठें कोठें खडबडीत आहे हें माझ्यासारखा त्यांचा कट्टर सांप्रदायिकही नाकारूं शकणार नाहीं. पण केशवसुतांच्या झुंजारव तेजस्वी वृत्तीला रोगट अगर विकृत म्हणणें म्हणजे ऐन दुपारीं आपल्या प्रखर तेजानें जगाला दिपविणाऱ्या मार्तंडाच्या किरणांना रोगट म्हणण्याइतकें हास्यास्पद आहे. केशवसुतांची कविता नादमधुर नाहीं; पण कड्यावरून उडी घेणाऱ्या प्रपातापासून निर्झराचें मंजुळ संगीत कां अपेक्षावें ? जलप्रपाताच्या रौद्र संगीतांत वेगळेंच काव्य आढळत नाहीं काय ? हें रौद्र संगीत ऐकतां ऐकतां श्रोता एकतान होऊन त्याची झपूर्झावृत्ति होतें. हेंच केशवसुतांच्या कवितेचें श्रेष्ठत्व होय. अगदीं अलीकडे केशवसुतांच्या पन्नासाव्या स्मृतिदिनाच्या निमित्तानें कांहीं टीकालेख प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांत ता. ९।११।१९५५ च्या लोकसत्तेच्या अंकांत श्री. पंडित आवळीकर या तरुण कवीचा टीकालेख प्रसिद्ध झाला आहे. कै. माधवराव पटवर्धनांसारख्या चोखंदळ टीकाकारानें ज्या तुतारी कवितेला प्रगतीची एक आर्ष ऋचा म्हणून संबोधिलें आहे त्या तुतारी कवितेवर श्री. आवळीकरांनीं विकृत टीका केली आहे. केशवसुतांच्याच काय कोणाही कवीच्या काव्याचा फेरविचार जरूर करावा, मात्र तो करतांना अवधान सुटूं नये.

सन १९१८ च्या डिसेंबर महिन्यांत मुंबईच्या लॉ कॉलेजांत विद्यार्थी असतांना कै. केशवसुतांस ही कविता मीं लिहिली. ती या लेखाच्या शेवटीं मुद्दाम उद्धृत केली आहे. ही कविता लिहिली तेव्हां केशवसुतांचे 'सच्चे चेले' कै. कविवर्य गोविंदाग्रज हयात होते. केशवसुतांच्या निधनानंतर अनेक लहानथोर कवींनीं त्यांच्या पवित्र स्मृतीला कवितासुमनें वाहिलीं. खालीं उद्धृत केलेली कविता लिहून मीही त्या स्मृतिपूजकांत सामील झालों. खालील कविता सामान्यच आहे. पण माझे गुरु केशवसुत यांच्या पवित्र-

स्मृतीला मी भक्तिभावानें वाहिलेलें तें भावपुष्प आहे आणि याच दृष्टीनें रसिकांनीं या कवितेकडे पहावें अशी माझी विनंति आहे.

"कै. केशवसुतास –"

जइ काळाचा पडदा पडला
आयुष्याचा अंक संपला
जनता वदली आपण मेला
वेडी जनता मर्म यांतलें तिजला कळलें नाहीं
स्वैर वृत्तिचा आत्मा तुमचा
करि कंटाळा जड देहाचा
तोडुनि टाकी पाश जगाचा
तेव्हांपासुनि दिव्य तुतारी फुंकत हिंडत राही.
वरुनी वरुनी जनता पाही
तिला तुतारी कळली नाहीं
गोविंदाग्रज पुढती येई
विशद करोनी दावित जगता काय तुतारी आहे.
खडबडुनी जग जागें झालें
इकडे तिकडे पाहुं लागलें
पुरें जगाला आतां पटलें
जिथें पहावें तिथें "तुतारी" ताना छेडित आहे.
तेव्हांपासुनि जनांत सगळें
नवस्फूर्तिचें वारें भरलें
जिकडे तिकडे काव्य पसरलें
किती 'तुतारीभक्त' जाहले त्यांतिल हा मी एक.
कविता जों मी वाचित राही
ओळींओळींमध्यें नवाई
घडीघडीला उमगुनि येई
सतत माधुरी सेवन करितों हरपत नाहीं भूक.

ज्या मार्गांतुनि आपण गेला
ज्या मार्गावरि तुमचा चेला
तोच मार्ग मी अंगिकारिला
धाष्टर्य खरोखर कृपा असूं दे सदैव माझ्यावरती
दिव्य तुतारी पुढें ठेवुनी
नवस्फूर्तिनें रचुनी गाणीं
सदा जगाच्या पुढें गाउनी
चराचरांतुनि अणुरेणूंतुनि उठविन काव्यस्फूर्ति.

* * *

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलांक
क्रमांक ५९११३ दि: ३०/६/८१
क्रमांक १८१८ दि: २५/३/८२

श्री. वामन नारायण देशपांडे, खामगांव.

९ : केशवसुत : कल्पित कथांचे निर्माते

केशवसुतांच्या कवितेवर आतांपर्यंत अनुकूल–प्रतिकूल इतकें लिहिलें गेलें आहे कीं, तिच्या संबंधीं महत्त्वाचें नवीन असें सांगण्यासारखें फारच थोडें उरलें असेल असें मला वाटतें. या लहानशा लेखांत असाच एक उरलेला, पण किरकोळ नवीन मुद्दा मांडावयाचा आहे.

केशवसुतांच्या काव्यसंग्रहांतील पुढील अकरा कविता विचारांत घेण्याजोग्या आहेत: (१) स्वप्न; (२) सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्य दृष्टि; (३) स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य; (४) फुकट दवडलेला तास; (५) दिव्य ठिणगी; (६) कल्पकता; (७) शब्दांनो! मागुते या! (८) क्षणांत नाहींसे होणारे दिव्य भास; (९) चिन्हीकरण; (१०) मूर्ति भंजन आणि (११) तहान आणि भूक आरंभीं नव्हतीं. या आकरा निरनिराळ्या छोट्या छोट्या कल्पित कथा (Myths) आलेल्या आहेत. त्यांवरून केशवसुत हे कथांचे निर्माते (Myth maker) होते, याविषयीं खात्री पटते, आणि आधुनिक मराठी कवितेच्या या युगप्रवर्तक जनकाबद्दलचा आदर दुणावतो. केशवसुतांच्या वरील अकरा कवितांपैकीं क्रमांक २ ते १० या कवितांना प्रा. रा. श्री. जोग हे 'केशवसुत' या ग्रंथांत 'रूपक' वा क्वचित् 'रूपककथा' म्हणून संबोधितात हें खरें; परंतु त्यांच्याकडे–व उर्वरित दोन कवितांकडेहि– मी ज्या दृष्टीनें पहातों, त्या दृष्टीनें ते पाहतात, असें वाटत नाहीं. म्हणून हे चार शब्द लिहिण्याचें मी योजलें आहे.

या लेखांत 'कल्पित कथा' हा शब्दप्रयोग 'Myth' या इंग्रजी शब्दाचा मराठी पर्याय म्हणून वापरण्यांत येत आहे. इंग्रजी 'Myth'

के.....७

शब्दाचें 'पौराणिक कथा' व कोणत्याहि 'कल्पित कथा' असे दोन अर्थ होतात. (पहा—The Imperial Dictionary of the English Language By Dr. John Olive, Vol. III, Page 234). यांपैकीं दुसरा अर्थ येथें अभिप्रेत आहे. कवि हे परंपरागत पौराणिक कथांचा उपयोग तर करतातच; पण कित्येक विशेष प्रतिभासंपन्न कवि स्वतःच्या कल्पित कथाहि नव्यानें निर्माण करतात. या कल्पित कथांचा उद्देश विशिष्ट प्रमेय, भावभावना, अनुभव—वगैरेंचें सुरस रीतीनें प्रकटीकरण करणें हा असतो. या कल्पित कथा नेहमींच संपूर्ण असतील असें नव्हे. कधीं त्या संपूर्ण असतील, तर कधीं त्यांचा कांहीं अंश मात्र देण्यांत आलेला असेल. कल्पित कथा अखंड अथवा खंडित असणें हें त्या त्या कवितेंतील प्रतिपाद्य विषयावर अवलंबून राहील तसेंच ही कल्पित कथा सबंध कवितेंतून अखेरपावेतों अनुस्यूत केलेली असेल, किंवा तिचा केवळ दृष्टांतादिकांपुरताहि उपयोग केलेला असेल. या ठिकाणीं एक फरक दृष्टीसमोर ठेवावयास पाहिजे. तो हा कीं, कल्पित कथा ग्रथित केलेल्या सर्वच कविता आख्यानपर (Narrative) काव्यांच्या सदरांत बसूं शकणार नाहींत. कारण, त्यांचा भर कथानकावर नसून प्रमेयादिकांवर असतो.

पाश्चात्यांच्या काव्यसमीक्षेंत कल्पित कथा रचणाऱ्या कवीचा तो गुण आवर्जून नमूद करण्यांत येतो. येथें सहज आठवलेलें कविश्रेष्ठ रिल्के (१८७५–१९२६) याचें उदाहरण देतों. रिल्केच्या Sonnets to Orphans या काव्याचा मूळ जर्मन भाषेवरून इंग्रजी पद्यानुवाद J. B. Leishman यांनीं केलेला आहे. या पंचावन्न सुनीतें असलेल्या काव्याच्या पूर्वार्धांतील आठव्या सुनीतांत Lamentation वर चेतन गुणाचा आरोप करण्यांत येऊन चिमुकली खंडित कल्पित कथा निर्माण केलेली आहे. तिच्यावरून शेवटच्या टीपांमध्यें Leishman लिहितात :—

"The simpee image of Lamentation as nymph presiding over a spring is immediately extended into one of a vast

Miltonic figure, preparing, in some cosmic laboratory, a clear, hard precipitate from the waters of all human weeping....Rilke here reveals himself as the great myth maker of modern times...." (Page 152) रिल्केच्या 'Sonnets to Orphans' या काव्यभर 'Lamentation' ची कल्पित कथा अनुस्यूत केलेली नसून फक्त एका सुनीतापुरताच तिचा आविष्कार झालेला आहे.

युरोपीय साहित्यांत रिल्केपूर्वी कल्पितकथांचा वापर इतर कुणी केलेला नाहीं असें अर्थात्‌च नाहीं. इंग्रजी कवींपैकीं उदाहरण द्यावयाचें,तर शेलेकडे अंगुलिनिर्देश करतां येईल. शेलेनें ग्रीक पौराणिक कथांचा तर सढळ हातानें उपयोग केलाच; परंतु त्यानें कांहीं स्वतंत्र कल्पित कथा देखील निर्माण केल्या आहेत. एकंदरीनेंच myth बद्दल शेलेला इतकें जबरदस्त आकर्षण होतें कीं, त्यापासून त्याची कित्येक भावगीतेंहि सुटलेलीं नाहींत, अशा अर्थाचें विधान एका समीक्षकानें केलेलें आहे, तें सत्यपूर्ण आहे.

रिल्के व शेले यांच्या उदाहरणांवरून युरोपीय साहित्यांत कल्पित कथांची किती विपुल निर्मिति होते आणि त्यांची तिकडे किती कदर होते, याची कल्पना येईल.

मराठी भाषेंत केशवसुतांच्या आधीं कल्पित कथा निर्माण करण्याचा प्रयत्न अजिबात झाला नसेल, असें धाष्टर्याचें विधान मी करूं इच्छित नाहीं. किमानपक्षीं दृष्टांतादिकांचा वापर करतांना तरी अशा कल्पित कथांची निर्मिति झाली असणें अगदीं शक्य आहे. मराठीचा पहिला युगप्रवर्तक कविश्रेष्ठ जो ज्ञानेश्वर, त्याच्या 'ज्ञानेश्वरीं' त अशीं स्थळें सांपडण्याचा संभव आहे. केशवसुतांचा आपणांस जो गौरव करावयाचा आहे, तो त्यांनीं मराठींत हा प्रकार पहिल्यानें आणला म्हणून नव्हे; तर त्यांनीं उच्च काव्यप्रतिभेचें हेंहि अंग दुर्लक्षिलें नाहीं, म्हणून त्यांचा गौरव करावयाचा आहे. आधुनिक कवितेला साजेल अशाच नवीन धर्तीनें केशवसुतांनीं कल्पित कथांचा उपयोग केला आहे हें उघड आहे. त्यांनीं

पौराणिक कथांचाहि अनादर केला नसल्याची प्रतीति त्यांच्या कचाप्रत देवयानी व राजा शंतनु या कवितांवरून येईल.

आरंभीं केशवसुतांच्या अकरा कवितांचा नामनिर्देश केला आहे त्यावरून असा निष्कर्ष काढायचा नाहीं कीं, या जातीच्या त्यांच्या एवढ्याच कविता आहेत. त्यांच्या सदृश स्वरूपाच्या आणखी कांहीं कविता खासच आहेत. तथापि मला मात्र रुचिभेदानुसार या अकरा कविता विशेष उल्लेखनीय वाटल्या, म्हणून मीं त्या विवेचनासाठीं निवडल्या. या अकरा कविता अनुवादित नसून त्यांतील कल्पित कथांचें श्रेय सर्वस्वीं केशवसुतांकडेच जातें, असेंहि तूर्त गृहीत धरूं या.

प्रस्तुत अकरा कवितांपैकीं क्रमांक २ ते १० या नऊ कवितांना प्रा. जोग रूपकात्मक म्हणतात. पहिली व अकरावी या कविता तशा नाहींत, तेव्हां कल्पित कथांचें रूपकात्मकता हें व्यवच्छेदक लक्षण समजतां येत नाहीं. खेरीज, स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य यांसारख्या चेतनगुणाचा आरोप करण्यांत आलेल्या आधुनिक कवितांबाबत साचेबंदपणा असलेली रूपक वगैरेंची जुनी साहित्यशास्त्रीय परिभाषा शक्य तोंवर न वापरलेली बरी ! पहिल्या स्वप्न या कवितेंत स्वप्नांतील कां होईना, पण प्रसंग वर्णिलेला असल्यानें ती कल्पित कथा मानतां येते. अकराव्या तहान आणि भूक कवितेला 'चमत्कृतिपूर्ण कल्पना' असें प्रा. जोग म्हणतात. तथापि तीहि छोटीशी कल्पित कथाच होय. 'चमत्कृति' 'क्लृप्ति' इत्यादि शब्द संकुचित अर्थानें वापरून चांगल्या कवितांना सुद्धां काव्यदृष्ट्या गौण ठरविण्याची कै. माधवराव पटवर्धन यांची टीकापद्धति प्रा. जोग यांना मान्य नसूनहि ते क्वचित् त्यांचें, जाणून वा नेणून, अनुकरण करतात हें आश्चर्य आहे !

१. स्वप्न –प्रीतीनें पंख दिल्यामुळें कवि एका ताऱ्यावर उड्डाण करतो व तेथें त्याची प्रियाहि येऊन तीं परस्परांस भेटतात; परंतु तारा पायांखालून निसटून जातांच स्वप्नभंग होऊन कवीला स्वतःचेच हात छातीला मिठी घातलेले दिसतात ! –या कवितेला

प्रा. जोग विनोदी म्हणतात, पण ती प्रेमनैराश्य दर्शविणारी गंभीर कविता वाटते.

२. **सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्य दृष्टि**–मोठ्या पहाटेस कवि टेकडीवरून सृष्टिशोभा पाहत असतां त्याला 'पत्राश्यामि' असा गंभीर ध्वनि ऐकूं आला; कवीनें 'कुत्रासि' विचारतांच 'सर्ववस्तुषु' असें उत्तर मिळालें; नंतर जवळच्या धोंड्यांत कवीला सौंदर्य भासमान झालें व त्यानें त्यांतून सुंदर मूर्ति निर्माण केली. या कवितेंत विश्वामध्यें सर्वत्र सौंदर्य भरलेलें असून तें प्रतिभावंताला गोचर होतें हें तत्त्व सांगितलें आहे.

३. **स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य**–मानवोत्पत्तीपूर्वी स्वर्ग व पृथ्वी जवळजवळ होती; पृथ्वीनें आपल्या मळीपासून मानव निर्मिला; पण तो मातेशींच कृतघ्न झाल्यामुळें स्वर्ग रागावून दूर निघून गेला व तेव्हांपासून पृथ्वी झुरत आहे!–मानवाच्या चुकीमुळें स्वर्ग दुरावला व तो पृथ्वीवर मानवाला पुनः आणतां येईल, हा या कवितेचा प्रतिपाद्य विषय होय.

४. **फुकट दवडलेला तास**–घड्याळांत पडलेल्या ठोक्याबरोबर कवीजवळून कुणीतरी गेलें; त्याच्या पाठीवर ज्वालांनीं फुकट दवडलेला तास हीं अक्षरें लिहिलेलीं होतीं; कवीला दुःख झालें; पण आशा व कविता या बहिणी जवळ येऊन त्यांनीं त्याला नवीन रचना करण्यास प्रोत्साहन दिलें.–या कवितेंत केशवसुतांनीं आशेला कवितेची बहीण मानलें आहे, तेव्हां तिच्या पुरतें तरी ते आशावादी काव्याचे पुरस्कर्ते दिसतात असा निष्कर्ष काढतां येतो.

५. **दिव्य ठिणगी**–इह लोकांतील अंधार दूर करण्यासाठीं कवि स्फूर्तीच्या यानांत बसून तेजाच्या उगमाकडे निघाला; त्याला एका वेदीमध्यें दिव्य चिरन्तनी ज्वाला दिसली. त्या ज्वालेनें कवीकडे एक ठिणगी धाडली, ती त्यानें हृदयात स्थापिली व तो पृथ्वीवर परत आला; कवीनें या ज्वालेसाठीं केलेल्या त्यागाची लोकांना कल्पना नाहीं; फार काय, त्यानें पृथ्वीवर जें आणलें,

त्याचाहि ते धिक्कार करतात !–ही कविता काव्यरचनेसंबंधीं आहे. स्वर्गांतून दिव्य ठिणगी आणण्याची कल्पना ग्रीक पुराणांतील प्रॉमिथियसच्या कथेवरून केशवसुतांना सुचली असावी.

६. **कल्पकता**–एका दुर्गम पर्वतावर बसून देवी कल्पकता अद्‌भूत वस्त्र विणीत आहे; सूर्य–चंद्राचीं किरणें, इंद्रधनुष्य वगैरे सुंदर व भव्य वस्तु तिनें त्या वस्त्रांत विणल्या; नंतर तेथें आलेल्या वृद्ध पृथ्वीला तिनें तें वस्त्र नेसविलें. त्याबरोबर पृथ्वी म्हणाली, "आतां मला वरण्यासाठीं स्वर्ग आपण होऊन येईल !"–या कवितेंतील कल्पकता म्हणजे केवळ काव्यांतील प्रतिभा नसून शास्त्रांदिकांतील सर्वच प्रकारची प्रतिभा होय, हा प्रा. जोग यांचा अभिप्राय यथार्थ आहे. कारण, आरंभींच्या केशवसुतांच्या गद्य टीपेंत न्यूटन व एडिसन या शास्त्रज्ञांचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

७. **शब्दांनो! मागुते या!** – शारदेचा देव्हारा उचलून नेणाऱ्या शब्दांनीं तो कवि-हृदयांत स्थापन केला; कवीनें कल्पपुष्पें शारदेला वाहिलीं; शब्दांच्या कूजनानें मोडून गेल्यामुळें कवीचें व्यावहारिक जगाकडे दुर्लक्ष झालें, म्हणून जगानें त्याला शाप दिला; त्यामुळें चिंताग्नीनें कवि–हृदय तप्त होऊन गाणारे शब्द उडून गेले व देव्हारा मात्र शिल्लक राहिला; म्हणून शारदा-स्तवन करण्यासाठीं कवि शब्दांना पाचारण करतो.–शब्दांवांचून काव्यरचना अशक्य आहे हें साधें तत्त्व या काव्यांत मांडलें आहे.

८. **क्षणांत नाहींसे होणारे दिव्य भास**– आत्माराम वनांत हिंडत असतां त्याला दुरून एक सुंदर स्त्री दिसली; तिला मोहून तो तिच्या मागून जाऊं लागला, तेव्हा ती कुणी नवीनच अस-ल्याचें त्याला आढळलें; तिनें त्याच्याकडे वळून पाहतांच त्याचें देहभान हरपलें व ती गुप्त झाली; इतक्यांत आकाची हाक ऐकून आत्माराम घरीं परतला; कांहीं काळानें तो पुनः त्याच स्थळीं फिरत आला असतां त्याला ही मागील गोष्ट आठवली, पण त्या सुंदरीचें रूप व नांव मात्र त्याला स्मरे ना; मग तो दुःखानें स्वतःशीं उद्‌गारला, मीं कांहीं तरी सुंदर पाहिलें हें खरें; पण

मला दिसलेले सर्व भास मी जर धरूं शकलों, तर पृथ्वीचा स्वर्ग बनवीन !"–कवि, चित्रकार व गायक यांस भासमान, होणारें सर्व सौंदर्य त्यांना आपल्या कलेंत ओततां येत नाहीं, या अर्थाची केशवसुतांची टीप कवितेच्या आरंभीं आहेच. सर्व कलावंतास येणारा हा अद्‌भुत अनुभव मराठींत या कवितेमध्यें प्रथमच निवेदन केला गेला, असें म्हटल्यास तें अन्यथा ठरूं नये ! या दृष्टीनें या कवितेचें महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

९. **चिन्हीकरण**– ध्यान नामक सुंदर व निवांत कुंजाच्या दाराशीं मूर्ति नामक उपवर वधू विराजत असून तिच्याबरोबर भावशर्मा आहे; मूर्ति लग्नाला फार उत्सुक आहे; तेथें कवीचा आत्मा उपाध्याय होऊन आला; त्यानें स्फूर्तिज्वालेवर जीविताचा होम करून त्या दोघांचें लग्न लावलें; पुढें त्यांना जीं बालकें झालीं, तींच कवीच्या कल्पती (कल्पना) व विचार होत.–येथें 'मूर्ति' म्हणजे शब्द व 'भावशर्मा' म्हणजे भावना. शब्द व भावना यांच्या संयोगानें काव्यनिर्मिति होते. हेंच 'चिन्हीकरण' होय. मात्र ही काव्यनिर्मिति होण्यास कवीला आपल्या जीवितसर्वस्वाचा होम करावा लागतो ! ही कविता केशवसुतांनीं रूपकपर करण्याचा अट्टाहास केला आहे. तिच्या बोजडपणाचें इतर कारणांबरोबर हेंहि एक कारण आहे.

१०. **मूर्तिभंजन**– या मूर्ति फोडून आंतील संपत्ति फस्त करूं; आम्ही डोंगरांतील आडदांड लोक आहोंत; आम्हांला फक्त संपत्तीची चाड आहे; 'कैदाशीण' कूट प्रश्न घालून बसली असून ती आम्हांला खाऊन टाकील; तिच्या उदरांत जावयाचें नसल्यानें आम्हांला हा खटाटोप करणें प्राप्त आहे; आंतील संपत्तीसाठीं आम्ही मूर्ति फोडूं, पण त्या जोडूनहि देऊं; आम्ही मूर्ति कधीं विकणार नाहीं; मूर्ति विकणारे तेच खरे चोर, हरामखोर आहेत आम्ही नाहीं ! रूढींतील निर्जीवपणा नको, त्यांतील उपयुक्तता तेवढी हवी, हा त्या कवितेचा वर्ण्य विषय आहे. या कवितेंतील

सोमनाथावरील स्वारीसारख्या मूर्तिभंजकांच्या स्वारीची कल्पित कथा त्यांच्या भाषणाच्या द्वारां प्रकट करण्यांत आली आहे.

११. तहान आणि भूक– फार प्राचीन काळची गोष्ट : त्या वेळीं तहान व भूक निरनिराळीं नव्हतीं; अन्न व मुख हीं एकाच ठिकाणीं होतीं; कामाचा विषय दूर नव्हता, कारण स्त्री व पुरुष एकाच देहांत वसत होतीं; तेव्हां हात व पाय नव्हते; स्वर्ग व पृथ्वी एकत्रित होतीं, म्हणून दुःख नव्हतें. ! जेव्हां विश्वांत एकच चित् तत्त्व स्फुरत होतें व त्याला बहुविध होण्याची इच्छा झाली नव्हती, तेव्हांची परिस्थिति वर्णन करणारी ही त्रुटित कल्पित कथा आहे.

याप्रमाणें मला नमुनेदार वाटलेल्या केशवसुतांच्या अकरा कवितांतील कल्पित कथा व त्यांचे प्रतिपाद्य विषय आहेत. या सर्वच कल्पित कथा एकसारख्या सुंदर आहेत असें नाहीं. तथापि त्यांवरून कल्पित कथा रचण्याच्या केशवसुतांच्या धाटणीची कल्पना येईल. विशिष्ट प्रमेयादिकांचें प्रकटीकरण करण्यासाठीं समर्पक कल्पित कथा रचणें हें कार्य सोपें नसून तें केवळ प्रतिभावंतालाच साध्य होणारें आहे. सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्य दृष्टि, स्वर्ग, पृथ्वी आणि मनुष्य, दिव्य ठिणगी, कल्पकता व क्षणांत नाहींसे होणारे दिव्य भास या कवितांत आलेल्या कल्पित कथांसारखी सरस निर्मिति करून केशवसुतांनीं याहि बाबतींतलें आपलें प्रतिभाशालित्व सिद्ध केलें आहे. आधुनिक मराठी कवितेच्याच जनकाला 'कल्पितकथांचे निर्माते' (Myth maker) ही नवी पदवी देण्यास कुणालाहि आनंदच वाटेल.

* * *

डॉ. वि. म. कुलकर्णी, एम्.ए., पीएच्. डी., सोलापूर.

१० : केशवसुत आणि निसर्ग : कांहीं विचार

केशवसुतांच्या एकूण काव्यसृष्टींत सृष्टिविषयक किंवा निसर्ग-विषयक कविता बऱ्याच आहेत. त्या अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाच्या आहेत. या त्यांच्या काव्यविभागाचें पृथक् परिशीलन अनेक टीकाकारांनीं आपापल्या दृष्टिकोणांतून केलेलें आहे व त्यांतील गुण-दोषदर्शन, विशेषतः दोषदर्शन जोरदारपणें केलें आहे. 'केशवसुतांनीं वर्डस्वर्थसारख्या इंग्रजी कवींच्या कविता वाचून तशा कविता मराठींत लिहावयास सुरवात केली . . . . . निसर्गविषयक तत्त्व-ज्ञानहि त्यांनीं तिकडूनच घेतलें . . . . . खरें सौंदर्य निसर्गांतच आढळतें, तें मानवी कृतींत सांपडणें शक्य नाहीं हाच विचार त्या तत्त्वज्ञानांत आहे . . . . केशवसुत हे निसर्गाच्या सान्निध्यांत बहुधा खिन्नमनस्कच राहतात . . . . . निसर्गांतील वस्तूंचें विविधांगी सौंदर्य त्यांनीं सूक्ष्मपणें अनुभविलें असें वाटत नाहीं" . . . इ. एक ना दोन अनेक आरोपांचा भडिमार केशवसुतांच्या निसर्गविषयक कवितांवर झालेला आढळतो. परंतु केशवसुतांना प्रतीत झालेलें निसर्गदर्शन नेमकें कसें आहे व त्याची कोणत्या स्वरूपाची प्रति-क्रिया त्यांच्या कवनांत प्रकटली आहे या भूमिकेवरून त्यांच्या काव्याकडे पाहिलें तर वरील टीकामतांइतकी घोर निराशा आपल्या पदरांत पडत नाहीं. किंबहुना त्यांतील कांहींचा फोलपणा स्पष्टपणें ध्यानांत येतो. परंतु हें होण्यासाठीं केशवसुतांच्या सृष्टिविषयाला प्राधान्य मिळालेल्या कवितांचें स्वरूप थोडें तपशीलवार तपासणें आवश्यक आहे.

निसर्ग म्हटला कीं तो सुंदर असावा व साहजिकच निसर्गा-विषयींची कविताहि 'सौन्दर्यपूर्ण' असावी, असा आपल्याकडे एक रूढ संकेत अनेकदां दिसतो. तो सर्वस्वी बरोबरच आहे असें वाटत

नाहीं. निसर्गाला असें स्वतःसिद्ध सौन्दर्य अर्पण करणें म्हणजे, काव्यापुरतें बोलावयाचें तर, वस्तुनिष्ठ सौन्दर्यालाच फार महत्त्व देण्यासारखें आहे. व्यक्तिवादी कवि हा तर विश्वांतल्या सर्व चराचर वस्तूंकडे स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वांतून पहातो. अर्थात् त्याच्या मानसविश्वांत चाललेल्या भावलहरींच्या खेळांत निसर्गांतील वस्तूंनाहि स्थान आहे. पण त्याला सदासर्वकाळ त्या केवळ सुंदरच वाटाव्यात असें अपेक्षिणें चुकीचें आहे. निसर्ग म्हटला कीं तो सौन्दर्यानें नटलेलाच हवा अशा रूढ कल्पनेच्या दडपणाखालीं कृत्रिम आनंदाची कविता न रचतां, त्या त्या वस्तुदर्शनाची मनावर झालेली बरीवाईट प्रतिक्रिया केशवसुत प्रामाणिकपणें व्यक्त करतात. आणि यांतच त्यांच्या काव्याचे, निसर्गकाव्याचेंहि, मोठेंपण सांठविलेलें आहे असें म्हणतां येईल. कोलरिजनें निसर्गासंबंधीं काढलेले पुढील उद्‌गार केशवसुतांच्या बाबतींतहि सार्थ ठरणारे आहेत.

"O Lady, we receive but what we give,
And in our life alone does Nature live."

केशवसुत हे सृष्टीकडे आकर्षित होतात, सृष्टीला दिव्य व श्रेष्ठ मानतात आणि तिच्यापासून स्फूर्ति घेऊं इच्छितात हें खरेंच आहे. 'उगवत असलेल्या सूर्यास' या कवितेंत ते म्हणतात, 'अनुकरण करी मी गाउनी या खगांचें.' सृष्टीपेक्षां सुंदर आपणांला गातां येणार नाहीं किंवा सायंसमयीं ती जे मृदु उच्छ्वास सोडते तसे उछ्वास कोणा कवीच्या कन्यकेस सोडतां येणार नाहींत असें त्यांनीं अन्यत्र म्हटलें आहे. 'एक खेडें' या कवितेंतील भाव-प्रकटनामागें निसर्गाविषयींची आदराची भावनाच प्रमुख आहे. उंच उंच देवळांपेक्षां सृष्टीच्या साधेपणांतच देवत्वाचा साक्षात्कार होईल. तिथला साधेपणा हाच सुखदायक आहे. द्रव्याची लालसा, कीर्तीची हौस ही तेथें महत्त्वाची वाटणार नाहीं इत्यादि विचार या कवितेंत सहजपणें प्रकट झाले आहेत. तथापि उपरोक्त पूर्व-वयांतील कवितांपेक्षांहि नंतरच्या कालखंडांत त्यांनीं रचिलेल्या कवितांत सृष्टिविषयींच्या जिव्हाळ्याच्या भावना उत्कटपणें व्यक्त झालेल्या दिसतात.

केशवसुत हे निसर्गांतल्या द्युतिसंपन्न वस्तूंशीं आत्मीयतेचें नातें जोडतात हें विशेष ध्यानांत घेण्याजोगें आहे. अर्थात् हें नातें जोडतांना ते कांहीं कृत्रिम क्लृप्तीचा अवलंब न करतां, एखाद्या घटनेचें, एखाद्या स्वानुभूतीचें अकृत्रिम रीतीनें निवेदन करतात. व त्यामुळें, कवित्वाला हानि न पोचतां त्यांचें विचारसत्य आपणांपर्यंत येऊन पोचतें! 'दूर कोठें एकला जाउनीया' ही कविता या दृष्टीनें पाहण्याजोगी आहे. एकदां एका तारकेनें आपल्याशीं भगिनीचें नातें जोडल्याचा रम्य उल्लेख या कवितेंत आला आहे व कवीचें दिव्यत्व तिनें गौरवपूर्वक मान्य केल्याचेंहि सांगितलें आहे. 'दिवा आणि तारा' या कवितेंतहि ज्ञाते, भविष्यवादी आणि कवि हे ताऱ्यासारख्या तेजस्वी वस्तूंपासूनच स्फूर्ति घेतात असा उल्लेख आला आहे.

जेथें ओढे वनराजी । वृत्ति रमे तेथें माझी
कारण कांहीं साक्ष तिथें । मम त्या श्रेयाची पटते

असें केशवसुतांनीं 'हरपलें श्रेय' या कवितेंत म्हटलें आहे व या दोन चरणांत त्यांच्या निसर्गाविषयींच्या दृष्टिकोणाचें सार सांठलें आहे असें म्हणतां येईल.

'भृंग'ही केशवसुतांची एक महत्त्वपूर्ण कविता आहे. या कवितेमध्यें केशवसुतांचा सृष्टिविषयक दृष्टिकोन अधिक स्पष्ट होतो. ही कविता इंग्रजीमधील skylark वगैरेसारख्या कांहीं कवितांच्या अनुकरणांतून निर्माण झाली असावी असें म्हटलें गेलें आहे. तथापि येथील समरस वृत्ति व उत्कट भावाभिव्यक्ति खासच लक्षणीय व स्वतंत्र आहे. 'गा तूं गा नादी भ्रमरा । मी गणमात्रा जुळणारा' असें कवीनें म्हटलें आहे किंवा याहीपेक्षां अधिक अधिक्षेप स्वतःचा केला आहे तो खोटा किंवा कृत्रिम वाटत नाहीं. भृंगाची आनंदी वृत्ति कवीला मोठी आदर्श वाटते.

अस्मदीय हृदयीं ठरलें । कीं जन हें दुःखें भरलें
म्हणुनी सुंदरतेलाहि । कुसें आम्हां दिसतीं पाही

असें सरळ कारण सांगूनच कवीनें भ्रमराच्या तल्लीन वृत्तीची तारीफ केली आहे. आपणाला जी इष्ट गोष्ट साधत नाहीं ती

भ्रमरास साधते, यास्तवच तो त्यास म्हणत आहे कीं, **प्रीति चारुता आणि आनंद** यांचे मधुर छंद आलापीत रहा. सृष्टीच्या अंतर्यामीं हेच भाव भरून राहिले आहेत, हा सौंदर्यवादी कवीस साजेसा महत्त्वाचा विचार केशवसुत येथें सूचित करतात व आपणालाहि भुंग्याप्रमाणें वेलींमधून कलिकावरून झुलतां येईल तर काय बहार होईल असा अंतरींचा भाव व्यक्त करतात. येथें कवीच्या असुखी आंतरवृत्तीचें प्रकटन उत्तम प्रकारें झालें आहे. हें सारें केवळ इंग्रजी कवितेच्या अनुकरणांतून निपजलें आहें असें वाटत नाहीं.

सुरम्य स्थळीं विहार करीत असतां, तेथें प्रतीत होणाऱ्या दिव्य सौंदर्यावरील निष्ठा या कवीला आपल्या पाशांनीं बद्ध करते; निसर्गरमणीय स्थळ कवीच्या मनाला पुढें जाऊं देत नाहीं हें 'कविता आणि प्रीति' या कवितेंत स्पष्ट झालें आहे. उल्हासानें नाचणाऱ्या मुलांतही केशवसुतांना निसर्गसदृश दिव्यता आढळली हें पुढील दोन चरणांत सहजीं प्रकट होत आहे. ते म्हणतात–

फुलें, तारका, ते दंवाचे तुषार
तशीं मुग्ध हीं बालकें दिव्य फार !

अशा स्थळीं मन गुंतल्यामुळें कवीचें पाऊल पुढें पडेना. त्यावेळीं त्याच्या बरोबर असलेल्या त्याच्या मित्रानें तुला कविता सुचली म्हणून थांबलास काय, असें विचारलें, तेव्हां त्यानें "प्रीती मला भुलविते–नच हालवे रे !" असे उद्गार काढले. प्रा. रा. श्री. जोग यांनीं प्रस्तुत कवितेविषयीं लिहितांना असें म्हटलें आहे कीं, 'स्वतः कवीनें प्रीतीचा अर्थ संदिग्धच ठेवला आहे.' पण एकण कवितेचा आशय ध्यानांत घेतल्यास येथें प्रीति म्हणजे त्या रमणीय स्थळाचें आकर्षण–निसर्गप्रीति–हा अर्थ अगदीं उघड आहे !

कवीची निसर्गप्रीति 'नैर्ऋत्येकडला वारा' या कवितेंतहि दिसून येते. केशवसुतांच्या आयुष्याची आरंभींचीं पंधरा वर्षें कोकणच्या रम्य वातावरणांतच गेलीं. तेथील कांहीं संस्कार त्यांच्या मनावर उमटले असले पाहिजेत. या संस्कारांचें प्रतिबिंब

वरील कवितेंत दिसतें. तथापि, इतर कवितांप्रमाणें येथेंहि वर्णना-करितां वर्णन मुळींच नाहीं. हा कवि त्याच्या अवलोकनांत येणारी प्रत्येक गोष्ट स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वांतून पाहतो. स्वतःचा त्या गोष्टीबद्दलचा मानसिक भाव हा प्रमुख मानतो. वास्तविक सृष्टींत हा थोर कवि निजभावाची ज्योत लावतो व त्यामुळें त्याच्या काव्याला नवीन कळा प्राप्त होते हें 'नैर्ऋत्येकडचा वारा' या कवितेवरूनहि सहज पटावें. या कवितेंतल्या वर्णनादिकांत कांहीं मान्यवर टीकाकारांना अनेक काव्यदोष आढळले आहेत. परंतु संपूर्ण कवितेंत केशवसुतांची सोज्वळ निजभावाची ज्योत सारखी तेवते आहे व तिजमुळेंच या दोषांकडे कानाडोळाच करावा असें वाटल्याशिवाय रहात नाहीं.

नैर्ऋत्येकडला वारा आल्यावर कवीला साहजिकच तो ज्या आपल्या जन्मभूमीवरून वहात येतो तिची स्मृति झाली. त्या स्मृतीच्या आधारें त्याचें मन मागें गेलें. अर्धोन्मीलित नेत्रांनीं तो तिकडचें सारें विश्व पाहूं लागला – त्याच्याशीं तन्मय होऊं लागला. तिथले ते उंच पर्वत आठवतांच त्यांना कवीनें स्वर्गापर्यंत उंच चढणाऱ्या महात्म्यांच्या मनाची उत्कृष्ट उपमा दिली. (हा श्लोक उत्कृष्ट उपमेऐवजीं दूरान्वयदोषासाठींच उल्लेखिला जातो!) जन्मभूमीच्या परिसराचें स्वाभाविक चित्र कवीनें पुढीलप्रमाणें अत्यंत सुंदर रीतीनें रेखाटलें.

जागोजाग विराजती चलजलें पाटस्थळें तीं किती,
केळी, नारळि, पोफळी, फणस ते, आंबे तिथें शोभती;
पक्षी त्यांवरुनी नितान्त करिती ते आपुलें कूजित,
स्वप्नीं हें बघतां फिरूनी, मन हें होतें समुत्कंठित.

त्या रम्य प्रदेशांतून येणारा तो वारा आपल्या आईवडिलांचे आशीर्वाद आपणापर्यंत आणून पोंचवीत आहे अशी रम्य कल्पना पुढें आढळते. प्रिय आप्त मंडळी आठवतांच कवीचें मन गहिंवरून आलें आहे. पत्नीचीं श्वासांनीं लिहिलेलीं पत्रेंहि या वाऱ्याबरोबर कवीला मिळत आहेत व तिच्या मीलनसुखाच्या आठवणी

त्याच्या मनांत जाग्या होत आहेत. शेवटीं कवीला आपल्या गांवाजवळ पसरलेला विस्तीर्ण समुद्र आठवतो. पण तो समुद्रसुद्धां कांहीं आठवणींनीं सांद्र झालेला आहे! तेव्हां प्रवास करणाऱ्या बालवयांतील कवीला देवतांनीं झोप आणण्यासाठीं गाणीं म्हटलीं होतीं, आतां तशी झोप मिळेल का अशी आस व्यक्त करून कवि आतांच्या निराश व व्याकुळ मनःस्थितीस साजेसा भाव शेवटीं प्रकट करतो. जीवित हें शोकसंकुल नाटक आहे असें यावेळीं वाटत असल्यानें चिरनिद्रा लाभली तरी बरेंच असा उत्कट निराशेचा भाव कविमनांत जागृत होतो. या भावव्यक्तींतील प्रामाणिकता व जिव्हाळा रसिकमनाला जाऊन भिडतो यांत नवल नाहीं. 'संध्याकाळ' या कवितेंतहि केशवसुतांची स्वतःची उदास वृत्तीच शेवटीं प्रकट झाली आहे. संध्याकाळचा समय हा सर्वांना सुखी करणारा व प्रणयीजनांना विशेष उत्कंठित करणारा खरा; परंतु आपण घर सोडून दूर असल्यामुळें प्रणयीजनांच्या दूरत्वामुळें आपली अशी उदास वृत्ति रहाणें स्वाभाविकच आहे अशा आशयाचे विचार कवींनें व्यक्त केलेले आहेत.

'पुष्पाप्रत' ही (१८९२ सालची) कविता सृष्टींतल्या दिव्यत्वाचें व सापेक्षतया कवीच्या अशान्त, कष्टी मनःस्थितीचें वर्णन करणारीच आहे. ही कविता 'निसर्गविषयक' अशी मानून तिचा विचार करण्यापेक्षां एक स्वतंत्र व कवीचा मनोभाव व्यक्त करणारी म्हणूनच तिचा विचार करणें युक्त आहे. एक सुंदरसें फूल पाहून कवींच्या मनांत उसळलेले भावतरंगच तिच्यांत प्रमुख आहेत.—— एक काळ असा होता कीं जेव्हां फूल आणि कवि यांची मैत्री होती. तो मुग्ध माधुर्यानें भरलेला सुखाचा काळ होता. आतां मात्र कवीच्या भाळीं अश्रूंचा ढग डंवरला आहे ... फूल हें रम्य धुक्याच्या अद्‌भुत सृष्टींत आपले डोळे उघडतें, तो भास्वान् सूर्य त्याच्यावर तेजाची वृष्टि करतो, त्याचें जिणें सर्वतोरम्य आहे ... परंतु कवीची आजची सृष्टि मात्र याच्या अगदीं उलट झाली आहे; मृत आशांच्या चितांवरून त्यांचें

पिशाच्च जणूं भटकत आहे, त्याला शांति नाहीं. कवितेचा शेवट मोठा मार्मिक व करुणरम्य आहे. आपल्या मनांत जी आशा-स्पप्नें नाचत असतात त्यांत तरी फुलाची सुंदर मूर्ति नित्य दिसत राहो असें कवि शेवटीं म्हणत आहे. ही कविता अशा रीतीनें उत्कट भावाविष्कृति करणारी आहे. तिच्यांत दोष कोणासहि गवसूं नये. पण " स्वतःची निंदा करण्याची मनोभूमिका " घेऊन ही कविता लिहिली आहे असा शेरा तिजसंबंधीं कांहीं टीकाकारांनीं दिला आहे व या कवितेंत प्रकट झालेल्या मनोवृत्तीला " हळवी मनोवृत्ति " असेंहि संबोधिलें आहे. कविता पुढें ठेवून पाहिल्यास वरील विचार सुतराम् पटत नाहींत.

प्रस्तुत संदर्भांतच उल्लेखिण्याजोगी एक कविता म्हणजे 'फुल-पांखरू'. हिचा विषय 'पुष्पाप्रत' या कवितेसारखाच आहे. निसर्ग आणि मानव यांच्या परस्परसंबंधाविषयींच्या कवीच्या कांहीं कल्पना येथें स्पष्टपणें प्रतीत होतात. कलिकांवरून-फुलां-वरून स्वानंदांत मग्न असलेलें फुलपांखरूं निर्बंध रीतीनें पुष्पपराग सेवीत हिंडत आहे; परंतु आम्ही मानवांनीं मात्र नेहमीं अंधारांतच रखडावें, विवंचनांतच जिणें कंठावें असें चाललें आहे ! आम्ही मानव चिन्ताग्रस्त बनतों व अकालींच मृत्युमुखाकडे जातों, पण फूल हें नेहमीं सौख्याच्या सृष्टींतच रहाते असा विचार केशव-सुतांनीं या कवितेंत सांगितला आहे. फुलपांखराचें 'मरण' कोणी कधीं पाहिलें आहे काय ? असा सूचक प्रश्नहि त्यांनीं विचारला आहे. येथें फुलपांखरूं हें सौंदर्याच्या – सुगंधाच्या सृष्टींत रमणाऱ्या, रमूं शकणाऱ्या जीवाचें प्रतीक आहे हें उघड आहे. या कवितेच्या अन्तींच केशवसुतांच्या त्या चिरस्मरणीय ओळी आल्या आहेत––

जें रम्य तें बघुनिया मज वेड लागे
गाणें मनांत मग होय सवेंचि जागे ।
गातो म्हणूनि कवनीं फुलपांखरातें
व्हायास सौख्य मम खिन्न अशा मनातें ॥

केशवसुतांच्या सृष्टिविषयक दृष्टिकोणाचा वा सृष्टिकाव्याचा अर्थ उलगडावयाचा असेल तर या चार ओळी नेहमींच ध्यानांत ठेवावयास हव्यात. यांत त्यांनीं आपलें दिव्यत्वाबद्दलचें आकर्षण, रम्य वस्तूंवरील निष्ठावन्त प्रेम, त्या प्रेममय स्थितींत निर्माण होणारें काव्य व तदनुषंगानें खिन्न मनाला मिळणारा दिलासा यांचें थोडक्यांत पण उत्तम प्रकारें वर्णन केलें आहे. अर्थात् त्यांचें मन खिन्न असतांना त्यांनीं ती खिन्नता न लपवितां आपला आत्मभाव प्रामाणिकपणें प्रकट केला यांतच कवि म्हणून त्यांची थोरवी आहे.

केशवसुतांचा निसर्गविषयक दृष्टिकोण स्पष्ट करतांना, नेहमीं, त्यांच्या 'सृष्टि आणि कवि' या कवितेचा उल्लेख करण्यांत येतो. व तिच्यांतील विचार केशवसुतांचे म्हणून उद्धृत केले जातात. जीवनाचें रहस्य सृष्टींत प्रकट होतें, शोधतां येतें व सृष्टीला दैवत मानणारा कवि तिच्यापासूनच स्फूर्ति घेऊन नवनवीन काव्य लिहितो असा आशय असलेली ही कविता—

प्रत्येक मेघ वरता फिरतां नभांत ।
एकेक शब्द लिहितो मम पुस्तकांत
किंवा
पुष्पामधें प्रकट होय न जें जराही ।
सृष्टींत एकहि रहस्य असें न कांहीं

इत्यादि सुभाषितवजा वचनांकरितां प्रसिद्ध आहे. तथापि हीं केशवसुतांचीं मतें नसून तीं अमर्सनचीं होत. कारण The Apology या त्याच्या कवितेचें,ही कविता म्हणजे जवळ जवळ शब्दशः भाषांतर आहे. अर्थात् केशवसुतांनीं या कवितेच्या आशयाशीं अत्यंत समरस होऊन तिचें भाषांतर केलें आहे एवढें फार तर आपणांस म्हणतां येईल. एरव्हीं केशवसुतांचा निसर्गविषयक दृष्टिकोण 'सृष्टि आणि कवि' या कवितेपेक्षां त्यांच्या वर उद्धृत केलेल्या किंवा तत्सदृश अशा कवितांतूनच शोधणें उचित होईल.

* * *

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलम
क्रमांक ..... दिः .....
अंक ..... दिः .....

प्रा. म. वा. धोंड, एम्. ए., धारवाड.

११ : केशवसुतांच्या काव्यांतील विसंगति !

केशवसुतांच्या काव्यांतील 'जगद्रुमाचें पिकलें पर्ण । गलित असे मी अगदीं जीर्ण' किंवा "काळोखाच्या जगामधें या । मृत आशांच्या चितांवरुनिया । पिशाच माझें भटकत आहे–शांति नसेचि तया ।" किंवा "अमुचा पेला दुःखाचा, डोळे मिटुनी प्यायाचा" यासारखे वैतागाचे, अगतिकतेचे व हताश वृत्तीचे आणि "नव्या मनूंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई मी आहे । कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहे" किंवा "बंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे । उडवुनि देउनि जुलुमाचे या करूं पहा तुकडे तुकडे" किंवा "आम्ही नव्हतों अमुचे बाप । उगाच कां मग पश्चाताप ।" यासारखे उत्साहाचे, आवेशाचे व बंडखोरपणाचे उद्गार यांतील विरोध जाणवून त्यांची मीमांसा करण्याचा प्रयत्न अनेक टीकाकारांनीं केला आहे. पुढील उताऱ्यावरून त्यांची कांहींशी कल्पना येईल.

"केशवसुतांच्या कवितां" च्या १९३८ च्या आवृत्तींत न. चिं. केळकर लिहितात "एक वाईट उपमा द्यावयाची तर मी असें म्हणेन कीं कवि हा सरळ रस्त्यानें आडमुठेपणानें दौड मारणाऱ्या गाढवासारखा नसून, धन्याबरोबर रस्त्यानें चालत असतां मधून मधून बाजूच्या हिरवळीवर जाऊन क्रीडा करून बागडून परत रस्त्यावर येऊन धन्याची पाठ शिवणाऱ्या कुत्र्यासारखा आहे असें मानल्याशिवाय एकाच कवीच्या निरनिराळ्या कवितेंतून प्रकट होणाऱ्या विविध मनोवृत्तींचा ग्रंथ सुसंगत लावतां यावयाचा नाहीं." 'केशवसुत' या ग्रंथांत रा. श्री. जोग लिहितात, "वस्तुतः निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या मनोवृत्तीमध्यें निरनिराळे

उद्‌गार त्यांनीं काढले आहेत. ते तेवढ्यापुरते खरे समजावेत. तेहि कित्येक वेळां काव्यपरिणामाकरितां काढलेले असतात. त्या उद्‌गारांवरून त्यांच्या नैराश्याचा विकास अथवा त्याची वाढ कशी होत गेली, हें ठरविणें मात्र धोक्याचें आहे. त्यामुळें सत्य समजेल असें नाहीं." 'केशवसुतांच्या कवितेंतील निराशा' या महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिकेंतील (वर्ष २५ अंक १०३) लेखांत भ. श्री. पंडित लिहितात, " केशवसुतांच्या वृत्तींत व वाणींत आरंभीं आरंभीं जो उत्साह, जो अभिनिवेश, जो आत्मविश्वास आणि जो आशावाद संचार करीत असतांना प्रत्ययास येतो, तो पुढें पुढें मंद मंद पडत गेला आहे." "केशवसुतांचें व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांची निराशा" या महाराष्ट्र साहित्यपत्रिकेंतील (वर्ष २७ अंक १०८) लेखांत शरच्चंद्र मुक्तिबोध लिहितात, " त्यांची निराशा म्हणजे ध्येयमार्गावर चालतांना होणारी निराशा ! मला कीर्ति मिळाली नाहीं, मला संपत्ति मिळाली नाहीं, मला मान मिळाला नाहीं म्हणून रडणारी ती निराशा नव्हती." केशवसुतांचे स्नेही न. शं. रहाळकर यांनीं तर 'भिकार या जगीं । इच्छित न मिळे कांहीं । म्हणुनी तुझे पायीं । भिक्षांदेही' या पंक्ति असलेली कविता केशवसुतांची नसावी अशी शंका व्यक्त केली आहे. (अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक, पृष्ठ १२८)

केशवसुतांच्या काव्यांतील परस्परविरोधी उद्‌गारांची ही जी बहुविध मीमांसा झाली आहे त्यावर चर्चा करण्यापेक्षां काव्यांत विसंगति केव्हां व कशी निर्माण होऊं शकते या प्रश्नाचा जरा जास्त विचार करणें फायद्याचें होईल. कुणाहि कवीचें समग्र काव्य म्हणजे कांहीं तात्त्विक विवेचनाचा ग्रंथ नव्हे कीं ज्यांत एका प्रकरणांतील विधानाशीं विरोधी विधान दुसऱ्या प्रकरणांत येतां कामा नये. जोंपर्यंत प्रत्येक कवितेंत कवि आपली अनुभूति प्रामाणिकपणें व्यक्त करीत असतो तोंपर्यंत विसंगतीचा प्रश्नच उपस्थित होऊं शकत नाहीं. परंतु जेव्हां कवि शब्द, नाद, यमक, प्रास, संकेत, संप्रदाय, एखादी नवी टूम इत्यादींच्या नादीं लागून

स्वतःच्या अनुभूतीशीं इमान न राखतां रचना करूं लागतो तेव्हां त्याच्या काव्यांत विसंगति निर्माण होते. 'वाङ्मयीन महात्मता, या निबंधांत कै. बा. सी. मर्ढेकर यांनीं 'हें काय असें होईल साशंक धपापें ऊर' या माधवजुलियन यांच्या गज्जलांत अशा प्रकारची विसंगति उत्कृष्टपणें दाखवून दिली आहे. त्या स्वरूपाची विसंगति केशवसुतांच्या काव्यांत आढळून येत नाहीं. निरनिराळ्या वेळीं लिहिलेल्या निरनिराळ्या कवितांतील परस्परविरोधी उद्गार वेंचून त्यांत विसंगति पहावयाची ठरवली तर 'उत्तररामचरिताच्या पहिल्या अंकांत,

स्नेहं दयां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा

असे आवेशाचे उद्गार काढणाऱ्या रामाचा तिसऱ्या अंकांतील,

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

हा शोक किंवा

आनंदी आनंद गडे । इकडे तिकडे चोहिकडे

ही उल्हासाची कविता लिहिणाऱ्या बालकवीची

कोठुनि येते मला कळेना, उदासीनता ही हृदयाला
काय बोंचतें तें समजेना हृदयाच्या अंतर्हृदयाला

ही खिन्नता विसंगत म्हणावी लागेल !

परंतु या प्रकारची विसंगति प्रायः सर्वच चांगल्या कवींत आढळून येत असतां केशवसुतांच्या काव्यांतीलच विसंगतीवर एवढी चर्चा व्हावी याला तसेच विशेष कारण आहे. केशवसुत हे मुख्यतः क्रांतिकारक कवि म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या भक्तांच्या मतें ते "समाजाच्या आचारविचारांत क्रांति घडवून आणणारे तत्त्ववेत्ते कवि होते." असा कवि जेव्हां वैफल्याचे, निराशेचे, अगतिकतेचे उद्गार काढतो तेव्हां "आपला हिरो पडला" कीं काय अशा शंकेनें गडबडून त्यांचे भक्त "ते त्यांचे क्रीडेंतील उद्गार !" "काव्यपरिणामाकरितां काढलेले उद्गार

ते; खरे नव्हेत कांहीं ! " " त्यांच्या ध्येयवादांतूनच अपरिहार्यपणें उद्भवणारी निराशा आहे ती !" किंवा " त्यांची नव्हेच ती कविता!" अशा प्रकारचें दुबळें समर्थन करण्यास पुढें सरसावतात.

परंतु या समर्थनाची खरोखरच कांहीं जरुरी नाहीं. केशवसुतांच्या काव्यांत सामाजिक जाणीव व वैयक्तिक अनुभूति असे दोन प्रवाह ठळकपणें दिसून येतात. त्यांच्या सामाजिक आशयाच्या कवितांना निराशेचा वा निरुत्साहाचा चुकूनहि स्पर्श झालेला नाहीं. 'तुतारी' 'नवा शिपाई' 'स्फूर्ति' 'गोफण' इत्यादि सर्वच सामाजिक आशयाच्या कवितांत सुसंगत विचारसरणी व ऊर्जस्वल भावना व्यक्त झाल्या आहेत. परस्परविरोधी उद्गार यांत चुकूनहि आलेले नाहींत आणि आले असते तर ते खपलेहि नसते. त्यांच्या वैयक्तिक अनुभूति व्यक्त करणाऱ्या कवितांत मात्र आशानिराशा, उत्साहनिरुत्साह, हर्षविषाद अशा परस्परविरोधी भावना व्यक्त झालेल्या आढळतात. परंतु याच कवितांचा स्वतंत्रपणें विचार केला कीं त्यांतील विरोध सहज समजूं शकतो.

वैयक्तिक अनुभूति व्यक्त करणाऱ्या कवितांत केशवसुत मुख्यतः तीन दुःखांनीं व्यथित झालेले आढळतात. तीं म्हणजे (१) प्रापंचिक स्थिति (२) काव्यविषयक आणि (३) आध्यात्मिक.

केशवसुतांची प्रापंचिक स्थिति कष्टमयच होती. त्यांना आर्थिक सुस्थिति कधीं लाभली नाहीं. एवढेंच नव्हे तर शिक्षण व नोकरी याकरितां त्यांना बडोदा, वर्धा, नागपूर, पुणें, मुंबई, फैजपूर, भडगांव, धारवाड असें वणवण हिंडावें लागलें.

धन न करीं वणवण करितों जम कोठें नीट बसेना

असें त्यांनींच आपल्या दुःस्थितीचें वर्णन केलें आहे. त्यांतच परीक्षेंत अनेकदां आलेलें अपयश आणि 'किरकिरी' प्रकृति! मग

जन्मा येउनि मीं उगा शिणविलें आई ! तुला हाय गे !
नाना ! भागविलें तुला फुकट मीं मत्पोषणीं हाय रे !
वार्धक्यीं सुख राहिलें, विसरणें तुम्हांस कोणीकडे !
झालों कष्टद मात्र–या मम शिरीं कां वीज ती ना पडे ?

किंवा

आजवेरी बहु मनोभंग झाले
बहुत आशांचें प्राण निघुनि गेले

यासारखे हताश उद्‌गार त्यांच्या काव्यांत मधून मधून आढळले तर त्यांत अस्वाभाविक तें काय ?

त्यांचीं काव्यविषयक दुःखें दोन प्रकारचीं होतीं. कवितासुंदरी प्रसन्न होत नाहीं म्हणून ते बरेचदां व्याकुळ झालेले दिसतात. त्यांच्या काव्यविषयक कल्पना व अपेक्षा फार मोठ्या होत्या. त्या नेहमींच साध्य होणें शक्य नव्हतें. या कारणानें ते व्यथित होत. त्याचप्रमाणें आपल्या उत्तमोत्तम कवितांचेंहि जनतेकडून योग्य तें कौतुक होत नाहीं या कारणानेंहि ते खिन्न होत हीं त्यांचीं दुःखें.

हाय ! हाय ! हें विफळ जिणें तव सहवासावांचुनी
निघूं कीं निवटूं मनुजांतुनी ।
प्रीतिविषय तो जर का परका प्राण्याला जाहला
तयाचा जन्महेतु खुंटला !

किंवा

ज्याला मी मुकलों विषाद मजला त्याचा मुळींही नसे
जें पृथ्वीवर आणिलें जन तया धिक्कारिती हां ! कसे !

यासारख्या उद्‌गारांत व्यक्त झालीं आहेत.

अलौकिकाच्या ओढींतून त्यांचें आध्यात्मिक दुःख उद्‌भवलें आहे. 'क्षणांत नाहींसे होणारे दिव्य भास' किंवा 'हरपलें श्रेय' यामुळें होणाऱ्या व्यथा या आध्यात्मिक व्यथा. 'उदात्त बुद्धीला संसारांत राम नसल्यामुळें लागलेली चिरंतनाची ही ओढ आहे. या हरपलेल्या श्रेयाचें नक्की रूप सांगणें कठीण आहे. परंतु त्याला ज्या अर्थीं 'श्रेय' म्हटलें आहे त्या अर्थीं प्रापंचिक वा काव्यविषयक आकांक्षांहून तें वेगळें असावें, हें निश्चित. परंतु त्याबरोबर हेंहि खरें कीं तें श्रेय त्यांच्या ध्येयाशीं म्हणजे काव्याशीं कांहीं सूक्ष्म संबंधांनीं जोडलें गेलेलें आहे. या त्यांच्या आध्यात्मिक व्यथा

दिलें हिरण्यमय
हातीं मृण्मय
हा हत विनिमय
परत मला मम मिळे कसें ?
न परि हरपलें तें गवसे !

यासारख्या उद्‌गारांत व्यक्त झालेल्या आहेत.

याप्रमाणें केशवसुतांची दुःखाची, वैकल्याची वा निराशेची भावना प्रापंचिक, काव्यविषयक वा आध्यात्मिक बाबतींतच व्यक्त झालेली आहे; सामाजिक बाबतींत नाहीं. परंतु याचा अर्थ असा नव्हे कीं त्यांना या तिन्हीं बाबतींत दुःखाचाच अनुभव आला. कित्येक प्रापंचिक, काव्यविषयक वा आध्यात्मिक अनुभूति अत्यंत सुखाच्याहि झालेल्या आढळून येतात. प्रपंचांतील कष्टांत पत्नीचें प्रेम हा केशवसुतांना मोठाच विसांवा होता. कारण

कालें आणिक कष्टदशेनें
क्षीणत्वाला होतें जाणें
सगळ्यांचेंही परी प्रीतिचा
जोम वाढतो उलटा साचा !

या प्रीतीचे गोडवे त्यांनीं विविध प्रकारें गायिले आहेत. काव्य-लेखनांतहि स्वतःच्या सामर्थ्याचा साक्षात्कार त्यांना बरेच वेळां होत असे. त्यांतूनच आम्ही कोण ?, प्रतिभा वगैरेसारख्या तेजस्वी कविता निर्माण झाल्या आहेत.

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीनें दिली असे,
टेंकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुनिया देऊं कसें !

यासारख्या उद्‌गारांत त्या सामर्थ्याचा आत्मप्रत्यय व्यक्त झालेला दिसतो. त्याचप्रमाणें,

आतां जात असे दुरी शिथिलता अस्मत्समाजांतुनी

अशी केव्हां केव्हां होणारी जाणीवहि उत्साहजनक होतअ से, आणि आत्म्याची तळमळ 'हर्षखेद ते मावळले' अशा उन्मनी अवस्थेंत किंवा

चिंता भवदुःखें अवघीं दूर झालीं
अनाथाचा वाली जवळी केला.

या ईश्वरभक्तीनें शांत होत असे.

याप्रमाणें वैयक्तिक अनुभूति व्यक्त करणाऱ्या त्यांच्या कवितांत आशा निराशा, उत्साह निरुत्साह, हर्ष विषाद अशा परस्परविरोधी भावना व्यक्त झालेल्या असल्या आणि सुखापेक्षां दुःखाच्या अनुभूति केव्हांही जास्त तीव्र असल्यामुळें निराशा, निरुत्साह व विषाद व्यक्त करणाऱ्या कविता जास्त परिणामकारक वठल्या असल्या तरी केशवसुतांचा मोठेपणा हा कीं त्यांनीं आपल्या वैयक्तिक दुःखाचा परिणाम आपल्या सामाजिक तत्त्वज्ञानावर होऊं दिला नाहीं. ज्यांची प्रकृति अशक्त व अनुभव दुःखी त्याचें तत्त्वज्ञानहि दुबळें व नैराश्यपूर्ण होण्याचा संभव विशेषच असतो. परंतु केशवसुतांचें सामाजिक तत्त्वज्ञान अत्यंत ओजस्वी असेंच आहे. त्यांच्यावर दुबळेपणाची वा नैराश्याची एवढीशीहि छाया पडलेली नाहीं. आपल्या दुःखाची झळ आपल्या जवळच्या माणसांनाहि लागूं नये म्हणून

खाणें आणि पिणें, विनोद करणें, गाणेंहि वा खेळणें,
जैसें ज्यांस रुचेल त्यापरि तुम्ही या उत्सवीं वागणें;
मी संध्यासमयीं खुशाल गिरणातीरावरी बैसुनी
कालक्षेप करीन उन्मन असा वेड्यापरी गाउनी !

असे बाजूला सरणारे केशवसुत त्या दुःखाचा परिणाम आपल्या विचारावर होऊं नये म्हणून सावध राहण्यास कसे विसरतील ? याहूनहि विशेष म्हणजे

आमुचा पेला दुःखाचा
डोळे मिटुनी प्यायाचा
पितां बुडाशीं गाळ दिसे
त्या अनुभव हें नांव असे !
फेंकुनि द्या तो जगावरी
अमृत होऊं तो कुणातरी

अशा उदात्त विचारानें आपल्या 'मृत आशांच्या चिते'च्या प्रकाशांत त्यांनीं समाजाला अचूक मार्गदर्शन केलें. हीच त्यांच्या परस्परविरोधी उद्‌गारांतील संगति.

* * *

श्री. भ. श्री. पंडित, एम्. ए., अमरावती

१२ : केशवसुतांच्या कवितेंतील निराशा

केशवसुतांच्या कवितांचें कालानुक्रमाच्या दृष्टीनें सूक्ष्म निरीक्षण व जागरूक परिशीलन केलें तर असें स्पष्ट दिसतें कीं तिच्यांत आरंभापासून अंतापर्यंत दोन प्रवाह समांतर वाहात आहेत. एकाचा सूर प्रोत्साहक, तर दुसऱ्याचा करुण आहे. किंबहुना केशवसुतांच्या वृत्तींत व वाणींत आरंभीं आरंभीं जो उत्साह, जो अभिनिवेश, जो आत्मविश्वास आणि जो आशावाद संचार करीत असतांना प्रत्ययास येतो, तो पुढें पुढें मंद मंद पडत गेला आहे. सुरुवातीस 'अशी असावी कविता म्हणून, तशी नसावी कविता म्हणून, सांगावया कोण तुम्ही कवीला, अहांत मोठे पुसतों तुम्हांला ?'–असा टेंचाचा प्रश्न करणारे केशवसुतच पुढें 'या उत्तेजन हो कवीस न करा गाणें तयाचें मुकें, गाण्यानें श्रम वाटतात हलके हेंही नसें थोडकें।' असे नरमाईचे उद्‌गार काढतांना आढळतात; 'देवदानवां नरें निर्मिलें' असा अगोदर अभिनिवेश प्रकट करणारे केशवसुत नंतर 'प्रेमानें परमेश्वरास भजतो जो निर्मलें मानसें, लोटी निर्मल सौख्यसिंधुलहरी त्याचेवरी जीवित' किंवा 'केशवसुत म्हणे, देवा दीननाथा ! तुझे पायीं माथा, वाहियेला' अशी श्रद्धा व्यक्त करतात; 'माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनिया चालावयाचा पुढें, आहे सुंदर तो सदा सरसवाङ्‌निष्यंद चोहीकडे, तुम्ही नाहि तरी सुतादि तुमचे ध्यातील तो प्राशुनी' असें आधीं आत्मविश्वासाचे व कालांतरानें खरे ठरलेले बोल बोलणारे केशवसुतच शेवटीं 'एक शब्द बोलेन जरी, सकला कुंठित करिन तरी, अशी आगळी, परी बावळी, आहे दुबळी' असे शंकेकुशंकेचे शब्द मुखावाटें काढतात; 'काय निराशा असे बरें ?– बुजगबाहुलें जगांतलें' असें अधूनमधून

आपल्या मनाला बजावणारे केशवसुत अखेरच्या कवितेंत 'भिकार या जगीं, इच्छित न मिळे कांहीं' असे निराशेचे उद्‌गार काढतात. हें असें कां, याचा विचार होणें आवश्यक आहे. 'हरपलें श्रेय' हें केशवसुतांचें शेवटचें गीत, त्यासंबंधीं स्पष्टीकरण करतांना त्यांनीं आपल्या एका पत्रांत You can guess my state of mind from my piece in the last issue of मनोरंजन (हरपलें श्रेय). A crab in the heart! But, alas! where is the restorative? असे निराशेचेच उद्‌गार काढले आहेत. केशवसुतांच्या व्यक्तिमत्त्वाला दोन बाजू होत्या किंवा ज्या इंग्रजी कवितांचा त्यांनीं अभ्यास केला होता त्यांपासून त्यांनीं हा निराशावाद उसना घेतला होता. येवढ्या मीमांसेनें अभ्यासकांचें समाधान होण्यासारखें नाहीं. केशवसुत मधून मधून जीवनाकडे हताश नजरेनें कां पाहात याची साधार मीमांसा झाली पाहिजे. येथें तसा अल्प प्रयत्न करी आहें.

केशवसुतांच्या अलौकिक प्रतिभेनें कवितेचे नवे नवे प्रांत निर्माण केले; तुतारी, नवा शिपाई, गोफण, स्फूर्ति, निशाणाची प्रशंसा इत्यादि पौरुषपूर्ण काव्यें त्यांनीं आपल्या ओजस्वी वाणीनें गाइलीं; नव्या युगाचें दर्शन प्रथमच त्यांच्या कवितेंत झालें; आणि म्हणून ते आधुनिक कवितेचे प्रवर्तक होत याविषयीं हुज्जत घालीत बसण्याचें कांहीं कारण नाहीं. परंतु विवक्षित प्रकारच्या उदासीन मनोरचनेमुळें, तद्‌हेवाईक स्वभावामुळें आणि प्रतिकूल परिस्थितीमुळें त्यांच्या कवितांत एक करुण कहाणी गुंफली गेली आहे हेंहि विसरून चालणार नाहीं. त्यांच्या जीवन-चरित्राविषयीं तपशीलवार अशी माहिती फारशी उपलब्ध नाहीं असें म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. सात शतकांपूर्वीच्या प्राचीन कवींच्या चरित्रांचें व काव्याचें जर आस्थापूर्वक संशोधन होतें, तर मग १९०५ सालीं केवळ ५० वर्षांपूर्वी दिवंगत झालेल्या, केशवसुतांचें सुसूत्र व विश्वसनीय चरित्र कां लिहिलें जाऊं नये? वास्तविक केशवसुतांना अवघ्या ३९ वर्षांची आयुर्मर्यादा लाभली होती, त्यांनीं १७ वर्षें काव्यलेखन केलें आणि त्या अवधींत केवळ १३२

कविता लिहिल्या. या कवितांचा त्यांचे दोघे बंधु कै. मोरो केशव व कै. सीताराम केशव दामले यांनीं पुरविलेल्या माहितीच्या आधारें विचार केला तर,केशवसुतांच्या कवितेंतील करुण विभागावर बराच उजेड पडतो. मोरोपंतांनीं पुरविलेली माहिती १९०५ च्या काव्यरत्नावलीच्या 'साल अखेर' मध्यें ग्रथित झालेली आहे. सीतारामपंतांनीं दिलेली माहिती २ ऱ्या, ३ ऱ्या व ४ थ्या आवृत्तीच्या आरंभीं जोडलेली आहे.

केशवसुतांच्या या जीवनविषयक माहितीवरून असें दिसतें कीं, ते जात्याच अशक्त व किरकिरे होते. केशवसुतांनीं आपल्या या किरकिरेपणाचा उल्लेख

देवी सागरिका! तुम्ही तर आतां तीं गायनें गाइजे
त्यांच्या धुंद अफूगुणें किरकिऱ्या बाळास या आणिजे
निद्रा दीर्घ–

या ओळींत केला आहे. लहानपणापासूनच खेळण्याखिदळण्याकडे अगर बोलण्याभांडण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति नसे. ते कांहींसे एकलकोंडे, माणुसघाणे आणि वरवर पहाणारास तरी अबोल व दुर्मुखलेले दिसत. ते विद्यार्थी असतांना वर्गांत संस्कृतचे अध्यापक कै. वामन शिवराम आपटे यांनीं त्यांना दुर्मुखलेला म्हटलें. त्याबरोबर त्यांनीं त्यांना

–यांचें तोंड कुरूप हें विधिवशात् गाईल काव्यें नवीं
तेणें सर्वहि डोलतील जन हे हर्षें कदाचित् भुवीं!–
विद्यासंस्कृत त्या तुझ्या, क्षणभरी, मस्तिष्कतंतूवरी
येता नम्र विचार हा तुज भला होता किती तो तरी

असा उलट टोमणा हाणला तो प्रसिद्धच आहे. (पहा रत्ना. फेब्रु. १९२६). केशवसुतांच्या बालपणींच या उद्गारांत बाणेदारपणा व आत्मविश्वास असला तरी थोडाफार संताप व दर्प आहे हें दृष्टीआड करतां येत नाहीं. या श्लोकाची भाषाच या विधानाची साक्ष देईल. अशक्त माणसें संतापी असतात, हा अनुभव कुणास नाहीं? केशवसुतांच्या अनेक कवितांत संताप आविर्भूत झाला आहे.

'मुलास झोडपणाऱ्या एका पंतोजीस 'त्यांनीं मूर्ख, क्रूर व खाटीक अशा शेलक्या व मोजक्या शिव्या संतापाच्या भरांत बहाल केल्या आहेत. 'तुतारीं'तहि त्यांनीं क्रोधाला वश होऊन प्रतिगामी पक्षाला उद्देशून 'थुः त्यांचेवर जोडे हाणुनि' व 'धिक्कार अशा मूर्खांलागुनि' असे तिखट उद्गार काढले आहेत. तुकाराम-महाराजांच्या अभंगांत आणि आगरकरांच्या निबंधांत अशा तऱ्हेचा फटकळपणा पुष्कळदां दृष्टीस पडतो. तो स्वाभाविक आहे यांत शंका नाहीं. परंतु केशवसुतांच्या कवितेविषयीं लिहितांना, उत्साह हा जो वीररसाचा स्थायीभाव, त्याऐवजीं क्रोध या क्षणिक विकारालाच चुकून उत्साह मानण्यांत येतें आणि संतप्त वाणी-लाच ओजस्वी समजण्यांत येतें, ही केव्हांहि भूल आहे. केशव-सुतांचा एकलकोंडेपणा व माणुसघाणा स्वभाव 'दिवाळीं' त उघड झाला आहे. ही सुंदर कविता नोव्हेंबर १९०० च्या मनो-रंजनांत आलेली आहे. तिच्यावर स्वतः केशवसुतांनीं शके १८२२ असा निर्देश केला आहे. त्यावरून आणि वर्णनावरून हें साल सुगीचें व सणासुदीचें गेलें असें दिसतें. या वर्षीं दिवाळीनिमित्त केशवसुतांचे आप्त त्यांच्याकडे एकत्रित झाले असावेत असें वाटतें. एका श्लोकांत चिमखड्या बोबड्या 'बनी' चा उल्लेख आहे. घरांत जिकडे तिकडे आनंदीआनंद आहे. त्या आनंदाची ओझरती झुळूक लागूनच कीं काय, केशवसुत

आता भार नसे कुणास, पण तो शिक्यास भारी असे
हातां काम नसे, परंतु पडतें तोंडास तें फारसें
कोणा मार नसे, तरी पण शिरीं तो सोंगटचांच्या बसे ;
कोणा त्रास नसे, परंतु नयनां तें जागरें होतसे !

असा कांहींसा खुसखुशीत विनोदहि करतात; परंतु दुसऱ्या क्षणालाच त्यांची विषण्ण वृत्ति जागृत होते आणि पुढील शब्दांत ते आपली एकांतप्रियता बोलून दाखवितात :—

खाणें आणि पिणें, विनोद करणें गाणेंहि वा खेळणें
जैसे ज्यांस रुचेल त्यापरि तुम्ही या उत्सवीं वागणें;

मी संध्यासमयीं खुशाल गिरणातीरावरी बैसुनी
कालक्षेप करीन उन्मन असा वेडचापरी गाउनी !

१९०२ सालीं केशवसुतांच्या मातुःश्री उज्जैन येथें मोरोपंत यांच्या घरीं निवर्तल्या. त्या वेळीं केशवसुतांचे कुटुंबीय तेथें एकत्रित झाले होते. त्या सर्वांचा ग्रुपफोटो घ्यावा म्हणून केशवसुतांच्या बंधूनीं विचार केला. परंतु केशवसुत फोटो काढण्याला तयारच होत ना. आमच्यासारख्यांचा फोटो काढून काय करावयाचें आहे? असें म्हणून त्यांनीं आपल्या सर्व आप्तांच्या इच्छेला हरताळ फासला. केशवसुतांच्या चरित्रांतील या प्रसंगावरून त्यांचा स्वभाव कसा तऱ्हेवाईक व माणुसघाणा होता तें दिसून येतें. अलिप्तता व एकांत यांबद्दल बाळपणापासूनच आवड असल्यामुळें केशवसुत पुढें चिंतनशील बनले असावे.

केशवसुतांच्या जीवनविषयक माहितीवरून लहानपणापासूनच आनंदाचा व आल्हादाचा असा काळ त्यांच्या वाट्यास कधीं फारसा आला नाहीं असें दिसतें. घरच्या गरिबीमुळें पुढील अभ्यासासाठीं कुमारकालांतच त्यांना आपले आईवडील, बहीण-भाऊ व पत्नी यांना कोकणांत सोडून देशावर यावें लागलें. देशावर आल्यावरहि दुर्दैवानें त्यांचें बस्तान एके ठिकाणीं बसलें नाहीं. बडोद्याहून नागपुरास आणि नागपुराहून पुण्यास असा प्रवास व त्रास त्यांस सहन करावा लागला.पुण्यास केशवसूत पोचले तो काळ १८८५ चा जनजागरणाचा होता. केशवसुत त्यामुळें प्रभावित झाले, आणि 'दाते यांस', 'गांवीं गेलेला मित्र,' 'भारतीयाचे उद्‌गार' अशा कांहीं देशभक्तिपर ऊर्जस्वल कविता त्यांनीं लिहिल्या. पुणें सुटल्यावर या विषयावर केशवसुतांनीं एकहि कविता लिहिली नाहीं हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. म्हणूनच बहुधा 'पुण्यप्रदेशां'तील त्यांच्या 'कोणी' मित्रानें त्यांच्यावर

माता ही सुजला स्वभूमि सुफला, तीच्यापरी लेकरां
खायाला पुरतें पहा नच मिळे की हाल आहे पुरा;
झाकायास तनूस वस्त्रहि न तें आतां पुरेसें मिळे;
या वेळेस कसें कवे ! तुज सुचे गाणें न मातें कळे !

अशी मर्मभेदक टीका केली असावी. केशवसुतांचा स्वभाव विलक्षण हळवा व प्रेमळ होता असें गोष्टी घराकडील मी, सिंहावलोकन व नैऋत्येकडील वारा या कवितांवरून दिसतें. केशवसुतांचा कुमार-काल म्हणजे आपल्या जुन्या एकत्र कुटुंब्यबवस्थेंतील स्थित्यंतराचा काळ होता. पोटापाण्याच्या सोयीसाठीं कुटुंबांतील चार कर्ती माणसें चार दिशांना जाऊन विभक्त होत होतीं. प्रेमाचे पुराणे पाश तोडतां तुटत नव्हते आणि गहन गुंते सोडतां सुटत नव्हते. त्यांत पुन्हा केशवसुतांना अकालींच जबाबदारीची जाणीव प्राप्त झाली होती. केशवसुतांच्या कांहीं कवितांत दुःखाचे जे उद्‌गार आढळतात त्यांचा उगम त्यांच्या या हळुवार वृत्तींत आणि आपल्या-वरील जबाबदारीच्या तीव्र जाणीवेंत आहे. शिवाय त्यांचा स्वभाव मनमोकळा नसल्यामुळें आप्तांत व त्यांच्यांत अपसमज निर्माण होत असावे व खटके उडत असावे असें वाटतें. केशवसुतांना मॅट्रिक व्हायलाच दोन वर्षें लागलीं. त्यांचे पाठचे बंधु मोरोपंत हे डेक्कन कॉलेजांत 'बी. ए.' त पोचले तेव्हां कुठें १८८९ सालीं केशवसुत मॅट्रिक झाले. त्यानंतर त्यांना कॉलेजचें शिक्षण घेतां आलें नाहीं. त्या काळच्या सामाजिक वहिवाटीला अनुसरून केशवसुतांचें लग्न यापूर्वीच वयाच्या चवदाव्या वर्षीं १८७४ सालीं झालें होतें. तेव्हा त्यांनीं बिऱ्हाड थाटावें असा वडिलांचा लकडा त्यांच्यामागें लागला. परंतु १८९३ सालीं वडील वारले तोंपर्यंत केशवसुत मुंबईस एखाद्या मिशनस्कूलमध्यें, ज्ञानोदय कचेरींत अगर कमिसरिएट ऑफिसांत हंगामी नोकऱ्या करीत होते. वडील वारल्यावर मग त्यांनीं मुंबईस मोठ्या कष्टानें बिऱ्हाड केलें. पंचवीस-तीस रुपये महावारीच्या हंगामी नौकरींत केशव सुतांसारख्या तीव्र जाणीवेच्या मनुष्याची कुचंबणा झाली असल्यास नवल नाहीं. आपण आपल्या नातलगांना हातभार लावूं शकत नाहीं म्हणून ते मनांत कुढत असावेत. प्रेमळपणामुळें घराची त्यांना विलक्षण ओढ होती. आणि म्हणूनच त्यांनीं आपल्या स्वकीयांना अनुलक्षून पुढील उद्‌गार काढले असावेत–

तातास या बघुनिया हृदयांत खातें,
होऊन हें हृदय विव्हळ सर्व जातें !
त्याचा खरोखर न मी क्षण पुत्र शोभें !
ते सर्वदा जरि म्हणे मज पुत्र लोभें !
मत्कारणें स्तवुनि देव, निजावयातें
आलीस तूं खचित गे असशील माते !
मोठे त्वदीय उपकार, जरा तरी ते
जातील का फिटुनियां तव पुत्रहस्तें !

जन्मा येउनि मीं उगा शिणविलें आई ! तुला हाय गे !
ताता ! भागविलें तुला फुकट मीं मत्पोषणीं हाय रे !
वार्धक्यीं सुख राहिलें, विसरणें तुम्हांस कोणीकडे !
झालों कष्टद मात्र—या मम शिरीं कां वीज ती ना पडे ?
बंधूचींहि मला तशीं पवन हा आशीर्वचें आणितो,
चिंताग्रस्त तदीय पाहुनि मुखां अश्रूंस मी गाळितों !
भाऊ रे ! तुजलागि लाविन कधीं मी हातभारा निज ?
तूतें सेवुनि मी सुखें मग कधीं घेईन का रे निज ?

केशवसुतांच्या ठिकाणीं सोंगढोंग नव्हतें. त्यामुळें त्यांचे हे आत्मपर उद्‌गारहि अंत:करणाचा ठाव घेतात. परंतु या उद्‌गारांत केशवसुतांच्या औदास्याचें मूळ आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. आपल्या ठिकाणच्या कमजोरपणाची आणि कमतरतेची त्यांना वारंवार जाणीव होत असे आणि ते निराश होत. त्यांना मधून मधून आपल्या कुढेपणाचा पश्चात्तापहि होत असे; आणि म्हणूनच ते

किती घसरलों ! – किती चुकुनि शब्द ते बोललों ! –
करूनि भलतें किती पतित हंत हे जाहलों !
स्वयें बहकुनी उगा स्वजनमानसें टोंचिलीं ! –
वृथा स्वजनलोचनीं अहह ! आंसवें आणिलीं !

असे दु:खाचे उद्‌गार आपल्या मुखावाटें बाहेर काढीत. केशवसुत घरवेडे (Home-sick) होते. घर सोडतांना प्रत्येक प्रसंगीं

त्यांच्या डोळ्यांस पाणी येई. कोणी साधा विरोध केला तरी देखील त्यांना वाईट वाटे. असे अश्रुपाताचे उल्लेख त्यांच्या अनुक्रम ४, ८, १०, १५, ४२, ४९ व १०० या कवितांमध्यें आले आहेत. मात्र या अश्रूंचा उगम प्रेमाच्या पोटीं आहे. प्रेमाच्या पाशांत गुरफटलेले केशवसुत ज्यावेळीं त्याची महती

पाशांविण या कोठें कांहीं नाहीं, पाशांकरितां चाले अवघें कांहीं;
पाशांतुनि या सुटतां सुंदर तारे, तेज तयांचें विझूनि जाई सारें

या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या दृष्टांतानें वर्णन करतात त्या वेळीं मनास अत्यंत आनंद होतो. परंतु ते जेव्हां

प्रीती या जगतांत कंटकयुता ही एक वल्ली असे,
शूलारोपणयूप त्यावरिल ही कीर्तिध्वजा की दिसे;
तेव्हां या जगतीं नकोत मजला ते भोग भोगायला,
वाटे नाटक शोकसंकुल असें जीवित्व हें याजला

असें म्हणतात, तेव्हां मात्र केशवसुतांच्या मनाची ठेवणच मुळीं उदासीनतेची होती असें विधान करण्याशिवाय गत्यंतर राहात नाहीं. संतापानंतर अनुताप असतो, पण तो निर्भेळ शांतीचा व समाधानाचा असतो. केशवसुतांच्या सतारींत ती आत्मशांति व तें आत्मसमाधान आहे. वैतागलेल्या कवीच्या कानांवर दिडदा दिडदा असे सतारीचे स्वर पडतांच कवीचा संताप होतो. तो स्वतःचेंच वर्णन करतो :

ऐकुनि ते मज जो त्वेष चढे, त्यासरशी त्या गवाक्षाकडे
मूठ वळुनि मीं हात हिसकला; पुटपुटलोंही अपशब्दांला
म्हटलें—आटप, आटप मूर्खा ! सतार फोडुनि टाकिसी न कां?
पिरपिर कसली खुशालचंदा, करिसि दिडदा दिडदा दिडदा ?

परंतु पुढें त्याला 'धीर धरी रे धीरा पोटीं; असतीं मोठीं फळें गोमटीं' हा उपदेश पटतो. आणि 'तम अल्प व द्युति बहु' हा अनुभव येतो, त्यामुळें त्याचा 'अहं' नाहींसा होतो, तो सारे भेद विसरतो आणि 'तों मज गमलें विभूति माझी, स्फुरत पसरली विश्वामाजी' या अनुभूतीचा आनंद यथेच्छ घेतो व अंतीं 'शांतच

वारे शांतच तारे, शांतच हृदयीं झालें सारें !' असें सांगतो. हा एक स्पृहणीय अपवाद वगळल्यास केशवसुतांच्या कोणत्याहि कवितेंत आत्मतृप्ति व तदनुषंगिक शांति व संतोष यांचें दर्शन घडत नाहीं. आप्तांना उद्देशून लिहिलेल्या प्रेममय कवितांतहि केशवसुत हिरमुसलेले व उदास दिसतात याचें कारण त्यांचा कुढा व अबोल स्वभावच होय.

केशवसुतांनीं मुलींना उद्देशून निजलेल्या मुलीस व फुलांची पखरण या दोन उपदेशपर कविता लिहिल्या आहेत. त्यांतहि त्यांची दृष्टि विशुद्ध आनंदाची नाहीं. निजलेल्या मुलीस ते म्हणतात कीं, तुझें कौमार्य संपून तूं संसारी झालीस कीं मग या जगांत तुझी दशा अनिश्चित होईल आणि पुढें ते आपली शंका 'ज्या हचा आज अजाणतेपण असे गालीं तुझ्या शोभतें, त्या गालीं कटु जाणतेपण पुढें ओढील ना नांगर !' या भयाकुल शब्दांनीं प्रकट करतात. त्याचप्रमाणें फुलांच्या पखरणींत ते म्हणतात कीं,

सकाळ जाइल संपून,
मग तापेल तें ऊन
मग धंदे कराल,
पण, फुलें हीं विसराल ?
सुख कैसें पावाल ?

तात्पर्य, केशवसुतांची मानवी जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टिच मुळीं निर्मळ व निरामय आनंदाची नव्हती.

१८९० ते १८९७ पर्यंत जवळ जवळ सात वर्षे केशवसुत मुंबईस होते. मुंबईसारख्या पहिल्या प्रतीच्या शहरांत जरी त्यांची आर्थिक स्थिति सुधारली नाहीं तरी त्यांना वाचनाची सामग्री मात्र भरपूर सांपडली. केशवसुत अमेरिकन मिशनच्या शाळेंत मास्तर होते कीं काय ठाऊक नाहीं, परंतु एमर्सन, एडगर पो, लाँगफेलो इत्यादि अमेरिकन कवींवर त्यांचा बराच भर दिसतो. एमर्सन तर त्यांचा अत्यंत आवडता कवि होता. तुतारीची कल्पना आणि घार धरलिया प्यार जिवावर, रडतिल रडोत रांडा पोरें,

गतशतकांचीं पापें धोरें, क्षाळायाला तुमचीं रुधिरें, पाहिजेत रे ! स्त्रैण न व्हा तर' ही विचारसरणी त्यांना एमर्सनच्या Heroism मधील पुढील विचारांवरून सुचली असावी :–

We have a great many flutes and flageolets, but not often the sound of any fife. The violation of the laws of nature by our predecessors and our contemporaries are punished in us also. Unhappily, no man exists who has not on his own person become to some amount, a stock-holder in the sin, and so made himself liable to a share in the expiation.

केशवसुतांच्या कवितेंत गुलामगिरीच्या प्रथेविषयीं जो तिटकारा आढळतो, (कविता अनु० १९ पहा) आणि मजुरांविषयीं व अस्पृश्यांविषयीं जो जिव्हाळा दृष्टीस पडतो त्याचा वारसा मिशनकडून बहुधा आला असावा. केशवसुतांच्या कवितेवर सुरुवातीपासूनच इंग्रजी कवितेची पकड होती, ती मुंबईच्या मुक्कामांत आणखी घट्ट बसली. केशवसुतांच्या कवितेंतील निसर्गासंबंधींची आत्मीयताहि अशीच इंग्रजी काव्याकडून आली आहे. एकांतप्रिय केशवसुत चिंतनशील बनले हें आपण मागेंच पाहिलें आहे. निसर्गाच्या सान्निध्यांत त्यांचें हें चिंतन शब्दांत साकार झालें. केशवसुत वारले त्यावेळीं 'मनोरंजना'च्या मित्रांना निरनिराळ्या कवींनीं जीं पत्रें पाठविलीं, त्यांत रेव्हरंड टिळक यांनीं २९।११।०५ रोजीं असें लिहून कळविलें कीं, 'कृष्णाजी केशव दामले यांच्या निधनाचें वर्तमान आपल्या पत्रावरून समजलें. फार वाईट वाटलें. माझ्या मतें आपल्यांतला वर्डस्वर्थ गेला.' श्री. रहाळकर यांनीं आपल्या ३।१२।०५ च्या पत्रांत लिहिलें कीं, 'आज आमच्या महाराष्ट्राचा कीटस् गेला ! ' परंतु बऱ्याच नंतर लिहिलेल्या 'केशवसुत कसले मेले' या कवितेंत कै. गोविंदाग्रज म्हणतात त्याप्रमाणें आपल्या निसर्गविषयक कवितांत केशवसुत हे 'अवतरुनी फिरुनी शेले' असेच वाटतात. वर्डस्वर्थप्रमाणें

केशवसुतांच्या निसर्गविषयक कवितांत सखोल व व्यापक तत्त्वज्ञान नाहीं, किंवा काव्यमय नीतिशिक्षणहि नाहीं. उलट शेलेप्रमाणें 'स्वतःची कटु जाणीव आणि तदनुषंगिक निःश्वास' मात्र आहेत. 'जेथें ओढे वनराजी, वृत्ति रमे तेथें माझी, कारण कांहीं साक्ष तिथें, मम त्या श्रेयाची पटते,' किंवा 'असे सुंदरता अढळ जरी कोठें, तर करी ती सृष्टींत मात्र वास' असें केशवसुत सांगतात खरें; परंतु आपल्याच नादांत गुंग असणाऱ्या 'भृंगा'ला ते 'अस्मदीय हृदयीं ठरलें, कीं जग हें दुःखें भरलें ! म्हणुनी सुंदरतेलाहि कुसें आम्हां दिसती पाहीं '– असा आपला कटु अनुभव निवेदन करतात. हाच अनुभव त्यांनीं अन्यत्र 'अमुचा पेला दुःखाचा, डोळे मिटुनी प्यायाचा, पितां बुडाशीं गाळ दिसे, त्या अनुभव हें नांव असे', या शब्दांत, किंवा 'भोगांचीं अवशिष्टें तुसें, घशांत खुपती, लागे पिसें' – या चरणांत कथन केला आहे. 'पुष्पा'स पाहून त्यांना आपल्या निरागस, निष्कपट निष्पाप बाल्याची आठवण येते, त्यांना वाईट वाटतें, आणि ते स्वतःच्या वाढत्या वयाची आणि 'चिरतरुण' व 'चिररुचिर' फुलाची तुलना करूं लागतात, तों दोघांतलें जमीन अस्मानाचें अंतर त्यांच्या लक्षांत येतें. सुंदर फुलांच्या सान्निध्यांत केशवसुत 'स्वतः'ला विसरत नाहींत याचें राहून राहून आश्चर्य वाटतें. त्यांच्या मनाची घडणच अशी कीं, त्या आनंदाच्या क्षणींहि त्यांना आपल्या कष्टमय जीवनाची जाणीव कायम राहते. 'काळोखाच्या जगामधें या, मृत आशांच्या चितावरुनिया पिशाच मीझें भटकत राहे शांति नसेंचि तया, तसें आपलें हार्दिक दुःख ते पुष्पास सांगतात; आणि 'भुंगे तुझें स्तोत्र सुरेख गाती' तेव्हां 'ऐकूनि ते सर्व पळोनि खंती' अशी आपली मनीषा प्रकट करतात. 'मृत आशांच्या चिते'ची ही कल्पना महत्त्वाकांक्षी व मनस्वी केशवसुतांच्या मनांत अगदीं आरंभापासून होती असें दिसतें. बालपणापासून कधींच त्यांच्या आशा आकांक्षा तृप्त झाल्या नाहींत. ते सदैव अस्वस्थ, त्रस्त व भ्रांतचित्तच राहिले. तेव्हां ते

तरी, स्वपथा जातात सोडूनिया,
कुणी तारे तेजस्वि फार व्हाया;
तधीं तेजाचा लोळ दिसे साचा,
परी अग्नी तो त्याचिया चितेचा.

असे उद्‌गार काढतात, तें अगदीं स्वाभाविक आहे. केशवसुत आपलें एक खेडें सोडून देशावर उगीच आले नव्हते. त्यांना आपल्या मुखांतून काव्याचा सरसवाङ्‌निष्यंद प्रवाहित करावयाचा होता; आशेचीं, प्रेमाचीं आणि वीररसाचीं गाणीं गावयाचीं होतीं; आणि तुतारी फुंकून आपल्या बांधवांना जागृति आणावयाची होती. केशवसुतांनीं ही आपली कामगिरी केली खरी पण स्वतःच्या हयातींत तिचा प्रभाव त्यांच्या नजरेस पडला नाहीं आणि त्यामुळें ते हताश झाले. फुलपांखरांवर केशवसुत कविता लिहितात, तीहि आपल्या खिन्न मनाला तोष व्हावा म्हणून लिहितात. फुलपांखराला पाहूनहि त्यांना तीच आपल्या दुःखमय जीवनाची जाणीव होते. ते म्हणतात कीं, तिमिरीं आम्ही नित्य रखडणें विवंचनांतचि जिणें कंठणें, पण या फुलपांखराला मात्र 'उद्या' चा विचार नाहीं की ग्रीष्माचा कडकपणा मला सतावत नाहीं, 'आज' आणि 'उद्या' यांचा विचार आम्ही करतों, 'आम्हीं' तिमिरां' तून येतों आणि तिमिरांत जातों,' 'आम्ही सुंदरतेंत कुसें पाहतों' इत्यादि केशवसुतांच्या विचारांवर शेलेच्या

We look behind and after
And pine for what is not
Our sincerest laughter
With some pain is fraught
Our sweetest songs are those that
tell of saddest thought.

या सर्वश्रुत पद्यपंक्तीची छाया पडलेली आहे हें उघड आहे. हे विचार व्यक्त करतांना केशवसुतांनीं, अंधार, तिमिर, चिंता, खंत इत्यादि त्यांच्या आवडीचे शेलके शब्द वापरले आहेत.

त्यांपैकीं 'खंती' हा शब्द तर पुढें "अनेक लेखकांनीं" आपल्या लेखांत वापरला आहे. 'वातचक्रां' तहि केशवसुत त्रासलेले दिसतात.

मीहि कशाला येथ रहावें ? काय असें ज्या मीं चिकटावें ?
जगद्रुमाचें पिकलें पर्ण, गलित असे मी अगदीं जीर्ण.

असे त्राग्याचे उद्गार ते काढतात. तेव्हां विशिष्ट प्रकारच्या उदासीन मनोरचनेमुळें निसर्गाच्या सान्निध्यांतहि केशवसुतांना विशुद्ध आनंद होत नसे असा निष्कर्ष काढल्यास तो चूक ठरेल का? केशवसुतांच्या झपूर्झा, सतारीचे बोल, म्हातारी, कोणीकडून ग कोणीकडे व हरपलेलें श्रेय या पांच कविता तात्त्विक आहेत. यांपैकीं पहिल्या दोन कविता अपवादभूत म्हणून सोडल्यास बाकीच्या तिन्ही कवितांत केशवसुतांची वृत्ति औदास्याचीच आहे. सतारींत अभेदाच्या जाणिवेनें 'अणूहूनी थोकडा, तुका ब्रह्मांडाएवढा' ही संतप्रणीत अनुभूति कशी आली त्यासंबंधींचें विवेचन आहे तें मागें आलेंच आहे. झपूर्झामध्यें अविकृत मनःस्थितींतील अनुभवानंदाचें वर्णन आहे. 'सूर्य चंद्र आणिक तारे, नाचत सारे, हें प्रेमभरें, खुडित खपुष्पें फिरती जिथें'– अशा त्या तिथें तुम्हांला जर जावयाचें असेल तर 'धरा जरा निःसंगपणा' असें त्यांत कवीनें स्पष्ट सांगितलें आहे. 'कोणीकडून? कोणीकडे' मध्यें मात्र केशवसुतांनीं पुढें मागें न कांहीं दिसे, संतत. डोहीं नौका फसे, गोत्यांत अशा आलों कुठून? कोठें जाइन कैसा सुटून?– मग वदे हरे राम रे, करावें कसें–असें आपल्या भ्रांत मनःस्थितीचेंच चित्र काढलें आहे; आणि इहलोकांतील ऋण फेडून पुन्हा आपल्याला आपल्या खऱ्या घरीं परत जावयाचें आहे असें जुन्या वेदांत्यांचें उत्तर दिलें आहे. म्हातारी व हरपलें श्रेय यांतहि कांहींसा हाच विचार मांडला आहे. आपल्याला व्यक्तांतून अव्यक्तांत किंवा अपरोक्षांतून परोक्षांत जावयाचें आहे, आपल्याला येथें चुकल्याचुकल्यासारखें वाटत आहे, कारण जें, आपल्या हक्काचें आहे तें हरपलें आहे, तें कुणीतरी आपल्यापासून हिसकून घेतलें आहे; उदात्त बुद्धीला संसारांत राम नाहीं, कारण तिच्या

हक्काचें जें असतें त्यासाठीं तिला झुरावें लागतें, असा स्पष्टीकरणात्मक खुलासा स्वतः केशवसुतांनीं या कवितेवर केला आहे. केशवसुतांच्या या कवितेवर जशी वर्डस्वर्थच्या "Intimations of Immortality from Recollections of Childhood" या कवितेची छाया आहे, तशीच एमर्सनच्या Immortality या निबंधाची छाया आहे. एमर्सननें वृद्धावस्थेंतील वर्डस्वर्थची मुद्दाम भेट घेतली होती. त्याच्या या निबंधांत वर्डस्वर्थच्या कवितेमधील विचारांची बरीचशी उजळणी झाली आहे. शिवाय त्यानें या निबंधांत नचिकेता व यमधर्म यांची उपनिषदांतील सर्वप्रसिद्ध कथा सांगितली आहे; वर्डस्वर्थच्या कवितेचें सूत्र एका टीकाकारानें सूत्रबद्ध करून परंतु सुस्पष्ट रीतीनें सांगितलें आहे. तें असें :–

The poet in manhood seeks to base his belief in the future life on the recollections of the thoughts that came to him as a boy.' वर्डस्वर्थला ही कविता कोलरिजच्या लहान सहा वर्षांच्या मुलाला पाहून स्फुरली हें प्रसिद्धच आहे. लहान बालकाप्रमाणें निरागस, अनघ व अव्याज दुसरें कांहीं नाहीं. तेव्हां बालपणांतील विशुद्ध व निरामय आनंद हाच खरा स्वर्गीय. इहलोकांत आपण त्याच्यापासून दुरावतों. वर्डस्वर्थच्या The glory and the freshness of a dream या कवितेंतील

It is not now as it hath been of yore ,
Whither is fled the visionary gleam ?
Where is it now the glory and the dream
Heaven lies around us in our infancy

या ओळींत तोच संकेत आहे. केशवसुतांना हरपलेल्या श्रेयांत तेंच सांगावयाचें आहे. परंतु वर्डस्वर्थच्या कवितेचा शेवट जसा निश्चित व निश्चित आहे, तसा तो केशवसुतांच्या कवितेचा नाहीं. केशवसुतांच्या कवितेंत 'तळमळ तळमळ' बाकी आहे. जीव पाखडण्याचें थांबलेलें नाहीं, वर्डस्वर्थच्या कवितेच्या शेवटल्या भागाचें सार एका टीकाकारानें थोडक्यांत सांगितलें आहे :––

The glory of the setting Sun is the glory of our lives if we have lived righteously in the eye of God. When the sun of our life sets, it will rise again in the other world that endures forever and is known to us as heaven. केशवसुतांना 'दीपशिखेवरि पतंग तो, प्रेमें प्राणाहुति देतो.' ही कल्पना एमर्सनच्या 'There are thoughts beyond the reaches of our souls. We are not less drawn to them, The moth flies to the flames of lamp' या विचारावरून सुचली असावी. वर्डस्वर्थला पारलौकिक विचार आठवतात आणि तो चिंतनशील बनतो खरा. पण तो 'संसृतिविमुख' होत नाहीं; केशवसुत तसे होतात हा दोघांत फरक आहे.

बाल्य व स्वर्ग या दोन वस्तु अव्याज आनंदाचें प्रतीक मानून केशवसुतांनीं आपल्या अनेक कवितांत त्यांचे गोडवे गायिले आहेत, परंतु ते गातांना ते स्वतःचा प्रौढपणा आणि इहलोकांतील दुःखें यांची जाणीव कायम ठेवतात, हें बरोबर वाटत नाहीं. कारण त्यामुळें त्या कल्पनांपासून निर्भेळ अशा अनिर्वचनीय आल्हादाची प्राप्ति होत नाहीं. 'म्हातारी' ला पाहून त्यांची 'वत्सला' तिला धरण्यासाठीं खेळूं खिदळूं लागते, तिच्याबरोबर केशवसुत तन्मय होत नाहींत. आपल्या चित्तादरचें 'संसृतीचें दडपण' निघालें असें ते सांगतात खरें; परंतु लगेच असें गाऱ्हाणें करतात :—

थांब, थांब! जाशी अशी कां? फिर ये गे मजशीं;
वयस्कता माझी म्हणुन जर करिसी इतराजी,
तर माझी सोनी पाहुनी, ये गे परतोनी!
मज वय विसरूं दे, मुग्ध—मधु—बाल्यीं उतरूं दे!
ते दिन पुष्पांचें, कोंवळ्या किरणीं खेळाचे!
हे दिन—हाय!—
हे दिन चिंतांचे परंतु लटिकें हसण्याचे.'

The lover of Nature is he who has retained the spirit of infancy even in the era of manhood असें एमर्सन म्हणतो, त्याचप्रमाणें 'प्रौढत्वीं निज शैशवास जपणें बाणा कवीचा असे'

असें केशवसुतहि म्हणतात खरें; परंतु प्रत्यक्ष त्यांना तें जोपासतां येत नाहीं, असें 'म्हातारी' वरून दिसतें, अनुक्रमांक ४३, ६०, ६५, १००, ११७ व १३१ या कवितांत केशवसुतांची बाल्याविषयींची आवड व्यक्त झाली आहे. स्वर्गाविषयींची कल्पना अनुक्रमांक १४, १९, ३६, ४१, ४३, ४६, ४८, ५१, ५९, ६३, ६५, ६६, ६७, ६८, ७६, ७९, ८८, ९१, ९३, ९८, १०० ११२, ११३, ११७, ११८, १२६, १२९ व १३१ या कवितांत कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपांत आली आहे. कोणताहि पवित्र, उदार, उदात्त व आल्हादक विचार आत्यंतिकतेनें व्यक्त करण्यासाठीं केशवसुतांनीं 'स्वर्ग' या प्रतीकाचा उपयोग केला आहे. कवीच्या महतीचें वर्णन करतांना त्यांनीं ––

राही तो तर देव भूमिवरती येतात हिंडावया
जातां, स्वर्ग सवें धरेस उतरे त्यालागि धुंडावया

असा त्याचा उपयोग केला आहे, तर स्वतःच्या अनुभूतीचें वर्णन करतांना 'स्वर्ग धरेला चुंबायला; खालीं लवला, मजला गमला' असा त्याचा उपयोग केला आहे; आणि क्षणिक आभास शब्दांत साकार करतां येत नाहींत असें सांगतांना ––

हा! हा! हे जर भास सर्व धरितां येतील माते, तर
पृथ्वीचा सुरलोक की बनवुनी टाकीन मी सत्वर

असा त्याचा उपयोग केला आहे. बाल्याच्या कल्पनेपेक्षां स्वर्गाच्या कल्पनेंत केशवसुत विशेष रमत असें वाटतें. कारण ती कल्पना व्यक्त करतांना त्यांनीं क्वचित्च दुःखाचा उद्गार काढला आहे.

चिर-सुंदर व चिर-तरुण निसर्ग, दुरावलेलें बाल्य आणि कल्पनेतला स्वर्ग यांपासून निर्माण होणाऱ्या केशवसुतांच्या कवितेंतील नैराश्याचें स्वरूप त्यांच्या 'कोणीकडून गऽ कोणीकडे' व 'हरपलें श्रेय' या तात्त्विक कवितांपासून निर्माण होणाऱ्या नैराश्यापेक्षां निराळें आहे. काल्पनिक नैराश्यांत केवळ रम्य हुरहूर आहे. पण तात्त्विक नैराश्यांत उत्कट तळमळ आहे. केशवसुतांनीं आपल्याकडील संत–साहित्याचा फारसा परिचय–परामर्ष करून घतला

नव्हता. फारसा म्हणण्याचें कारण असें कीं, 'तत्त्वतः बघतां नामा वेगळा', 'तुझें नाम मुखी' किंवा 'सतारीचे बोल' अशा कांहीं कांहीं कवितांवरून त्यांची 'ग्यानबा तुकोबां'च्या वाङ्मयाशीं थोडीफार तोंडओळख असावी असें वाटतें. 'हरपलें श्रेया'मधील कल्पना तर त्यांना उघडउघड वर्डस्वर्थ व एमर्सन यांच्याकडून स्फुरली आहे. एमर्सननें उपनिषदें-वेदादि पौरस्त्य साहित्याचा आस्वाद भाषांतरांच्या माध्यमानें घेतला होता. वर्डस्वर्थनेंहि आपल्या Ode मध्यें पुनर्जन्माच्या पौरस्त्य कल्पनेचा उपयोग केला आहे. तिच्या संबंधीं एक टीकाकार लिहितो--

'But we are to remember that the poet never asserts as a fact that he belives in a past existence. The idea is a very old one and is a feature of some religions, such as Buddhism, and the poet suggests it for a poetic purpose.'

केशवसुतांनीं आपल्या तत्त्वज्ञानाचा अथवा संत-साहित्याचा प्रत्यक्ष आस्वाद घेतला असता, तर त्यांच्या 'आत्मिक तळमळी'ची परिणति शांतींत व तुष्टींत झाली असती. 'सतारीच्या बोलां'त 'जड तें खोटें हें मात्र कसें, तें न कळे; मज जडलेंच पिसें, काय करावें, कोठें जावें, नुमजें मजला कीं विष खावें!'-अशी त्यांची स्थिति झाली खरी. परंतु 'अखिल भेदां'चा विसर पडतांच म्हणजेच 'अद्वया'चा प्रत्यय येतांच 'शांतच हृदयीं झालें सारें' असा तिचा समाधानाचा शेवट झाला.

बाल्य व स्वर्ग या कल्पनांच्या जोडीलाच केशवसुतांच्या काव्यांत वेडेपणाची एक चमत्कारिक कल्पना जागजागीं दृष्टीस पडते. या विलक्षण कल्पनेचें मूळहि त्यांच्या इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिशीलनांत असावें. Poets are mad आणि Poets are born; they are not made हीं इंग्रजी वचनें सर्वश्रुत आहेतच. या वचनांच्या जोडीला The true poem is the poet's mind या एमर्सनच्या सिद्धांताचा केशवसुतांच्या मनावर पगडा बसला असावा असें वाटतें. एमर्सनच्या Poetry आणि Imagination या निबंधांतील

काव्यविषयक विचार केशवसुतांनीं चांगलेच आत्मसात् केले होते. 'Great wits to madness nearly are allied Doth serve to make our poverty our pride,' किंवा ॲरिस्टॉटलप्रणीत 'No great genius was, ever without some mixture of madness, nor can anything grand or superior to the voice of common mortals be spoken except by the agitated soul' आदि विचार त्यांना एमर्सनकडून प्राप्त झाले होते.

काव्याचा आस्वाद व आनंद कळावयाचा असेल तर 'थोडे वेडे व्हा वेडे' असे केशवसुतांचे मित्र कै. प्रि. वा. ब. पटवर्धन यांनींही मनोरंजनांत एक लेख लिहून म्हटलें आहे. ही कल्पना त्याकालीं अनेक साहित्यसेवकांना प्रिय होती असें दिसतें. केशवसुतांनीं तर तिचा अतिरेक केला आहे. त्यांनीं एके ठिकाणीं 'आम्ही कवि काव्यदेवतेचीं भ्रमिष्ट मुलें आहोंत आणि निर्जीवांतला जीव पहाण्यासाठीं आम्ही जन्मास आलों आहोंत' असे उद्‌गार काढले आहेत; तर दुसऱ्या ठिकाणीं 'व्यर्थी अधिकचि अर्थ वसे, तो त्यास दिसे, ज्यां म्हणति पिसे' असा सिद्धांत शब्दांत मांडला आहे. एकदा कवीला 'विचित्र पुतळा' म्हटलें आहे, तर दुसऱ्यांदा 'मी एकला फिरतसे बहुवार रानीं, या लागुनी न समजा मजला अडाणी' असा त्याच्या तोंडानें समजुतीचा इशारा वदवला आहे. आणखी एका कवितेंत तर 'डोक्याच्या भ्रमणांचा' व 'विक्षिप्तपणा' चा उल्लेख केला आहे. 'वेडा' हा शब्द केशवसुतांनीं काव्यविषयक तादात्म्याचा द्योतक म्हणून प्रयुक्त केला खरा; पण पुढें तो शब्द वापरून अनेकांनीं स्वतःचें हसें करून घेतलें.

१८९७ च्या सुमारास केशवसुत मुंबई सोडून खानदेशांत फैजपूर, भडगांव यांसारख्या आडवळणांच्या गांवीं गेल्यावर त्यांना ग्रंथसंग्रह दुर्मिळ झाला. तो विकत घेण्याइतपत त्यांची ऐपत नव्हती आणि त्यामुळें 'कविता हीच सुंदरी आहे, तिनें आपणांस वेडा केलें आहे' या एकाच विषयावर त्यांनीं 'रुष्ट सुंदरीस', 'सुंदरी दर्शन', 'मनोहारिणी', वियोगामुळें', 'वियुक्ताचा उद्‌गार', 'स्मरण

आणि उत्कंठा' व 'फिर्याद' या कविता लिहिल्या. अशरीरिणी कवितेस मानवी रूप देऊन तिच्यासाठीं झुरावयाचें हा प्रकार अद्‌भुतरम्य खरा. हाच प्रकार चंद्रशेखर व दत्त यांच्या काव्यांतहि आढळतो. परंतु ती अप्रसन्न आहे अशा भावनेनें स्वतःच्या मनाला टोंचणी लावून घ्यावयाची हा प्रकार मात्र उचित वाटत नाहीं. केशवसुतांच्या कवितेंत निराशेची जी एक छटा दिसते तिचें कारण त्यांनीं मुद्दाम आपण होऊन उत्पन्न करून घेतलेलें हें एक काल्पनिक दुःख आहे.

कवि, त्याचा अधिकार, त्याचें विश्व, त्याचें कवित्व, त्या कवित्वाचें महत्त्व यासंबंधीं केशवसुतांचे विचार जितके मौलिक व अभिनव तितकेच उदार व उदात्त आहेत. सृष्टि आणि कवि, कविता आणि कवि, पटवर्धन यांस, कवितेचें प्रयोजन, भृंग, कवि, शब्दांनो! मागुते या, धूमकेतु आणि महाकवि, सृष्टि आणि कवि, काव्य कोणाचें? क्षणांत नाहींसे होणारे दिव्य भास, आम्ही कोण? इत्यादि कवितांतून ते इतस्ततः विखुरलेले आहेत. केशवसुतांच्या विचारांत, आचारांत आणि उच्चारांत विसंगति नव्हती. ते महत्त्वाकांक्षी होते. त्यांच्या ठिकाणीं पराकाष्ठेची चिकाटी आणि तीव्र बुद्धिमत्ता वास करीत होती. ते खेड्यांतच राहिले असते तर मग मात्र त्यांचे--तरी नसतों मी द्ररिद्री धनानें
तरी नसतों मी क्षुद्र शिक्षणानें
तरी होतीं तीं स्वर्गसुखें थोडीं
तरी नसती कीर्तिची मला चाडी

हे उद्‌गार सार्थ ठरले असते, आणि त्यांच्या 'लहानग्या गरजा' या खेड्यांतच सहजगत्या भागून गेल्या असत्या. परंतु मागें सांगितल्याप्रमाणें ते 'स्वपथ सोडून फार तेजस्वी होण्याला निघालेले तारे' होते. त्यांना काव्याचा 'सरसवाङ्‌निष्यंद' चोहों बाजूंस वाहावयाचा होता, त्यांना पुढल्या पिढीचे साक्षी व्हावयाचें होतें; आणि आज तसे ते झालेहि आहेत. परंतु त्यांना जिवंतपणीं कीर्तीचा लाभ झाला नाहीं. केशवसुत चारचौघासारखे मानवच

होते. तेव्हां त्यांना लोकेषणा असल्यास नवल तें काय ? पटवर्धन व आपटे यांना उद्देशून त्यांनीं ज्या कविता लिहिल्या आहेत त्यांत त्यांनीं त्या दोघांना कीर्तीचा लाभ व्हावा अशी इच्छा प्रकट केली आहे. तेव्हां त्यांना ती असणें साहजिकच होतें. कारण त्यांनीं आपलें सारें जीवन कवितेस समर्पण केलें होतें,कवितेच्या निदिध्यासांत त्यांचें संसाराकडेहि दुर्लक्ष होई, 'क्षणांत नाहींसे होणारे दिव्य-भास' या कवितेंत त्यांनीं स्वतःस 'आत्माराम' म्हटलें असून 'संसारा'स 'अक्काबाई' म्हटलें आहे: तिच्या फेऱ्यांत आपल्या काव्यसमाधीचा भंग कसा होतो याचें सुंदर शब्दचित्र त्यांनीं त्या कवितेंत रेखाटलें आहे. कवितेच्या निदिध्यासांत केशवसुतांचें वर्तनहि एखाद्या वेळीं एखाद्या विदेही आत्म्याला शोभावें असें होत असावें असें वाटतें. कारण १९०५ 'सालअखेर' मध्यें काव्य रत्नावलीकार लिहितात कीं, 'त्यांची वृत्ति व्यवहारी दृष्टीनें विचित्र व विक्षिप्त असे, आणि याच योगानें कित्येक त्यांना वेडसर समजत, परंतु मूळची त्यांची वृत्ति तशी नव्हती हें आम्ही स्वानुभवानें सांगतों. दोन तीन वेळ त्यांचा आमचा भेटीचा प्रसंग आला पण त्यांच्यांत संकोचवृत्तीशिवाय आम्हांस दुसरें कांहीं आढळून आलें नाहीं. धारवाडास जातांना तुम्ही आमचेकडे मंडळीसुद्धां एक दिवस उतरावें म्हणून आम्ही त्यांस विनंती केली, पण केवळ संकोचवृत्तीनें त्यांनीं ती अमान्य केली. केशवसुतांच्या या संकोच-वृत्तीचें चित्र त्यांचे मित्र सुप्रसिद्ध कवि विनायक यांनीं मनोरंजनाला ४–१२–५० ला पाठविलेल्या पत्रांत पुढीलप्रमाणें चितारलें आहे:- 'केशवसुतांची राहणी साधी, वर्तन पवित्र, विचार काव्यमय आणि भाषाशैली मनोवेधक होती. तो बोलतांना नेहमी खालीं पाहून बोले; तथापि केव्हां केव्हां तो मान वर करून पाही, तेव्हां त्याचे पाणीदार !–– हें पाणी खरोखर अलौकिक होतें–– डोळे श्रोत्यांच्या हृदयाचा वेध घेऊन टाकीत.' केशवसुतांचे बंधु कै. सीता-रामपंत यांनीं आपल्या भावाच्या या वृत्तीचें वर्णन करतांना––

संसारीं या क्षणभरि न तें लक्ष त्याचें कधींहि
गेलें, योग्यापरि सतत तो मुक्त जैसा विदेही

असे उद्‌गार काढले आहेत. (पाहा. का. र. फेब्रु. १९०६). केशवसुतांचे परिचित श्री. वा. वा. गर्दे यांनीं केशवसुतांच्या या 'वर्तना' चें वर्णन अशा प्रकारें केलें आहेः–

संसारीं त्वां पथिक जनसें केधवां आचरावें
केव्हां त्वां बा ! निजमनिं जगत्‌संशयें भ्रांत व्हावें
या वृत्तीचें तव सुकवनीं गूढ बा ! व्यक्त झालें
त्वत्पद्यांनीं परिचित कवि–मर्म जाणोनि घालें
(पाहा. मनो. पु. ११ भा. ७.)

केशवसुतांना कवितेचा कसा निदिध्यास लागला होता हें यावरून स्पष्ट होईल. परंतु या निदिध्यासांतून त्यांनीं निर्माण केलेल्या कवितेचें चारदोन मित्रांपलीकडे कुणी फारसें कौतुक त्यांच्या हयातींत केलें नाहीं. त्यांच्या कुटुंबियांनाहि या नादानें त्यांनीं संसाराकडे दुर्लक्ष करावें हें पसंत नव्हतें. त्यामुळें साहजिक अगोदरच विषण्ण असणारी केशवसुतांची वृत्ति अधिक विषण्ण झाली असावी असें वाटतें.

कै. हरिभाऊ आपटे व कै. प्रि. वासुदेवराव पटवर्धन हे दोघेही मर्मज्ञ व रसज्ञ केशवसुतांच्या कवितेचे चाहते व भोक्ते ! या दोघांच्याहि रसिकतेवर व वाङ्मयीन गुणांवर स्वतः केशवसुतांनीं कविता रचलेल्या ! केशवसुतांच्या पश्चात् १९१७ मध्यें प्रथम हरिभाऊंनीं त्यांची समग्र कविता पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करून आपलें मित्रऋण फेडलें. परंतु या आवृत्तीवर केशवसुतांचें संपूर्ण नांवहि नाहीं ! मग कवितांचें रसिकावलोकन तर दूरच राहिलें. याच सुमारास हरिभाऊंनीं रवींद्रनाथांच्या गीतांजलीला मराठी पेहेराव चढवला होता आणि त्याला कवींचें चरित्र व काव्याचें आलोचन यांची जोड दिली होती. त्याप्रमाणें त्यांनीं ती केशवसुतांच्या कवितासंग्रहास कां दिली नाहीं याबद्दल कै. डॉ. गुणे यांनींहि आश्चर्य प्रकट केलें आहे. (पहा. मनो. पु. २३. भा. ४). केशव-

सुतांच्या कवितेची दुसरी आवृत्ति कै. सीतारामपंत दामले यांनीं जून १९२१ मध्यें काढली. तिला डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीनें ६५० रुपयांचें बक्षीस दिलें होतें. तेव्हां वासुदेवराव पटवर्धन हे एक परीक्षक होते. त्यांनीं दिलेला अभिप्राय असा आहे--

'स्वतंत्र स्फूर्तीचीं स्पष्ट लक्षणें, अंतर्भेदी प्रतिभा, वाणी काव्य-स्फूर्तीला अनुरूप, रसपरिपोषास अनुकूल. भाषेचे व काव्याचे दोष नाहींत असें नाहीं. कवितेंत वैचित्र्य आहे, स्वातंत्र्य आहे, ओज आहे, जोर आहे, आत्मप्रत्यय आहे, आषकांचें वेड आहे, देश भक्तांचा कळवळा आहे, स्वयंस्फूर्तीचा विलास आहे, तत्त्वान्वेषाची भेदकता आहे, वागर्थांची संयुक्तता आहे.' (पहा. रत्ना. जाने. २६). हरिभाऊ आणि वासुदेवराव हे केशवसुतांच्या मागें जवळपास १५ व २० वर्षें विद्यमान होते. परंतु या पलीकडे आपल्या या आवडत्या कवीसंबंधीं त्यांनीं एकहि ओळ लिहिलेली नाहीं, असें कां ? दोघा खेरीज इतरहि अनेक रसिक केशवसुतांच्या कवितेचे भोक्ते होते. केशवसुतांच्या हयातींतच श्री. रहाळकर यांनीं त्यांना उद्देशून लिहिलेली कविता नोव्हेंबर १९०२ च्या मनोरंजनांत आली होती. कै. काशीताई हेरलेकर या त्यावेळीं 'सुवासिनी' या नांवानें कविता लिहीत. त्यांच्या केशवसुतांविषयींच्या आदरासंबंधीं पूर्वी एकदां लिहिलेंच आहे. १८९८ च्या मनोरंजनाच्या एप्रिल व मे च्या जोड अंकांत 'अलीकडील कवींत आमचे बंधु दामले यांचा नंबर वर आहे. कै. दत्तांनीं 'अर्वाचीन कवितेसाठीं केशवसुतांची कविता घेतली होती (पहा. सुविचार समागम. मार्च १८९९) कै. चंद्र-शेखरांनीं केशवसुत वारले त्यावेळीं कै. मित्रांना धाडलेल्या आपल्या ३-११-१९०५ च्या पत्रांत मनोरंजनाचा डिसेंबरचा अंक आला व त्याचें पहिलें पान उघडून पाहतांच काळचा रेघांची चौकट दिसली. काय आहे म्हणून पाहिलें तों केशवसुतांचा मृत्यु. शिव ! शिव ! अर्वाचीन कवींतला एक चांगला कवि काळानें गिळंकृत केला ! फार वाईट झालें !' असा, आपला आदर व्यक्त केला होता. तात्पर्य, केशवसुतांच्या कवितेला रसिक नव्हते असें नाहीं.

परंतु तो काळच मुळीं साहित्याला अनुकूल नव्हता. चारदोघां आस्थेवाईक रसिकांखेरीज त्या काळीं साहित्याची फारशी बूज नव्हती.

केशवसुतांच्या 'अशी असावी कविता फिरून, तशी नसावी कविता म्हणून' किंवा 'त्याला मान नसे, नसो; पण आतां त्याची अपेक्षा नसे, हें कोणी म्हणतां विषाद अहिसा मन्मानसाला डसे! अथवा 'ज्याला मी मुकलों विषाद मजला याचा मुळींही नसे, जें पृथ्वीवर आणिलें जन तया धिक्कारिती हा कसे ! या उद्‌गारावरून त्यांच्या कवितांवर टीका होत असावी आणि त्यांना ती विव्हल करीत असावी असें दिसतें. 'कविता आणि कवि' ही तरुणवयांतील बेपर्वाईची कविता केशवसुतांनीं कै. वामन दाजी ओक यांना अनुलक्षून लिहिली आहे की काय कांहीं कळत नाहीं. ओकांची आणि केशवसुतांची नागपूराच्या मुक्कामांत कदाचित् गाठहि पडली असावी. त्याकाळीं कै. हरि माधव पंडित आणि वामनराव ओक यांच्या हातीं 'विविध–ज्ञान–विस्तारा' चीं संपादकीय सूत्रें होतीं. हे दोघेहि मोठे काव्यमर्मज्ञ व रसिक होते. यावेळीं नागपुरास विद्यार्थी असलेल्या पटवर्धनांनीं पुढें 'कै. हरि माधव पंडित यांचा मृत्यु' या आपल्या कवितेंत या दोघांना 'काव्याचे कलेजे व कंद' म्हणून संबोधिलें आहे. (पहा अभिनवकाव्यमाला भाग ३ रा. कवि 'वसंत') ओक हे काव्यपरीक्षणाच्या बाबतींत मोठे विचक्षण होते. कै. माधवानुजांची त्यांच्यावर एक कविता आहे. कै. रेव्हरंड टिळक हेही ओकांना मान देत.कवीनें आपल्या नांवानें आपली कविता प्रसिद्ध करूं नये; कारण नामनिर्देशानें कवीची व त्याच्या काव्याची किंमत कमी होते असें त्यांचें मत होतें. (पहा. टिळकांची कविता. बालोद्यान पृ. ९७) कविता आणि कवि या अगदीं साध्या व सरळ कवितेंत केशवसुतांनीं मध्येंच स्वभावभूयिष्ठ जिच्यांत माधुरी अशी तुम्हांला कविता रुचे जरी' असा एक अगडबंब शब्द वापरला आहे. हा शब्द ओकांचा आवडता होता. कारण १८८५

च्या विविधज्ञानविस्ताराच्या एप्रिल, मे, जून जुलैच्या जोड अंकांत कै. कीर्तिकरांच्या इंदिरा काव्यांचें परीक्षण करतांना त्यांनीं तो वापरला आहे. केशवसुतांच्या 'शब्दांनो ! मागुतें या !' या या कवितेंतील 'नूतन' हा शब्द कै. तात्यासाहेब केळकर यांना चित्य वाटत होता. पण तो १८८२ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'कपोत चरित्रांत' असीरकर नांवाच्या कवींनीं आणि 'कन्या' या आपल्या कवितेंत ओकांनीं योजिला आहे. ओकांची कविता 'अर्वाचीन मराठी कवितें' त आहे. १८८५ च्या सुमारासच केशवसुतांनीं कवितालेखनास प्रारंभ केला. तेव्हां विविधज्ञानविस्तारांत प्रसिद्ध होणारी महाजनि, कीर्तिकर, मोगरे इत्यादिकांचीं काव्यें त्यांच्या दृष्टीसमोर होतीं यांत शंका नाहीं. इंग्रजी कवितांचीं रूपांतरें करण्याची स्फूर्ति त्यांना महाजनींचीं तसलीं रूपांतरें वाचून झाली असावी. 'गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली' आणि 'भृंग' यांवर अनुक्रमें 'जलधरमाला वृत्ताच्या चालीवर' आणि 'मणिबंधाच्या चालीवर' असे जे निर्देश आहेत ते केशवसुतांनीं उघड उघड कीर्तिकरांच्या 'इंदिरे' वरून घेतले आहेत. आपल्या कवितांना विविधज्ञानविस्तारांत स्थान मिळावें असें केशवसुतांना वाटत असे. आणि त्यांत खरोखर वावगें असें कांहींहि नव्हतें. मोगऱ्यांचीं स्फूर्तिहीन काव्यें त्यांत प्रसिद्धि पावतात तर मग आपली उत्स्फूर्त काव्यें त्यांत कां येऊं नयेत अशी त्यांची शंका असे, असें कै. सी. के. दामले यांनीं त्यांच्या चरित्रांत नमूद केलें आहे. तेव्हां केशवसुतांच्या विषण्णतेचें कारण त्यांच्या कवितांची बूज कांहीं जणांकडून झाली नाहीं हेंहि असणें शक्य आहे. 'दुर्मुखलेला' या आपल्या कवितेंत केशवसुतांनीं 'विद्यासंस्कृत' या प्रयोगानें जसा कै. वामनराव आपटयांना टोमणा दिला आहे तसाच तो 'स्वभावभूयिष्ठ' या प्रयोगानें कै. वामनराव ओकांना हाणला असावा असा माझा अंदाज आहे.

केशवसुतांच्या कवितेंत काव्यदोष व भाषादोष आहेत असें वासुदेवराव पटवर्धनांनीं नमूद केलेंच आहे. तेव्हां त्यांवर टीका

झाल्यास वस्तुतः विषाद वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं. परंतु प्रतिकूल टीका कुणास प्रिय असते ? तेव्हां केशवसुतांना तिच्यामुळें वाईट वाटणें स्वाभाविक होतें. केशवसुतांना इंग्रजी कवितांची ओढ पराकाष्ठेची होती. त्यांनीं त्यांतील भाव, विचार व कल्पना मराठींत मांडण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो काळ साहित्याच्या क्षेत्रांत संक्रमणाच्या स्वरूपाचा असल्यामुळें त्यांना बेमालूम रूपांतरें साधलीं नाहींत. Doth then the world go thus, doth all thus move? या Drummond च्या कवितेचें त्यांनीं 'जायाचें जग कां असेंच ? सगळें ऐसेंच कां चालणें' असें रूपांतर केलें आहे. वास्तविक त्यांतील भावार्थ 'जगाची ही राहटी तशीच रहाणार कीं काय असा आहे. याच कवितेच्या शेवटच्या श्लोकांत त्यांनीं 'बा साधु आणीक असाधु' यांचे, समप्रकर्षी युग आण साचें' असा उदार विचार मांडला आहे. पण त्यासाठीं 'साधु आणि असाधु' हे जे शब्द प्रयुक्त केले आहेत ते मराठी भाषेच्या दृष्टीनें हास्यापद आहेत. वस्तुतः त्यांना या शब्दांनीं 'श्रीमंत व अनाथ हे अर्थ सूचित करावयाचे आहेत. काव्य कोणाचें ? या कवितेंत केशवसुतांनीं आपल्या एका कल्पित मित्राच्या मुखानें स्वतःच्या काव्यासंबंधीं पुढील शंका प्रकट केली आहे. तो मित्र केशवसुतांना विचारतो कीं,

" काव्य लिहिलें हें सत्य तूं असून, नव्हे माझे, हें नव्हे तें म्हणून
सांगसी तर परकीय कल्पनांतें, तुवां योजिलें घेउनि योजिलें, गमे मातें
यावर " नव्हें ऐसेंहि" असें उत्तर देऊन केशवसुत त्याच्या शंकेचें" समाधान करतात खरें; परंतु त्यांच्या अनेक कवितांत आपल्या समाजाच्या दृष्टीनें विसदृश वाटणाऱ्या अशा कल्पना आणि भाषेच्या दृष्टीनें चमत्कारिक वाटणारे प्रयोग आले आहेत. F. Lyle च्या Cupid and Campaspe या कवितेचें 'मदन आणि मदनिका' हें रूपांतर बेमालूम व्हावें म्हणून त्यांनीं मुळांत जेथें पत्त्यांच्या खेळाचा उल्लेख आहे, तेथें सोंगटयांचा खेळ घातला आहे. कारण त्या काळीं पत्ते आजच्या इतके सार्वत्रिक झाले नव्हते. परंतु Herrick

च्याDaffodiles and To Blossoms चें 'जास्वंद आणि पारिजातक' असें महाराष्ट्रीकरण करतांना त्यांना अवधान राहिलें नाहीं, आणि 'मरून मातींतच या पडाल, अज्ञात ऐशा थडग्यांत जाल' या ओळी तें लिहून गेले. या ओळींतील 'थडग्याच्या'च्या उल्लेखामुळें महाराष्ट्रीकरण बरोबर झालें नाहीं, ' A wit's a feather' यावरून सुचलेली 'कीर्ति म्हणजे काय रे–एक पीस, शिरीं लोकांच्या त्यास चढायास' ही कल्पनाहि आपल्या समाजाच्या दृष्टीनें हास्यास्पद आहे. कारण विजयाचें चिन्ह म्हणून पिसें टोपींत खोवण्याची चाल आपल्यांत नाहीं. 'कचाप्रत देवयानी'मधील 'घालून निराशेचें अंडें, आशा अहा ! उडुन गेली' हा कल्पनाहि पुराणकाळांतील कथेंत व केशवसुतांच्या सोवळ्या जमान्यांत हास्यास्पदच होती. तेव्हां केशवसुतांच्या या कल्पना टीकेचा विषय झाल्या असल्यास आश्चर्य नाहीं. शब्दयोजनेच्या बाबतींतहि केशवसुत चोखंदळ नव्हते. 'मंदिर' हा शब्द त्यांनीं 'हवेली' या अर्थानें प्रयुक्त केला आहे. 'तुतारी'च्या आवाजाला ते 'किकाळी' म्हणतात. वस्तुतः किकाळी मनुष्य घाबरला की फोडतो. समाजास जागृत करावयास निघणाऱ्या माणसानें 'किकाळी' कशास फोडावयाची ? आपल्या चपल बुद्धीच्या लहान भावानें कुलदीपक व्हावें ही कल्पना ते 'बापू ! जनांत दिवटी धरशील काय ?' या भाषेनें व्यक्त करतात. तेव्हां त्यावर टीका व्हावी यांत अयोग्य तें काय होतें ? केशवसुतांनीं भाषा कमावलेली नव्हती आणि त्यामुळें असे दोष होते. कदाचित् चारचौघांत कवितेचा विषय चर्चेस निघाला असतांना अशा प्रकारची टीका होत असावी असें वाटतें. कारण केशवसुतांनीं आपल्या एका पत्रांत 'कवि संमेलना'संबंधीं पुढील मत प्रकट केलें आहे:–

' As to the idea of an annual gathering of poets:– Practical men meet periodically for practical purposes. Poets as dreamers should sit aloof, listening to the ethereal voice of silence and trying to render it into their uncouth vernaculars, whenever the Muse favours them. Some two

or three congenial spirits may at times come together to sip the rainbow drops of the necter; but more would certainly spoil its flavour– That is my idea. (पहा. मनो. पु. ११ भा.७)

प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिति हेंहि केशवसुतांच्या निराशेचे एक कारण होतें. केशवसुतांनीं आपल्या 'दिवाळी' या कवितेंत––

लक्ष्मीपूजन ते द्वितीय दिवशीं रात्रौ जधीं होतसें
सोनें आणि वह्या धनीजन तधीं मांडून अर्चीतसे,
साध्याला विसरून लोक धरिती भक्ति कसे साधनीं–
ये हा आशय अर्थहीन कविच्या चित्तांत तें पाहुनी !

असा एक विचार मांडला आहे, आणि त्यांत आपल्या अर्थहीनतेचा स्पष्ट निर्देश केला आहे. 'निशाणाची प्रशंसा' आणि 'कवितेचें प्रयोजन' या कवितांत त्यांनीं जीवनाला समर म्हटलें आहे, परंतु 'हें समर' जिंकावयाचें असेल, तर 'अर्था'सारखें अमोघ अस्त्र हवें हें त्यांनीं इतर अनेक नामवंत साहित्तिकांप्रमाणें लक्षांत घेतलें नाहीं. वैचारिक साहित्य आणि स्वयंपाकाचें साहित्य यांच्या द्वंद्वांत साहित्यिकाचे कसे हाल होतात याचा अनुभव कुणास नाहीं ? कविता-लेखन हा केशवसुतांच्या विरंगुळ्याचा एकमेव विषय होता, परंतु त्यांना उभ्या आयुष्यांत स्थैर्य असें कधींच लाभलें नाहीं. शिक्षणासाठीं त्यांना बडोदें, नागपूर, पुणें अशी त्रिस्थळी यात्रा करावी लागली. पोटासाठीं त्यांना मुंबई, कल्याण, सावंतवाडी, फैजपूर, भडगांव व धारवाड या ठिकाणीं पायपिटी करावी लागली. १९०३ च्या सुमारास ते धारवाडास गेले. या वेळीं ते चाळिशीच्या घरांत होते. कवितेपासून त्यांना कीर्तीचा अथवा संपत्तीचा लभ्यांश झाला नव्हता. अजून आपण किती भटकणार या विचारानें ते त्रस्त झाले. ज्या कवितेला त्यांनीं आपलें सर्वस्व दिलें, तिच्यावरच त्यांनीं 'फिर्याद' गुदरली, आणि तींत आपलें अंतःकरण उघडें केलें––

जिनें मला वेडा केलें तिच्यावरी ही फिर्याद !
ध्यास तिचा घेऊन फिरलों शून्य दिशा रानोमाळ
तिचेवरी गाणीं वेडीं गाईलीं क्रमाया काळ !

स्वप्नांतचि केव्हां भेटे नेते तों स्वर्गद्वारी,
लोटिते मागुतीं खालीं भूतलावरी अंधारीं !
तेणें मी विव्हल भारी संसारीं परि करमेना
धन न करीं, वणवण करितों जम कोठें नीट जमेना !
तरि तिलाच चित्त ध्याते
निद्रेविण रजनी जाते
आप्तवर्ग म्हणती " यातें——
कुठली ही जडली ब्याद "
जिनें मला वेडा केलें तिच्यावरी ही फिर्याद !
हीन दीन झालों छंदी फंदी मी तुझिया नादीं
त्यामुळें परी न मनाला घालितों कधींहि विषादीं;
बूज तुवां या दासाची केली गे नाहीं अजुनी,
दुःख हेंचि वाटे म्हणुनी गातसें अशीं गाऱ्हाणीं !

या कवितेंत केशवसुतांचा कवितेचा निदिध्यास, संसृतिविमुखता, प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिति, अस्थैर्य, आप्तांचा रोष आणि असफलता या साऱ्यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. तेव्हां केशवसुतांच्या कवितेंतील निराशा त्यांवरून सहज उमगेल !

केशवसुतांच्या कवितेंत निराशा आहे त्यामुळें त्यांच्या कवितेला कमीपणा येतो अथवा कवि म्हणून त्यांची थोरवी कमी होते असें मुळींच नाहीं. त्यांच्या कवितेंत निराशेप्रमाणें आशाहि आहे. तुतारी, स्फूर्ति, नवा शिपाई, गोफण, निशाणाची प्रशंसा इत्यादि त्यांच्या कवितांत ओज आहे तें वाचकांच्या नसांत नवरक्ताचा संचार करते आणि त्याला पुरुषार्थास प्रवृत्त करते. नव्या मनूचा साक्षात्कार प्रथम केशवसुतांच्या कवितेंत झाला म्हणून ते आधुनिक कवितेचे प्रवर्तक होत याबद्दल वाद नाहीं. परंतु त्यांच्या कवितेचा अभ्यास करतांना तिची फक्त एकच बाजू पुढें मांडण्यांत येते. अभ्यास सर्वांगीण हवा म्हणजे सर्व बाजू नीट रीतीनें लक्षांत येतात. हा महान कवि अनुकूल परिस्थितींत वाढला असता तर त्याचें काव्य विशाल, व्यापक व विस्तृत झालें असतें. तें तसें कां झालें नाहीं हें दाखविण्याचा हा एक लहान साधार प्रयत्न आहे.

* * *

प्रा. म. ना. अदवंत, एम्. ए. जळगांव

१३ : केशवसुतांचें क्रांतिकारकत्व

केशवसुतांच्या क्रांतिकारकत्वासंबंधीं विविध मतें आज प्रचलित असलेलीं दिसतात. केशवसुतांनीं समाजाच्या आचारविचारांत क्रांति केली या मतापासून तें 'केशवसुतांनीं काव्यक्षेत्रांत उत्क्रांति घडवून आणली, क्रांति नव्हे.' या मतापर्यंत परस्परविरोधी अशीं मतें टीकाकारांनीं केशवसुतांच्या काव्यासंबंधीं मांडलीं आहेत व तीं सिद्ध करण्याचा प्रयत्नहि त्यांनीं केला आहे. श्री. वर्तक यांनीं तुतारीचे पडसाद या पुस्तकांत केशवसुतांनीं रूढी-विरुद्ध बंड पुकारून सामाजिक आचारविचारांत क्रान्ति घडवून आणली असें मत प्रतिपादन केलें आहे व त्याच दृष्टिकोनांतून त्यांच्या पुष्कळशा महत्त्वाच्या कवितांचा त्यांनीं विचार केला आहे. डॉ. माधवराव पटवर्धनांना केशवसुतांनीं रूढी व जुलूम यांचा निषेध व स्वातंत्र्य आणि क्रांति यांचा पुरस्कार केला हें मान्य आहे; पण हीं तत्त्वें त्यांच्या कृतींत–काव्यकृतींत कितपत उतरलीं याचा त्यांना प्रश्न पडला आहे. प्रा. जोगांना त्यांचें सामाजिक क्रान्तिकारकत्व मान्य नाहीं; पण काव्यक्षेत्रांत मात्र त्यांनीं क्रांति केली असल्याचें ते मान्य करतात; आणि बाळकृष्ण अनंत भिडे हे केशवसुतांना तेंहि श्रेय देण्यास तयार नाहींत. त्यांच्या मतें काव्यांत जो कांहीं बदल त्या काळांत घडून आला त्याचें स्वरूप क्रांतीचें नसून उत्क्रांतीचेंच होतें. किंबहुना ज्ञानेश्वरापासून आजपर्यंत मराठी कवितेंत झालेले सर्वच बदल त्यांना उत्क्रांतीच्या स्वरूपाचे वाटतात. अशा या मतामतांच्या गलबल्यांत केशवसुतांच्या भूमिकेसंबंधीं व त्यांच्या काव्यांतील क्रांतिकारकतेसंबंधीं सामान्य वाचकांच्या मनांत संभ्रम उत्पन्न झाला असल्यास नवल नाहीं.

पण त्यांतहि केशवसुतांनीं मराठी काव्यक्षेत्रांत क्रांति केली, नव्या आशयानें व नव्या अनुभूतीनें नटलेली नव्या वळणाची कविता मराठीमध्यें प्रथम आणली या मतासंबंधीं आज तरी मतभेद नाहींत. बा. अ. भिडे यांनीं आपल्या विवेचनांत सांगितल्याप्रमाणें केशवसुतांच्या काव्यांतून आलेला बदल क्रमविकासाच्या तत्त्वाप्रमाणें झालेला आहे असें दिसत नाहीं. केशवसुतांच्या पूर्वी श्री. महाजनी यांनीं जरी इंग्रजी वैणिकांचीं भाषांतरें केलीं असलीं तरी स्वतः त्यांनीं वैणिकें किंवा सुनीतें रचलीं नाहींत. केशवसुतांच्या काव्यापासून आशय व अभिव्यक्ति या दोन्हीहि बाबतींत जी नवीनता मराठी काव्यांत आली ती केशवसुतांनीं जाणीवपूर्वक आणली हें विसरून चालावयाचें नाहीं, केशवसुतांनीं मराठी काव्याचें अन्तरंग बदललें–पूर्वी मराठी काव्यांत न येणाऱ्या विविध भावना व विचार त्यांनीं काव्यांत आणावयास सुरुवात केली. कवि आपल्या काव्यांतून या वेळेपासूनच आत्मप्रकटीकरण करूं लागला. निसर्गाकडे पहाण्याची पूर्वीची तपशिलाची दृष्टि जाऊन तो निसर्गाला सखा मानूं लागला व त्यांत दिव्य चैतन्य त्याला आढळूं लागलें. प्रेमाकडे पहाण्याच्या दृष्टिकोनांतहि बदल घडून आला व शारीरिक आकर्षणाकडून अशरीरिणी प्रेमाकडे कविता झुकूं लागली. सामाजिक व राजकीय तत्त्वज्ञान त्यांत येऊं लागलें. अशा अनेक रीतींनीं केशवसुतांच्या काव्यापासून मराठी कवितेचें अन्तरंग तर बदललेंच, पण कवितेच्या बहिरंगामध्यें सुद्धां मूलभूत बदल घडून येऊं लागला. गणवृत्ताकडून कविता हळू हळू मात्रावृत्ताकडे व मात्रावृताकडून ती छंदाकडे झुकली व छंदांतहि कवि अनेकविध प्रयोग करूं लागला. सुनीतासारखा नवीन काव्यप्रकार मराठींत आला. हे सर्व बदल क्रांतिकारक समजावयाचे नसले तर 'क्रांति' या शब्दाचा अर्थच बदलला पाहिजे. केशवसुतांना काव्यक्षेत्रांतील क्रान्तिकारकत्व देण्याबाबत आज त्यामुळें फारसें दुमत नाहीं. प्रश्न फक्त येतो सामाजिक क्रान्तीविषयीं. केशवसुतांना काव्यक्षेत्रांत ज्याप्रमाणें क्रान्तिकारक म्हणतां येतें

त्याप्रमाणें सामाजिक क्षेत्रांतहि त्यांना क्रान्तिकारक म्हणतां येईल काय ? याच प्रश्नाबद्दल आज खरा वाद आहे.

केशवसुतांना सामाजिक क्षेत्रांतील क्रान्तिकारकत्व नाकारतांना नेहमीं असा एक प्रश्न विचारण्यांत येतो कीं त्यांच्या काव्यानें समाजांत क्रांति कितपत घडवून आणली ? केशवसुतांची कविता वाचून समाज जागृत झाला काय ? त्यांची 'तुतारी' वाचून समाजानें रूढीविरुद्ध बंड पुकारलें काय ? जर ते फारशा लोकांकडून वाचलें गेलें नसलें आणि जर त्यामुळें समाजांत क्रान्ति होऊं शकली नसली तर त्यांना क्रान्तिकारकत्व कसें व कां द्यावयाचें ? आगरकरांचे लेख जितक्या लोकांकडून वाचले गेले त्यापेक्षां कितीतरी कमी लोकांकडून केशवसुतांच्या कविता वाचल्या गेल्या. तेव्हां केशवसुतांना क्रान्तिकारक कवि असें कसें म्हणावयाचें ? अशा स्वरूपाचा आक्षेप घेतांना मूल्यांची थोडी गल्लत होत आहे हें लक्षांत ठेवावयास हवें. केशवसुतांना क्रान्तिकारक ठरवावयाचें तें कोणत्या आधारावर ? त्यांच्या कवितेंतील भूमिकेवरून कीं त्यांच्या कवितेच्या वाचकवर्गावरून ? केशवसुतांच्या काव्याचा किंबहुना एकंदर काव्याचाच वाचकवर्ग त्यावेळीं फार कमी होता हा केशवसुतांचा दोष म्हणावयाचा कीं काय ? सामाजिक रूढीविरुद्ध संतापानें बंड उभारतांना 'किती वाचक आपलें काव्य वाचतील ?' असा विचार कवीनें करावयाला हवा होता कीं काय ? काव्य करतांना कवीची कोणती भूमिका होती हा एकच विचार कवीला क्रान्तिकारक ठरवितांना पुरेसा होत नाहीं काय? कवीनें आपल्या काव्यांतून सांगितलेलें तत्त्वज्ञान त्या काळांतील लोकांना आकलन झालें नाहीं तर तो दोष कवीचा समजावयाचा कीं काय ?

कोणत्याहि कवीचें मूल्यमापन त्याच्या अनुभूतीच्या तीव्रतेवरून व त्याच्या भूमिकेवरून ठरविलें पाहिजे. केशवसुतांच्या सामाजिक कवितांचा त्या दृष्टीनें विचार करतां क्रान्तिकारक ही

पदवी निःसंशय त्यांना द्यावी लागेल. ज्या काळांत केशवसुतांनीं तुतारी वगैरे कविता रचल्या तो काळ नीट लक्षांत घ्यावयास हवा. राजकीय व सामाजिक या दोनहि प्रकारच्या चळवळींना या काळांत जोर आला होता. राजकीय सुधारणेचे अध्वर्यु लोकमान्य टिळक होते. पारतंत्र्याविरुद्ध चीड निर्माण करावयाची, परकीय सत्तेविरुद्ध लोकांमध्यें प्रक्षोभ निर्माण करावयाचा व आपल्या हक्कासंबंधीं लोकांना जागृत करावयाचें हें कार्य त्यांनीं मोठ्या हिरीरीनें आरंभलें होतें. सामाजिक सुधारणेचें कंकण हातांत बांधून रूढीविरुद्ध बंडाचा झेंडा उभारण्याचें कार्य प्रिन्सिपॉल आगरकर करीत होते. या दोन्ही सहकाऱ्यांचें अंतिम उद्दिष्ट एक असलें तरी त्यांचीं साधनें भिन्न होतीं. परकीय सत्तेखालीं दडपली गेलेली जनता लोकमान्य टिळकांना दिसत होती तर अज्ञानावर आधारलेल्या रूढीनें पिळवटून गेलेल्या जनतेचें चित्र पाहून आगरकरांचें अंतःकरण तिळतिळ तुटत होतें. त्यामुळें दोघेहि आपापल्या मार्गानें जनतेमध्यें जागृति उत्पन्न करण्याचे प्रयत्न करीत होते. महाराष्ट्रांतील तरुणांना चेतना देणाऱ्या त्या काळच्या या दोन महान् प्रेरणा होत्या. त्या दोन्हीहि प्रेरणांचा परिणाम केशवसुतांच्या मनावर होणें अगदीं अपरिहार्य होतें. पण त्यांतल्या त्यांत आगरकरांच्या व्यक्तिवादाचा परिणाम केशवसुतांच्या मनावर अधिक झाला. रूढीरूपी राक्षसीच्या तावडींत सांपडलेल्या जनतेच्या चित्राचा ठसाच त्यांच्या मनावर अधिक स्पष्टपणें उमटला व त्यांतूनच त्यांची सामाजिक कविता निर्माण झाली.

तुतारी ही त्या सर्व कवितांत अग्रसेर म्हणावयास हवी. कारण याच कवितेंतून केशवसुतांनीं मोठ्या त्वेषानें रूढीविरुद्ध बंडाचें निशाण उभारलें आहे.

रूढी जुलूम यांचीं भेसूर
संतानें राक्षसी तुम्हांला
फाडुनि खाती, ही हतवेला

जर्ल्शाची का ? पुसा मनाला
तुतारिनें या सावध व्हा तर !

असें म्हणून मोठ्या आवेशानें ते जुन्या अज्ञानमूलक रूढीवर तुटून पडतात व या जुन्या अनिष्ट रूढी टाकून नव्या रूढींचा स्वीकार करा असें आपणाला सांगतात.

जुनें जाउ द्या मरणालागुनि
जाळुनि किंवा पुरुनी टाका
सडत न एक्या ठायीं ठाका
सावध ऐका ! पुढल्या हाका
खांद्यास चला खांदा भिडवुनी

असा त्यांचा आदेश आहे. 'आपल्यामधील संघशक्ति पार नाहींशी झाली आहे; तींत पडलेले खोल खंदक भरण्याकरितां आपले जीव दिले पाहिजेत; धर्माचें अवडंबर माजवून जे नीतीला अडथळे आणतात त्यांना एवढें कळत नाहीं कीं ज्या ठिकाणीं नीति असते त्याच ठिकाणीं धर्माचें पाऊल स्थिर होतें; नियम हे मनुष्याकरितां असतात, मनुष्य नियमांकरितां नसतो. आणि जर नियमांना बंधनाचें स्वरूप येऊन ते आपल्या प्रगतीस अडथळा करूं लागले तर ते झुगारून द्यायला हवेत असें सांगून ते शेवटीं म्हणतात,

हल्ला करण्या तर दंभावर–तर बंडावर,
शूरांनो ! या त्वरा करा रे
समतेचा ध्वज उंच धरा रे
नीतीची द्वाही पसरा रे !
तुतारिच्या या सुराबरोबर !

तुतारींतून हा अज्ञानमूलक व अन्याय्य रूढीवर चढविलेला हल्ला किती त्वेषानें व पोटतिडिकीनें चढविला आहे याची कल्पना कविता वाचतांना सहज येते. समाजांतील अन्यायमूलक चाली पाहून उफाळलेला सर्व त्वेष या काव्यांतून एकाद्या रसरसलेल्या ज्वालामुखीप्रमाणें बाहेर पडला आहे. सामाजिक व धार्मिक

विषमतेविरुद्ध त्यांनीं पुकारलेलें हें बंड किती जळजळीत भाषेंत आविष्कृत झालें आहे हें त्यांतील विधवेसंबंधींच्या, अस्पृश्यासंबंधींच्या ओळी वाचतांना स्पष्ट होतें. किंबहुना देवावर हल्ला करावयासहि त्यांनीं यांत कमी केलें नाहीं. रक्त पिणाऱ्या असुरापेक्षां लोकांचे अश्रु प्राशन करणारे देव हे कितीतरी अधम होत असें ते म्हणतात.

तुतारी कवितेंतील आशय असा क्रान्तिकारक आहे आणि त्या आशयाची अभिव्यक्तीहि तितकीच परिणामकारक आहे. केशवसुतांच्या ज्वलंत भावनांचें प्रतिबिंब यांत पडलेलें दिसून येतें. त्यांतील तत्त्वज्ञानहि तितकेंच महत्त्वाचें आहे. यांतील विषमतेविरुद्ध बंड, समतेची ग्वाही, माणसासाठीं नियम असल्यानें त्यांचे गुलाम बनण्याची अनिष्टता आणि जुन्यांतूनच निघणाऱ्या पण नवे असलेल्याचा स्वीकार इत्यादि यांत येणारे विचार मौलिक आहेत. जुन्या सन्तवाङ्मयांतून आविष्कृत होणारा मानवताधर्मच जणूं नव्यानें 'तुतारी' तून प्रकट होत आहे असें म्हणणें अतिशयोक्तीचें ठरेल असें वाटत नाहीं.

याच रूढीविरुद्ध बंड पुकारतांना व नव्या विचारांचा पुरस्कार करतांना 'देवदानवांनीं जरी अडविले तरी त्यांच्याशीं लढण्याची व रतिभरहि हार न जाण्याची' भाषा ते बोलतात व 'देवदानवा नरें निर्मिलें हें मत लोकां कवळूं द्या' असें त्यांच्या काळांत अगदीं क्रान्तिकारक ठरणारें विधानहि ते करतात. पद्यपंक्तीची तरफ जनताशीर्षावर टेकवून प्रचलित अन्याय्य रूढीवर व विषमतेवर आधारलेलें जग उलथून देण्याची भाषाहि 'स्फूर्ति' मध्यें बोलावयास ते कमी करीत नाहींत.

'मूर्तिभंजन' ही लहानशी कविता सुद्धां या दृष्टीनें विचारांत घेण्यासारखी आहे. 'मूर्ति फोडा धावा। धावा फोडा मूर्ति। या काव्यांतील मूर्ति म्हणजे रूढी. मूर्ति ज्याप्रमाणें देवकल्पनेचें प्रतीक असतें त्याप्रमाणें रूढीहि त्या त्या वेळीं माणसाला योग्य वाटणाऱ्या भावनांचें आचारामधील प्रतीक असतात. पुढें त्या भावना निघून

जातात व आचार मात्र रूढ होतो. म्हणूनच

'कोडें घालूनिया बैसली कैदासीण
उकलिल्यावीण खाईल ती ।।'

अशी त्या रूढीची अवस्था होते. कारण रूढी उपचार म्हणून राहिली तरी ती ढोंगीपणाला प्रोत्साहक म्हणून हानिकारकच. म्हणून ती रूढिरूपी मूर्ति फोडून टाकूं, पण ती फेकून न देतां त्यांतील इष्ट भाग घेऊन आम्ही ती पुन्हा नवीन जोडूं. पण त्या रूढीवर उपजीविका करणाऱ्या स्वार्थी लोकांप्रमाणें ती विकणार नाहीं. या कवितेंतील आशयहि किती ओजस्वी रीतीनें प्रकट झाला आहे हें कविता वाचतांना सहज लक्षांत येतें.

पण केशवसुत 'नवा शिपाई' या कवितेंत त्याहिपुढें गेले आहेत. त्यांचा 'नव्या युगाचा नव्या दमाचा शूर शिपाई' अतिशय व्यापक भूमिकेवरून जगाकडे पहात आहे. तो जातिभेदाच्या पलीकडे गेला आहे. 'जिकडे जावें तिकडे माझीं भावंडें आहेत। सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत' अशी त्याला खूण पटते आहे. आपल्यामध्येंच विश्व पाहून तो त्या विश्वाची पूजा करतो आहे. 'लहान-मोठे' 'साधु-अधम' 'दूर-जवळ' हे सर्व भेदभाव त्याच्या बाबतींत गळले आहेत. लोक स्वतःभोवतीं अहंकाराचें वेष्टण घालून जगांत कलह कसा माजवितात हें पाहून त्याला दुःख होत आहे व जगांत शान्तीचें साम्राज स्थापन करण्याची त्याची इच्छा आहे.' नव्या काळाचा प्रेषित अशा या नव्या शिपायानें सांगितलेलें हें तत्त्वज्ञान म्हणजे विश्वात्मक देवाची नवी आवृत्तिच आहे. मानवतावादाचें हें उज्ज्वल स्तोत्र आहे. आपल्या काळाच्या कितीतरी पुढें केशवसुत होते याची ही कविता फार चांगली साक्ष देईल.

याशिवाय 'अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न' या कवितेंत सामाजिक विषमतेबद्दल व 'मजुरांवर उपासमारीची वेळ' या कवितेंत आर्थिक विषमतेबद्दल त्यांना वाटणारी चीड व्यक्त होते. गोंफण या कवितेंत तर 'कठीण शब्द' या धोंडयाचा 'आलस्यांत

बसणाऱ्यावर' 'पूर्वीच्या आर्यांचा बडिवार गाऊन आपलें षंढत्व दाखविणाऱ्यावर' 'थप्पड बसली असतां गाल चोळणाऱ्यावर' व 'आपल्या मुलांना 'गरिबी' शिकवणाऱ्यावर चांगलाच मारा केला आहे. केशवसुतांना अशा व्यक्तीबद्दल वाटणारी चीड या छोट्या कवनांत फार परिणामकारक रीतीनें व्यक्त झाली आहे.

केशवसुतांच्या वरील प्रमुख काव्याचा विचार केला तर केशवसुतांची भूमिका सामाजिक सुधारणेबाबत किती अनुकूल आहे याची आपणाला कल्पना येईल. केशवसुतांचें सारें व्यक्तित्व या कवितांतून साकार झालेलें दिसतें. सामाजिक जीवनांत सलणारीं शल्यें त्यांनीं अतिशय जळजळीत शब्दांत या कवनांतून पुढें मांडलीं आहेत. या सर्व सामाजिक तत्त्वज्ञानामागें व रूढीविरुद्ध पुकारलेल्या बंडामध्यें अनुभूतीचा जिवंतपणा आहे. त्यामुळें भावनांचा ज्वालामुखी त्यांच्या काव्यांतून रसरसलेला दिसतो. 'तुतारी' सारख्या कवनांचा त्यांच्या समकालीन व त्यांच्या नंतरच्या पिढींतील कवींवर जो परिणाम झाला तो यांतील जिवंत व रसरशीत भावनांमुळेंच. म्हणूनच गद्यामध्यें आगरकरांनीं जें सांगितलें तेंच पद्यामध्यें सांगण्यापलीकडे केशवसुतांनीं निराळें कांहीं केलें नाहीं' असें म्हणण्यांत त्यांच्यावर अन्याय होतो. आगरकरांच्या तत्त्वप्रणालीचा त्यांच्या सामाजिक सुधारणेच्या तळमळीचा आणि त्यांच्या व्यक्तित्वाचा केशवसुतांवर परिणाम झाला होता हें खरें आहे. पण म्हणून त्यांच्या तत्त्वप्रणालीचा फक्त अनुवाद केशवसुतांनीं केला असें म्हणतां येत नाहीं. आगरकरांइतकीच केशवसुतांना अन्याय्य रूढीविरुद्ध चीड वाटत होती. व आगरकरांइतक्याच तळमळीनें त्यांनीं ती मांडली आहे. किंबहुना 'नवा शिपाई' या कवनांत केशवसुत एक पाऊल पुढेंहि गेले आहेत. तेव्हां केशवसुतांच्या सामाजिक क्रांतिविषयक कविता म्हणजे केवळ आगरकरांचें अंध अनुकरण नव्हे – तर त्यांच्या व्यक्तित्वाचा तो स्वतंत्र आविष्कार आहे. केशवसुतांचीच तत्त्वप्रणालि पुढें रे. टिळक, गोविंदाग्रज किंवा बालकवि यांच्या कवनांत

आली असून केशवसुतांचा तो जोम, तो द्वेष व ती पोटतिडीक त्यांच्या सामाजिक कवनांत दिसत नाहीं. त्यामुळें त्यांना 'क्रांतिकारक' ही पदवीहि कुणी देत नाहीं. केशवसुतांनाच ही पदवी यथार्थपणें दिली जाते. याच्यामागें हेंच रहस्य आहे.

केशवसुतांच्या काव्यानें सामाजिक क्रांति कितपत घडून आली हा प्रश्नही त्यांना क्रांतिकारक कवि ठरविण्याच्या दृष्टीनें गौण आहे असें मला वाटतें. कोणत्या वाङ्मयानें किती क्रांति घडून येते याचें मोजमाप कुणाला ठरवितां येत नाहीं किंवा तें काव्य किती जणाकडून वाचलें जातें यावरून त्याची यशस्वितताही कुणी ठरवीत नाहीं. कवि आपल्या भूमिकेशीं कितपत प्रामाणिक आहे आणि आपल्या भावना त्यानें कितपत परिणामकारक रीतीनें व्यक्त केल्या आहेत यावरून कवीच्या यशाचें मोजमाप केलें जातें. केशवसुतांनीं आपल्या सामाजिक कवनांतून व्यक्त केलेल्या भावना त्यांच्या अनुभूतींतून स्फुरल्या आहेत. त्यांच्या रूढीविरुद्ध उभारलेल्या बंडाच्या भाषेंत त्यांचा सात्त्विक संताप आहे आणि समतेच्या व विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेमागें त्यांची प्रामाणिक तळमळ आहे म्हणूनच त्यांच्या सामाजिक कवनांतील ओळीओळींतून भावनांचा प्रक्षोभ दिसून येतो. तें फार थोड्यांनीं वाचलें असेल तर तो दोष कवीचा नाहीं. ज्या देशांत साक्षरतेचें प्रमाणच अतिशय अल्प आहे त्या देशांत काव्याच्या वाटचाला असे किती वाचक येणार ? आणि त्या अर्थानें केशवसुतांच्या काव्यानें समाजांत क्रांति झाली नाहीं असें म्हटलें तरी आगरकरांइतकेंच तळमळीनें व त्वेषानें सामाजिक अन्यायांना वाचा फोडण्याचें कार्य केशवसुतांनीं आपल्या कवितेंतून केलें हें विसरतां येणार नाहीं. केशवसुतांच्या काव्याची भूमिका क्रांतिकारकाची होती, केवळ अनुकरण करणाऱ्याची नव्हती हें आपणाला मान्य करावयास हवें. केशवसुतांच्या कांहीं काव्यांत क्रांतिकारक विचार आहेत हें प्रा. जोग यांना मान्य आहे; पण त्यांनीं समाजांत क्रांति न झाल्यास केशवसुतांना क्रांतिकारकत्व बहाल करणें हें मात्र त्यांना

मान्य नाहीं. काव्यांत सामाजिक सुधारणेचा विषय प्रथम आणण्याचें श्रेय फक्त ते केशवसुतांना देतात. पण कुणीहि कवि विषय ठरवून कविता करीत नाहीं. तो विषय त्याच्या अनुभूतींतून, त्याच्या भावनिक प्रक्षोभांतून आपोआपच बाहेर येत असतो. तेव्हां केशवसुतांनीं सामाजिक विषयावर कविता करण्याचें ठरवून कविता लिहिली नाहीं. ती अपरिहार्यपणें त्यांच्या व्यक्तित्वांतून स्फुरली. त्यांत व्यक्त झालेल्या क्रांतीच्या विचारावर त्यांच्या व्यक्तित्वाचा ठसा उमटलेला आहे. म्हणूनच केशवसुतांना क्रांतिकारक कवि असें म्हणायचें.

केशवसुतांनीं आगरकरांप्रमाणें सामाजिक सुधारणेचा तपशील दिला नाहीं अशी प्रा. जोगांची तक्रार आहे. पण तीहि तितकीशी योग्य नाहीं. केशवसुत हे आगरकरांप्रमाणें निबंध लिहावयास बसले नव्हते. निबंधांत तपशील आवश्यक असतो तर कवितेंत सूचकतेनें तो व्यक्त करावयाचा असतो. सामाजिक विषमता अन्याय्य रूढी, इत्यादि गोष्टींबद्दल कवि आपला भावनिक प्रक्षोभ व्यक्त करील, पण तपशील भरण्याचें काम कवीचें नाहीं. लोकांच्या भावना चेतविण्याचें व त्यांना जागृत करण्याचें कार्य कवि करीत असतो. सूचकता व संयम हेच कवितेचे मुख्य गुण. अन्याय्य रूढीविरुद्ध बंड पुकारून समतेचा ध्वज उंच धरण्याचें व नीतीची द्वाही पसरविण्याचें कार्य त्यांनीं केलें आहे. इतर रुक्ष तपशील भरणें हें कवीचें काम नाहीं.

केशवसुतांनीं जे क्रांतिकारक विचार आपल्या कवितेंतून आविष्कृत केले त्यांचा परिणाम त्यांच्या समकालीन व त्यांच्यानंतरच्या पिढींतील कवींवर किती झाला हें त्या कवींच्या कविता वाचतांना लक्षांत येईल. 'तुतारी मंडळ' या नांवानें ओळखलें जाणारें मंडळ त्यांच्या मृत्यूनंतर निघालें होतें. व त्या मंडळांत रे. टिळक, बालकवि, गोविंदाग्रजांसारखे कवि होते ही एकच गोष्ट केशवसुतांच्या क्रांतिकारक कवितांची यशस्विता पटवून देण्यास पुरेशी आहे. केशवसुतांच्या काव्यांतील क्रांतिकारक विचारांचे

स्फुल्लिंग त्यांच्यानंतरच्या प्रत्येक प्रमुख कवीच्या अंतःकरणांत पडलेले आढळतात. अर्थात् केशवसुतांच्या सामाजिक कवनांतील जिवंतपणा आणि पोटतिडीक त्यांच्या नंतरच्या कवींच्या काव्यांत येऊं शकली याचीं कारणें निराळीं होतीं. 'बी' सारख्या तत्त्व-चिंतनशील कवीवरहि केशवसुतांच्या तत्त्वज्ञानाचा परिणाम झाला होता हें त्यांच्या कविता वाचतांना सहज लक्षांत येतें.

आजहि 'समता' शांति व विश्वबंधुत्व यांचा पुरस्कार करणाऱ्या व क्रांतीची भाषा बोलणाऱ्या मानवतावादी काव्यावर केशवसुतांचीच छाप आहे हें 'कुसुमाग्रज' 'अनिल' 'विन्दा करंदीकर' इत्यादि कवींचीं काव्यें वाचतांना लक्षांत येण्यासारखें आहे. 'सर्वत्र भावंडें पाहणारा व 'शांतीचें साम्राज्य विश्वावर स्थापन करण्याची इच्छा करणारा' केशवसुतांचा 'नवा शिपाई' आज पुन्हा जागा झाला आहे. अन्यायाबद्दल व विषमतेबद्दल तो चीड व्यक्त करीत आहे, आणि जग उलथून देण्याची भाषा तो पुन्हा बोलत आहे. 'मानव तेहि, मानव आम्ही' असें मानवतेचें नवें नातें आज ते जोडूं इच्छीत आहेत, व जगांतील अन्याय व विषमता नष्ट करण्यासाठीं भैरवाला, महाकालीला, किंवा रुद्राला आवाहन देत आहेत. केशवसुतांनीं पुरस्कारलेला नवा मानवताधर्म आज काव्यांतून पुन्हा डोकें वर काढीत आहे. केशवसुत स्वर्गवासी होऊन आज पन्नास वर्षें झालीं असलीं तरी त्यांच्या विचारप्रणालीचा पगडा अद्यापि थोडाहि कमी झालेला दिसत नाहीं. त्यांच्या क्रांतिकारक व ओजस्वी विचारांतून स्फूर्ति घेऊन आजचे कवि 'मानवतावादी' तत्त्वज्ञानाचा मोठ्या हिरीरीनें पुरस्कार करीत आहेत. केशवसुतांच्या काव्यांतील मोठेपणा यांतच आहे.

म्हणून तत्कालीन समाजांत केशवसुतांच्या काव्यांनीं किती क्रांति केली यावर केशवसुतांच्या काव्याचें व त्यांच्या यशापयशाचें मोजमाप होणें केशवसुतांवर अन्याय करण्यासारखें आहे. केशवसुतांची भूमिका, त्यांच्या काव्यांतून आविष्कृत झालेलें त्यांचें व्यक्तिमत्त्व व कोणत्याहि काळांत कविमनाची व रसिकमनाची पकड घेणारी

त्यांची उज्ज्वल तत्त्वप्रणालि यांवरच त्यांचा मोठेपणा व त्यांचें क्रांतिकारकत्व अवलंबून राहील. आणि काव्याचा इतिहास पहातां 'क्रांतिकारक' हें विशेषण केशवसुतांना यथार्थपणें लागू करण्यास कोणीहि जाणता रसिक प्रत्यवाय करील असें वाटत नाहीं. काव्याच्या क्षेत्रांत तर त्यांनीं क्रांति केलीच, पण सामाजिक क्षेत्रांतहि क्रांति घडवून आणण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या कवितेनें स्वीकारली. आगरकरांनीं निबंधाच्या द्वारें, व हरि नारायण आपटे यांनीं कादंबरीच्या द्वारें जें कार्य केलें तेंच केशवसुतांनीं काव्याच्या द्वारें केलें आणि त्यामुळें त्यांची योग्यता त्या दोघांच्या मानानें कोणत्याहि प्रकारें कमी नाहीं याची जाणीव आपण ठेवली पाहिजे.

आणि म्हणूनच आक्षेपक कांहींहि म्हणोत, केशवसुतांचें क्रांतिकारकत्व हें निर्विवाद आहे.

* * *

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलम
अनुक्रम..७१५१३... दि: ७१.६.९३
अंक ...२८१८... नों: दि: २६.१३

श्री. सीताराम केशव दामले.

१४ : केशवसुत - काव्यदर्शन

कवित्व म्हणजे काय व उत्तम कवित्व कोणतें यासंबंधीं नानाप्रकारचे मतभेद आहेत. पाश्चात्य रसिकांच्या, पंडिताच्या व विद्वानांच्या कवित्वासंबधीं कल्पना व आपल्याकडील रसिकांच्या याच बाबतींतील कल्पना फार भिन्न आहेत संस्कृतमध्यें काव्याची मीमांसा करणारांच्या कल्पना कांहीं बाबतींत पाश्चात्य रसिकांच्या कल्पनांशीं जुळतील; परंतु महाराष्ट्रांतील जुन्या रसिकांच्या कवितेसंबंधीं कल्पना या पाश्चात्यांच्या आणि आधुनिक सुशिक्षित वर्गाच्या कल्पनांपेक्षां फारच निराळ्या आहेत. भिन्नरुचित्वाच्या या भेदामुळेंच केशवसुतांसारख्या सर्वस्वी पाश्चात्य धर्तीवर कविता रचणाऱ्या नव्या कवीच्या कवितेबद्दल त्यांच्या हयातीमध्यें महाराष्ट्रांत एकाही विद्वानानें प्रशंसा केलेली आढळत नाहीं. त्यांच्या मृत्यूनंतर पंधरावीस वर्षांनीं आधुनिक विद्वानांना त्यांच्या कवितेंतील सौंदर्य व माधुर्य कळूं लागलें. जुन्या व नव्या पिढींतील रसिकांच्या कवितेबद्दलच्या या विलक्षण मतवैचित्र्याबद्दल व रुचिवैचित्र्याबद्दल एकंदर लढा कशा स्वरूपाचा आहे तो जरा स्पष्ट करून सांगितला पाहिजे.

पाश्चात्यांमध्यें ॲरिस्टॉटलसारख्या प्राचीन तत्त्ववेत्त्याची कवितेची कल्पना आधुनिक युरोपिअन रसिकवर्गापेक्षां निराळ्या प्रकारची असल्याचें दिसतें. Truth and Seriousness म्हणजे सत्य आणि गांभीर्य हे कवितेचे मुख्य गुण म्हणून ॲरिस्टॉलनें प्रतिपादले आहेत. इतिहासांतील सत्यापेक्षांदेखील कवितेंतील 'सत्य' (truth) जास्त शुद्ध, उदात्त आणि गंभीर पाहिजे असें ॲरिस्टॉटलचें म्हणणें आहे. इंग्लंडमधील वाङ्मयाच्या क्षेत्रांतील एक मोठे आचार्य डॉ. जॉन्सन म्हणतात कीं, 'Poetry is metrical

composition; it is the art of uniting pleasure with truth by calling imagination to the help of reason, and its essence is invention.'

(कविता ही छंदोबद्ध शब्दरचना आहे. विचारशक्तीच्या किंवा विवेकबुद्धीच्या मदतीस कल्पनाशक्तीला बोलावून जेव्हां सत्य आणि मनोरंजन यांची सांगड घालण्यांत येते तेव्हां ती कला कवितेच्या स्वरूपाला पोहोंचते. कल्पनाशक्तीची भरारी हा तर कवितेचा अंतरात्माच होय.) मिल्ल म्हणतात, " ज्या शब्दांमध्यें व विचारांमध्यें मनोभावना स्वभावतःच उचंबळून येतात त्याच शब्दांना व विचारांना कविता हें नांव आहे. " मेकॉले म्हणतात, " कल्पनाशक्तीवर एक भ्रमपटल ज्या शब्दरचनेनें उभारण्यांत येतें अशी शब्दरचना म्हणजे कविता होय. " कवि शेले म्हणतो, " कल्पनाशक्तीचें प्रत्यक्ष बाह्यस्वरूपदर्शन म्हणजे कविता होय. " कोलरिज म्हणतात, " कविता म्हणजे सायन्सच्या अगदीं उलट अशी विद्या आहे. कवितेचें ध्येय केवळ मनोरंजन किंवा (मौज) Pleasure हें आहे; सत्याशीं कवितेला कांहीं कर्तव्य नाहीं. " वर्डस्वर्थची व्याख्या याच्याहून फारच उलट आहे. परंतु त्याची विस्तृत व्याख्या अशी आहे : It is the breath and finer spirit of all Knowledge, the impassioned expression which is in the countenance of all science.' सर्व संकलित ज्ञानाचा मधुगंध आणि शुद्ध अंतर्ज्योति म्हणजे कविता होय. सर्व शास्त्रांच्या भालप्रदेशावर विलसणारें भावनोद्दीपक असें जें तेज तेंच कविता.) मॅथ्यू आर्नोल्डची जीवितक्रमाची चिकित्सा किंवा चर्चा अशी व्याख्या पूर्वी दिलीच आहे. " It is simply the most delightful and perfect form of utterance that human words can reach. It is nothing less than the most perfect speech of man, that in which he comes nearest to being able to utter the truth. It is a criticism of life under the conditions fixed for such criticism by the laws of poetic truth and poetic beauty.

(मनुष्याच्या शब्दांना जें अत्यंत आल्हादकारक आणि परिपूर्णतेचें स्वरूप प्राप्त होणें शक्य आहे तें शब्दब्रह्म म्हणजेच कविता होय. अशा शब्दरचनेच्या साहाय्यानेंच माणसाला सत्याची वाच्यता करतां येते. काव्यमय सौंदर्य व काव्यमय सत्य यांनीं आंखून दिलेल्या मर्यादेनें मनुष्याच्या जीवितयात्रेची जी विचिकित्सा तीच कविता होय.) रस्किन महाशय म्हणतात, The suggestion by the imagination of noble grounds for the noble emotions. (उदात्त भावनांसाठीं कल्पनाशक्तीकडून जी उदात्त भूमिका सुचविण्यांत येते तीच कविता होय.) प्रो. कोर्टहोप म्हणतात, The art of producing pleasure by the just expression of imaginative thought and feeling in metrical language. (छंदोबद्ध रचनेनें मनोभावना व कल्पनामय विचार यांचें योग्य प्रदर्शन करून ज्या कलेच्या योगानें आल्हाद उत्पन्न करतां येतो ती कला म्हणजे कविता होय.) वरील निरनिराळचा दहा बारा व्याख्या मि. वुईल्यम हेन्री हडसन, लंडन युनिव्हर्सिटीचे एक लेक्चरर, यांच्या Introduction to the Study of Literature या ग्रंथांतून आम्ही उतरून घेतल्या आहेत. या व्याख्या इतक्या विविध आहेत कीं, त्या सर्व वाचल्यावर एकाद्या साधारण वाचकाचें मन गोंधळून जाण्याचा संभव आहे. परंतु पाश्चात्यांच्या या अनेक व्याख्यांमध्यें एक प्रकारची विविधता असली तरी कित्येक बाबतींत एकवाक्यता देखील आहे. कवितेमध्यें pleasure किंवा मनोमय आनंद हा असलाच पाहिजे, असें साधारण सर्व व्याख्याकारांना सम्मत आहे. आमच्याकडे संस्कृतांत काव्य हें रसात्मक असलेंच पाहिजे अशी स्पष्ट भाषा आहे. काव्य हें नवरसांनीं युक्त असावें वगैरे आपल्याकडील कल्पना सर्वांच्या परिचयाच्या आहेत. मराठीमध्यें मात्र इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार होण्यापूर्वी कवितेसंबंधीं साधारण कल्पना व समज बरेच एकांगी होते व त्यांचा परिणाम अद्यापि महाराष्ट्रांतील जुन्या बहुजन

समाजाच्या मनावर असल्यामुळें आधुनिक कवितेला इंग्रजी शिकलेल्या मंडळींच्या बाहेर फारसें मानीत नाहींत. फक्त भक्ति, ज्ञान, वैराग्य यांचा उपदेश, जुन्या वीरांच्या कथा व आख्यानें व देवादिकांच्या अवतारकार्याचें रसभरित वर्णन हेच काय ते कवितेचे खरे व योग्य विषय होत असा जुन्या महाराष्ट्रीय जनतेचा समज आहे. कावळा, चिमणी, घुबड, भुंगा यांच्यावर कसली कविता रचावयाची आहे आणि कोणी रचली तर ती काय कविता झाली ? असे उद्‌गार काढणारे चांगले जाणते लोक आहेत. परंतु असा केवळ पुराणप्रिय विचार बाजूला ठेवला आणि कवितेचे भोक्ते व अभिमानी असे जे सध्यां हजारो आधुनिक सुशिक्षित लोक आहेत त्यांच्या दृष्टीनें विचार केला म्हणजे नव्या प्रकारच्या कवितेमध्येंही अनेक वाखाणण्यासारखे गुण आहेत हें कबूल करावें लागेल.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामींनीं कवितेचे तीन निरनिराळे प्रकार सांगितले आहेत. त्यांमध्यें आधुनिक कवीची कविता ही सर्व धीट व पाठ या दोन प्रकारांमध्येंच समाविष्ट होईल. १. धीट २. पाठ आणि ३. प्रासादिक हे समर्थांनीं केलेले कवितेचे तीन भेद आहेत. त्यांमध्यें धीट व पाठ या प्रकारांचें लक्षण समर्थानीं पुढीलप्रमाणें केलें आहे :—

धीट म्हणजे धीटपणें केलें । जें जें आपुल्या मनास आलें
बळेंच कवित्व रचिलें । या नांव धीट बोलिजे
पाठ म्हणजे पाठांतर । बहुत पाहिलें ग्रंथांतर
तयासारिखा उतार । आपणहि केला
शीघ्रांचीं कवित्व जोडिलें । दृष्टि पडिलें तेंच वर्णिलें
भक्तिवांचुन जें केलें । त्या नांव धीटपाठ
कामिक रसिक शृंगारिक । वीरहास्य प्रस्ताविक
कौतुक विनोद अनेक । या नांव धीटपाठ

अशी धीटपाठ कवितेचीं लक्षणें सांगून श्रीसमर्थ म्हणतात—

"कवित्व नसावें धीटपाठ । कवित्व नसावें खटपट
कवित्व नसावें उद्धट । पाषांड मत
भक्तिहीन जें कवित्व । तेंच जाणावें ठोंबें मत
आवडीहीन जें वक्तृत्व । कंटाळवाणें

धीटपाठ कवितावर नापसंतीचा शिक्का मारून नंतर प्रासादिक कवित्व तेवढें उत्तम व तेंच कवींनीं रचावें आणि वाचकांनीं वाचावें असा आपला अभिप्राय समर्थांनीं व्यक्त केला आहे. प्रासादिक व खरें कवित्व कोणतें व त्याचें ध्येय व कार्य कोणतें यांविषयीं समर्थांचें विवरण पुढीलप्रमाणें आहे:—

नाना प्रसंग नाना विचार । नाना योग नाना विवर
नाना तत्त्वचर्चासार । या नांव कवित्व
नाना साधनें पुरश्चरणें । नाना तपें तीर्थाटणें
नाना संदेह फेडणें । या नांव कवित्व
जेणें अनुताप उपजे । जेणें लौकिक लाजे
जेणें ज्ञान उपजे । या नांव कवित्व
जेणें ज्ञान हें प्रबळे । जेणें वृत्ति हे मावळे
जेणें भक्तिमार्ग कळे । या नांव कवित्व
जेणें होय समाधान । जेणें तुटे संसारबंधन
जया मानिती सज्जन । तया नांव कवित्व

म्हणजे भक्तिमार्ग, वैराग्य, ज्ञान, यांचा उपदेश ज्यांच्यामध्यें असेल व भगवद्भक्ति आणि संसाराविषयीं विरक्ति ज्यानें वाढेल तेंच कवित्व चांगलें व बाकीचें म्हणजे कामिक, शृंगारिक, हास्य-विनोदात्मक हें सर्व कवित्व गौण प्रकारचें अतएव निंद्य होय अशी समर्थ रामदासांची स्पष्ट शिकवण आहे. अर्थात् या शिकवणीचा पगडा महाराष्ट्राच्या मनावर पूर्वापार असल्यामुळें आधुनिकांना प्रिय असे जे कवितेचे प्रकार म्हणजे मुख्यतः समर्थांच्या लक्षणांप्रमाणें धीटपाठ कवितेचे प्रकार ते जुन्या विद्वानांना पसंत न पडावे हें स्वाभाविक आहे. समर्थांच्या शिकवणीप्रमाणें आधुनिक कविता गौण व निंद्य प्रकारची ठरते. त्याचप्रमाणें आधुनिकांच्या मता-

प्रमाणें केवळ भक्ति, व संसारपाशांतून मुक्ति इतक्याच गोष्टी शिकविणारी कविता ही अजिबात कवितेच्या क्षेत्रांतच येऊं शकत नाहीं असें स्पष्ट सांगण्यास कित्येक आधुनिक विद्वान् कचरणार नाहींत. कवित्वासंबंधीं इतक्या परस्परविरोधी कल्पना प्रचलित असल्यामुळेंच केशवसुतांच्या कवितेला मान्यता मिळण्यास इतका कालावधि लागला.

कवितेचें कार्य कोणतें, कवितेचें स्वरूप कसें असावें, कविता कशाला म्हणावें, उत्तम कविता कोणती, अधम काव्य कोणतें या अनेक गोष्टींविषयीं मोठमोठ्या रसिक म्हणविणारांमध्यें आणि विद्वानांमध्यें असा विलक्षण मतभेद आहे. जुन्या काळच्या कविते-विषयींच्या कल्पना व सध्यांच्या म्हणजे विसाव्या शतकांतील मोटार-एरोप्लेनच्या युगांतील व इंग्रजी राज्यांतील कल्पना या फारच भिन्न आहेत. श्रीसमर्थ रामदासांच्या दासबोधांतील विवेचनाप्रमाणें सरस, श्रेष्ठ, उत्तम आणि प्रासादिक म्हणून जी कविता ठरेल ती सध्यांचे आंग्लविद्याविभूषित तरुण, रसिक विद्यार्थी टाकाऊ म्हणून हातांत देखील धरणार नाहींत. उलट आधुनिकांच्या दृष्टीनें जी उत्तम व सरस कविता म्हणून वाखाणली जाईल ती जुन्या पंडितांच्या अभिप्रायाप्रमाणें फारच हीन दर्जाची कविता म्हणून ठरण्याचा संभव आहे.

कवितेचें ध्येय किंवा उद्दिष्ट कोणतें, हें नक्की ठरलें म्हणजे त्या ध्येयावरून कविता सरस किंवा नीरस अशी ठरविण्याला आपल्याजवळ एक कसोटी राहील परंतु कवितेच्या ध्येयाबद्दलच निरनिराळ्या किंवा परस्परविरोधी कल्पना पाश्चात्य व पौरस्त्य रसिकांमध्यें व विद्वानांच्या मनामध्यें वसत असल्यामुळें कवितेच्या योग्यतेबद्दल फारच विलक्षण आणि भिन्न भिन्न मतें प्रचलित असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें.

एक गोष्ट स्पष्टपणें नमूद केली पाहिजे कीं, आपण कवितेचे मोठे भोक्ते आहों असें समजणारांपैकीं अनेक लोक केवळ अरसिक व खऱ्या कवित्वाचा रसास्वाद घेण्याला सर्वस्वी नालायक असतात.

कित्येकांची कवितेसंबंधीं आवडनिवड पूर्वग्रहदूषित असते. मोरोपंत व वामन अशा जुन्या मराठी कवींची कविता तेवढीच कविता होय व जुनीं वृत्तें टाकून निराळ्या स्वतंत्र वृत्तांमध्यें कोणी काव्यरचना करतील ते कवि या नांवाला पात्रच नाहींत असें मानणारा एक जुन्या विद्वानांचा वर्ग आहे. अशा मंडळींना केशवसुतांची कविता टाकाऊ वाटेल यांत संशय नाहीं व नवल देखील नाहीं. जुन्या मंडळींपैकीं कित्येकांचें असें प्रामाणिक मत असल्यास त्यांना नांवें ठेवण्यांत देखील हंशील नाहीं. कविता ही एक ललितकलांपैकीं मुख्य कला आहे. ती एक Fine art आहे. संगीत किंवा गायनवादनाचा पुष्कळांना शोक असतो. पाश्चात्यांमध्यें गायनवादन आहे तसेंच तें पौरस्त्य लोकांतही आहे. परंतु हिंदुस्थानांतील संगीत युरोपियनांस आवडत नाहीं व इंग्रज लोकांचें संगीत किंवा गायनवादन फारसें उच्च दर्जाचें आहे असें हिंदी तज्ज्ञांना वाटत नाहीं. त्याचप्रमाणें जीं पक्वान्नें आपण हिंदी लोक अगदीं मिटक्या मारीत व जिभल्या चाटीत खाऊं, तीं डुकरा–बोकडांचें मांस खाणाऱ्या व मद्याचीं पिपें पिऊन फस्त करणाऱ्या युरोपियनांना चवदार किंवा रुचकर वाटत नाहींत. जी चित्रकला विवक्षित लोकांना किंवा देशाला प्रिय असते ती दुसऱ्या एखाद्या देशांतील लोकांना तितकी सरस किंवा उच्च दर्जाची वाटेलच असा निश्चय नसतो. बऱ्याच अंशीं हा आवडीनिवडीचा प्रश्न आहे. त्याचप्रमाणें अगदीं नवीन, चमत्कारिक व तऱ्हेवाईक पद्धतीनें जर एकादा कवि कविता रचूं लागला तर जुन्या तऱ्हेच्या विद्वानांस ती पसंत पडणार नाहीं हें मानवी मनोरचनेच्या घटनेचा विचार केल्यास सर्वस्वी सुसंगत व सुसंघटित आहे. 'पुराणमित्येव न साधु सर्वं। न चापि काव्यं नवमित्यवद्यं' हा कालिदासानें घालून ठेवलेला सिद्धांत या बाबतींत सदोदित ध्यानांत ठेवणें श्रेयस्कर होय. पूर्वकालच्या विद्वानांना व पंडितांना असें वाटतें कीं, बरेंचसें भारूड लिहिलें म्हणजे लाख दीडलाख श्लोक खरडले, आणि भारदस्त, दुर्बोध व लांबलचक अशा वृत्तांमध्यें दहावीस सर्गांमध्यें विभागलेले

असे धीरोदात्त पराक्रमी पुरुषांसंबंधी महाकाव्य रचिलें म्हणजे त्याचा लेखक महाकवि म्हणवून घेण्याला पात्र होय. एकाद्या कवीनें हृदयाला हलवून सोडणारे किंवा हृदय विदीर्ण करून टाकणारे असे शोकरसात्मक दहावीस श्लोक लिहिलेकिंवा नैसर्गिक सौन्दर्याचें वर्णन करतांना विशेष निरीक्षणशक्ति प्रदर्शित केली व निसर्गदेवतेचें वर्णन महाकाव्यामध्यें न करतांना त्रोटक अशा दहावीस कडव्यांच्य गीतामध्यें केलें तर अशी तुटपुंजी कविता करणारा लेखक कवि या नांवास पात्र नाहीं असेंच पुराणप्रिय पंडित आपलें मत देईल. कविता म्हणजे काय, काव्य म्हणजे काय आणि कवि कोणाला म्हणावें यासंबंधीं पूर्वीच्या व हल्लींच्या कल्पनांमध्यें फारच विलक्षण मतभेद आहे. छंदोबद्ध अशी पद्यरचना किंवा श्लोकरचना म्हणजे कविता अशी कवितेची व्याख्या कित्येक जुन्या सांप्रदायांतील पंडित करतील. "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" रसात्मक जें वाक्य तें काव्य होय ही संस्कृत व्याख्या फारच व्यापक व समाधानकारक आहे यांत संशय नाहीं. या व्याख्येप्रमाणें गद्यवाक्य देखील काव्य या शब्दानें दर्शविलेल्या उच्च पदवीस जाऊं शकेल. इंग्रजींत देखील कित्येक ग्रंथकारास Prose-poets म्हणजे गद्यकवि म्हणण्याचा प्रघात पडत आहे. गद्य रचनेमध्यें सुद्धां काव्यरचनेचें स्वारस्य ज्याच्या प्रतिभासंपन्न लेखनशैलींतून उतरतें अशा लेखकाला Prose-poet म्हणण्याचा परिपाठ आहे.विशेषत: कार्लाईलची ग्रंथरचना इंग्रजीमध्यें झाली तेव्हांपासून या कल्पनेचा प्रादुर्भाव झाला. कारण कार्लाईलचें इंग्रजी गद्य हें मोठमोठ्या कवींच्या छंदोबद्ध काव्यरचनेला मागें टाकील इतकें सरस व हृदयस्पर्शी आहे. परंतु कविता व कवि हे शब्द गद्यग्रंथांना व गद्यलेखकांना लावण्याचा प्रघात अद्यापि इंग्रजीमध्यें देखील रूढ झालेला नाहीं. तेव्हां हृदयस्पर्शी अशी पद्यरचना म्हणजे कविता होय अशी साधारण व्याख्या केली तर ती सुसंबद्ध व न्यायशास्त्राच्य कसोटीलाही उतरण्यास हरकत पडणार नाहीं असें वाटतें.

केशवसुत हे मराठी कवितालेखनपद्धतीमध्यें क्रांति करणारे असे एक स्वतंत्र वृत्तीचे कवि असल्यामुळें त्यांच्या रचनापद्धती शिष्ट-

संमत होण्याला बराच कालावधि लागावा यांत आश्चर्य नाहीं. परंतु कवितेचें बाह्यस्वरूप म्हणजे ती कोणत्या वृत्तांत रचिली अथवा ती यमकबद्ध आहे कीं यमकविरहित आहे, हा कवितेच्या गुणदोषांपैकीं फारच गौण असा भाग आहे. "किं कवेस्तेन काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः । परस्य हृदये लग्ने न घूर्णयति यच्छिरः" दुसऱ्याच्या हृदयावर आघात केल्यानंतर ज्या काव्याच्या योगानें मस्तक भणाणून जात नाहीं, मनोवृत्ति उचंबळून जात नाहींत, किंवा ज्या धनुष्यावरून सुटलेल्या बाणानें शत्रूचें डोकें थरारत नाहीं अशा कवितेचा किंवा धनुष्याचा उपयोग काय ? असा एका संस्कृत कवीनें मोठा मार्मिक प्रश्न विचारून खरी कविता कशाला म्हणतात याची सर्वांस पटेल अशी एक प्रकारें काव्यमय व्याख्या छंदोबद्ध शब्दरचनेनें लिहून ठेविली आहे. या संस्कृत कवीच्या व्याख्येनुसार जर केशवसुतांच्या कवितेची योग्यता ठरवूं लागलें तर केशवसुतांच्या कवितांपैकीं तीन चतुर्थांश कविता वरिष्ठ दर्जाचीच ठरेल यांत शंका नाहीं.परंतु कित्येकांना शब्दसौष्ठव, पदलालित्य, यमक, प्रास, उपमा, उत्प्रेक्षा वगैरे ठराविक अलंकार आणि नियमबद्ध व रेखीव छंदोबद्ध शब्दरचना हींच कवितेचीं विशेष महत्त्वाचीं अंगें वाटतात. अशा रूढिबद्ध पंडितांना केशवसुतांची कविता ही कविता या नांवाला देखील शोभणारी नाहीं असें वाटतें. त्यांच्या दृष्टीनें त्यांचें मत समर्थनीय असेल, परंतु रसिकपणा हा कांहीं केवळ एका विवक्षित पद्धतीच्या कवितेंतील गुण ज्यांना प्रिय वाटतात त्या पंडितांना व टीकाकारांनाच नसतो किंवा कवित्व कशास म्हणावयाचें हें ठरविण्याचा अधिकार किंवा मक्ता त्यांना कोणीं दिला नाहीं. अशा जुन्या प्रकारच्या रसिकांसाठीं केशवसुतांची काव्यरचना नव्हतीच असें ते स्वतः म्हणत असत. जानन्तु ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः असेंच उत्तर केशवसुतांनीं वर उल्लेखिलेल्या टीकाकारांना दिलें असतें. आम्ही कोण ? असा प्रश्नरूपी मथळा घेऊन या प्रश्नाला उत्तर म्हणून केशवसुतांनीं जे तीन चार श्लोक रचिले

आहेत त्यांमध्यें कवींची योग्यता व थोरवी केवढी दांडगी आहे याचें त्यांनीं फारच थोड्या शब्दामध्यें परंतु मोठ्या गंभीर व भारदस्त रीतीनें दिग्दर्शन केलें आहे.

आम्ही कोण म्हणूनि काय पुससी ? आम्ही असूं लाडके
देवाचे, दिधलें असे जग तयें आम्हांस खेळावया
विश्वीं या प्रतिभाबलें विचरतों चोहींकडे लीलया
दिक्कालांतुनि आरपार आमुची दृष्टी पहाया शके

कवि हे देवाचे लाडके आहेत, त्यांची दृष्टि दिक्कालाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत सर्व भूत, भविष्य, वर्तमान यांचें एक-समयावच्छेदेंकरून निरीक्षण करूं शकते, व कवींना जगांतून हांकून दिलें तर या जगाचें जिणें कवडीमोल होऊन जाईल व तारांगणें देखील कलाहीन व तेजोहीन होतील, अशी कविप्रतिभेची थोरवी त्यांनीं वर्णन केली आहे. कवि म्हणजे केवळ शब्दांशीं, यमकांशीं व प्रासानुप्रासांशीं बागडणारा एक गारुडी व शब्द-चमत्कारांनीं वाचकांना थक्क करून टाकणारा जादूगर इतकी क्षुद्र कल्पनाच ज्या टीकाकारांच्या मनामध्यें वसत असेल त्यांना केशवसुतांची कविता नीरस व टाकाऊ वाटल्यास कोणाला वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. कविता म्हटली कीं, तिच्यामध्यें जाडे जाडे संस्कृत शब्द पाहिजेत, पदलालित्य पाहिजे. लांबलचक यमकें व प्रासानुप्रास साधले पाहिजेत, व व्याजोक्ति, उत्प्रेक्षा, अर्थांतरन्यास, श्लेष अित्यादि अलंकारशास्त्रज्ञांनीं सांगितलेले अलंकार खेचून भरलेले असले पाहिजेत व लांबलचक सर्ग बनवून त्यांचें एक मोठें बाड तयार झालें म्हणजेच तें महाकाव्य होय आणि असें मोठें विस्तृत महाकाव्य रचणाराच महाकवि या अभिमानास्पद पदवीस योग्य असा लेखक होय, इत्यादि कल्पना ज्यांच्या मनामध्यें दृढबद्ध होऊन बसल्या आहेत त्या घालवून टाकण्याचा कोणीं कितीहि प्रयत्न केला तरी तो सिद्धीस जाणार नाहीं. तेव्हां जुन्या कवितेच्या अभिमान्यांकडून केशवसुतांच्या कवितेला मान्यता मिळविण्याच्या भानगडींत पडण्याचा निरर्थक खटाटोप कोणीं

करूंच नये हें उचित होय. अिंग्रजी भाषेंतील मिल्टन या महाकवीची कविता डॉ. जॉन्सन या गाढ्या पंडिताला व रसिकाला फारशी पसंत पडत नसे. तथापि केवळ डॉ. जॉन्सन याला मिल्टनच्या काव्यांची महती मान्य नव्हती म्हणून कांहीं मिल्टनची थोरवी कधीं कमी झालेली नाहीं.त्याचप्रमाणें केशवसुतांची कविता एका विवक्षित आवडीनिवडीच्या पंडितांना किंवा टीकाकारांना रुचत नसली किंवा पसंत पडत नसली तरी त्या कवितेची थोरवी व योग्यता इतरांना पसंत पडणार नाहीं असें नाहीं. उलट जुन्या कवितेच्या शिळ्या व नियमबद्ध रुक्षपणाला कंटाळलेले असे जे नव्या विचारांचे सुशिक्षित लोक आहेत त्यांच्यामध्यें केशवसुतांच्या कविते-विषयीं इतका आदर उत्पन्न झालेला आहे कीं, एका नवीन काव्यरचनेचे आद्यजनक किंवा आद्यप्रवर्तक अशा प्रकारचा मान त्यांना आज मोठमोठ्या पंडितांकडून व रसिकवरांकडून मिळत चालला आहे. प्रख्यात कवि गोविंदाग्रज किंवा कै. राम गणेश गडकरी आणि इतर आधुनिक कवि यांनीं तर केशवसुतांची स्थापना आपल्या नव्या कवितापंथाच्या आद्यगुरूच्या पीठावर केली असल्याचें स्पष्ट दिसून येत आहे.

ज्याची सर्व कविता संकलित केली तर १५०।२०० पृष्ठांपेक्षां जास्त पृष्ठें भरत नाहींत त्याला महाकवि किंवा मोठा कवि कसें म्हणावें, अशी कित्येकांना मोठी अडचण पडते. महाकवि म्हटला कीं, त्याच्या संकलित काव्यग्रंथाचें वजन तागडीमध्यें निदान दहा पांच शेर तरी भरलें पाहिजे, अशा प्रकारच्या महत्त्वमापनाच्या नियमानें जर कवींच्या ग्रंथांची योग्यता ठरवावयाची असेल तर केशवसुत हे महाकवि या संज्ञेला कदापि पात्र ठरावयाचे नाहींत हें कोणालाही कबूल करावें लागेल. इंग्लिश भाषेमध्यें ग्रे नांवाचा कवि आहे. त्याची सर्व काव्यसंपत्ति दोनशें अडीचशें पृष्ठांच्यापेक्षां जास्त नाहीं, परंतु ग्रे कवीच्या एका Elegy या हृदयंगम छोटया कवितेमुळें आणि Ode on a Distant Prospect of Eton College अशा चटकदार त्रोटक स्फुट श्लोकांनींच त्याचें नांव इंग्रजी वाङ्मयांतील श्रेष्ठ श्रेष्ठ कविमंडळामध्यें कायमचें अजरामर होऊन

गलें आहे. तेव्हां कवितेची लांबीरुंदी किती आहे अशा प्रकारचें मोजमाप करून, किंवा कवीच्या काव्यसंग्रहांतील ओळी दशसहस्त्र किंवा लाख पाऊण लाख भरतात कीं नाहीं याची मोजदाद करून कांहीं कोणा कवीची योग्यता ठरवावयाची नसते. कांचेचे मणी भाराभर किंवा खंडीभर गोळा केले आणि मुक्ताफळें फक्त एकाद्या लहानशा चिमकुल्या डबीमध्यें मावतील इतकींच पैदा केलीं, तरी ज्याप्रमाणें डबींतील पांचपन्नास मौक्तिकांची किंमत भाराभर कांचेच्या मण्यांपेक्षां जास्तच ठरेल, त्याप्रमाणें श्रेष्ठ कवीच्या सरस कवितेंतील दहापांच ओळींची योग्यता नीरस व टाकाऊ अशा कवितेंतील हजारो श्लोकांपेक्षां उच्च ठरेल हें खऱ्या काव्यज्ञ रसिकांना सांगावयास नको. केशवसुतांच्या स्फुट कवितांपैकीं शेकडा पाऊणशें तरी चुटके अत्यंत उच्च दर्जाच्या कविप्रतिभेचे द्योतक आहेत. उगाच वायफळ कविता रचण्यामध्यें ज्यांनीं आपली कवित्वशक्ति कधींच निरर्थक शिणविली नाहीं अशा थोड्या कविकोटींतील केशवसुत हे एक नमुनेदार कवि होत. लांबलचक सृष्टिवर्णनें किंवा एकादी पौराणिक कथा पद्यरचनेंत गोंवली कीं कवीला शेंकडों किंवा हजारों पद्यपंक्ति एकामागून एक लिहितां येतील. अशा पद्यरचनेला कांहीं मोठी स्फूर्ति किंवा प्रतिभा पाहिजे अशांतला भाग नाहीं. परंतु साध्या गोष्टींमधूनच उच्च कल्पनेच्या जोरावर त्रिकालबाधित अशा सत्तत्त्वांचेंच प्रासादिक वाणीनें व गंभीर शब्दांनीं साधारण समजुतीच्या माणसास पटेल असें स्पष्टीकरण करणें हेंच उच्च दर्जाच्या कवितेंतील मर्म आहे. वास्तविक पाहिलें तर कविता आणि तत्त्वज्ञान या दोहोंचेंही उद्दिष्ट एकच आहे. सत्याच्या पायावरच दोहोची उभारणी झाली पाहिजे व सत्यशोधन हेंच ज्याप्रमाणें तत्त्वज्ञानाचें ध्येय किंवा उद्दिष्ट असतें त्याप्रमाणेंच कवितेचें सर्वोत्तम व उदात्त ध्येय म्हणजे सत्य, न्याय आणि धर्म या गोष्टींचा सदुपदेश ओजस्वी शब्दरचनेनें सामान्य जनतेला करणें हेंच असलें पाहिजे. कवितावाचन म्हणजे एक केवळ करमणुकीचें साधन होय, असा कित्येकांचा समज असला

तरी तो अज्ञ जनांचा समज आहे. सत्य, न्याय, धर्म नीति व परमेश्वरावर श्रद्धा अशा प्रकारच्या ज्या अत्युच्च कल्पना मनुष्याच्या आत्मिक व मानसिक उन्नतीला अत्यंत आवश्यक आहेत त्यांचेंच प्रतिबिंब कवितेच्या आरशामधून वाचकांच्या मनावर पडलें तरच ती कविता श्रेष्ठ दर्जाची ठरेल. जीव आणि शिव हे एकच आहेत आणि प्रत्येक माणसाच्या वैयक्तिक आत्म्याची ताटातूट परमात्म्यापासून झाल्यामुळें मनुष्य प्राण्याची सर्व मानसिक धडपड परमात्म्याशीं पुनरपि संलग्न होण्यासाठीं चालली आहे, हें तत्त्वज्ञानाचें अंतिम व गूढ प्रमेयच अत्यंत उच्च दर्जाच्या कवितेमधून प्रस्थापित होत असतें. केशवसुतांची हरपलें श्रेय ही कविता अनेक वाचकांना Mystic अशा स्वरूपाची वाटते. परंतु त्या कवितेमध्यें Mystic असें कांहींच दिसत नाहीं. तत्त्वज्ञानांतील अत्यंत उदात्त सिद्धान्त व प्रमेयें या कवितेमध्यें काव्यमय भाषेंत गोविलेलीं आहेत. मनुष्याच्या मनाची धडपड ही सारखी कां चाललेली आहे ? या प्रश्नाला उत्तर हरपलें श्रेय या चुटक्यामध्यें कवीनें देण्याचा प्रयत्न केला आहे. केशवसुत हे एक Mystic Poet गूढार्थाची काव्यरचना करणारे कवि असा सांप्रत कित्येकांचा निराधार गैरसमज झालेला क्वचित् पाहण्यांत किंवा ऐकण्यांत येतो. केशवसुतांच्या कवितेचे जे १२५–१५० त्रोटक चुटके उपलब्ध आहेत त्यांमध्यें Mystic अशा नांवानें ज्यांचा उल्लेख करतां येईल असे दोन तीनच फार झाले तर असतील, बाकी सर्व कविता स्पष्ट व सरळ अर्थाची आहे. कवीच्या कवितेमध्यें फार गूढ व खोल अर्थ भरलेला असला तरच तो उत्तम कवि असाही कित्येकांचा समज आहे. कवीच्या शब्दांनीं जो प्रथमदर्शनीं उघड उघड अर्थ आपल्या ध्यानामध्यें येतो तोच खरोखर त्या शब्दांचा अर्थ नसून कांहीं तिसराच गूढार्थ त्या शब्दांनीं व्यक्त करण्याचा कवीचा स्वतःचा उद्देश होता, अशा प्रकारें गूढार्थ समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करण्याची कित्येक मर्मज्ञ म्हणवून घेणाऱ्या लोकांची प्रवृत्ति असते. परंतु केशवसुतांच्या ३–४ कविता वगळल्या तर त्यांच्या

बाकीच्या सर्व कविता स्पष्ट अशा अर्थाच्याच आहेत, त्यांमध्यें गूढ किंवा Mystic असें कांहीं नाहीं.

केशवसुतांच्या कवितेच्या एकंदर १३०–१४० प्रकरणांपैकीं बरींच प्रकरणें हीं अनेक इंग्रजी कवींच्या स्फुट प्रकरणांवरून सुचलेलीं असावीं हें इंग्रजी वाङमयाचें अध्ययन करणाऱ्या कोणाही विद्यार्थ्याला कळून येईल. वर्डस्वर्थ, कीट्स्, टॉमस मूर, लाँगफेलो, मिसेस हेमन्स या कवींच्या कित्येक कवितांतील कल्पना ज्यांना आधारभूत आहेत अशीं प्रकरणें केशवसुतांच्या कवितेंत बरींच आढळतील असें विधान केलें म्हणजे केशवसुतांची सर्व कवित्व-शक्ति उसनवारीची होती असें मात्र कोणाला म्हणतां यावयाचें नाहीं. कारण जरी एकादी कल्पना पूर्वीच्या अन्य कवींच्या काव्यग्रंथांतून असली तथापि नवीन कवीची स्वतःची अशी हिंमत असली कीं, जुन्या कल्पनेवरच नव्या शब्दांचें किंवा नव्या रचनेचें असें कोंदण किंवा आच्छादन घालीन कीं ती जुनीच कल्पना जास्त उठावदार होईल, तर या नव्या कवितेला अत्यंत उच्च दर्जाची स्वयंभू किंवा स्वयंप्रकाशित कविता असेंच नांव देणें योग्य होईल. एकाद्या जुन्या कवीच्या कवितेवरून सुचलेली कल्पना नव्या कवीच्या कवितेंत गोंविली गेल्यानें टाकाऊ होते असें नाहीं. इंग्रजी वाङमयाशीं परिचय झाल्यामुळें ज्याप्रमाणें अलीकडच्या बहुतेक लेखकांना व ग्रंथकारांना या पाश्चात्य वाङमयांतील कल्पना उचलून घ्याव्याशा वाटतात, त्याचप्रमाणें केशवसुतांनीं अनेक कल्पना पाश्चात्य कवींच्या काव्यग्रंथांवरून उचलल्या असल्यास त्यांत त्यांच्या कवित्वशक्तीस कमीपणा येतो असें मानण्याचें कांहींएक कारण नाहीं. 'कांटयावांचुनी गुलाब नाहीं' (There is no rose without thorn) हें त्यांच्या कवितेवरचें एक सूचक वाक्य एका इंग्रजी म्हणीचें भाषांतर आहे; इतर देखील कित्येक ठिकाणीं इंग्रजी कवींच्या विचारांचें व कल्पनांचें रूपांतर केशवसुतांच्या स्वतंत्र अशा कवितांमध्यें सुद्धां दिसून येतें. उदाहरणार्थ, **नरेंच केला हीन**

किती नर! हा 'तुतारी' या कवितेंतील एक चरण म्हणजे प्रख्यात कवि वर्डस्वर्थ याच्या

Much it grieved my heart to find
What man has made of man

या कल्पनेकरून सुचला असावा असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्याचप्रमाणें 'घुबड' ही कविता एडगर पो या कवीच्या Raven या कवितेवरून सुचल्याचें कवीनें स्पष्टपणें सांगूनच ठेवलें आहे. बर्न्स, कीट्स्, शेले, टॉमस मूर, वर्डस्वर्थ, कोलरिज, लाँगफेलो या कवींच्या काव्यग्रंथांचें अध्ययन केशवसुतांनीं अल्प वयांतच चांगलें लक्षपूर्वक केलें असल्याचें त्यांच्याशीं झालेल्या संभाषणावरून देखील प्रस्तुत लेखकाला विदित आहे.

प्रथम प्रथम केशवसुत हे ठराविक शिष्टसंमत वृत्तांमध्येंच आपली कविता लिहीत असत आणि यमकें साधण्याचाही थोडा खटाटोप करीत. परंतु पुढें पुढें त्यांच्या स्वतंत्र विचारसरणीला शोभतील अशीं स्वतंत्र वृत्तें किंवा चालीच त्यांनीं निर्माण केल्या. परंतु इंग्रजी कवितेचा जास्त जास्त व्यासंग होत चालला तसतशी त्यांची स्वातंत्र्यप्रियता वाढत जाऊन त्यांनीं यमकविरहित Blank verse कविता रचण्याकडे आपलें लक्ष पुरविलें. तथापि अगदीं बिलकुल यमक नाहीं अशी त्यांची कविता थोडी आहे. कांहीं कांहीं कवितांतून त्यांनीं इंग्रजी पद्धतीवर पहिला व चवथा चरण यांचें यमक व दुसरा आणि तिसरा यांचें यमक साधिलें आहे. असे यमक साधलेली इंग्रजींतील विशेष वाखाणण्यासारखी काव्यरचना म्हणजे टेनिसनचें In Memorium हें काव्य होय. उदाहरणार्थ, पुढील श्लोक पाहा.

I sometimes hold it half a sin
To put in words the grief I feel;
For words like nature, half reveal
And half conceal the soul within.

तुतारी या सुप्रसिद्ध कवितेमध्यें पहिला व पांचवा चरण यांच्या

अखेरचें यमक साधलें आहे व मधल्या तीन चरणांचें यमक जुळविलें आहे. उदाहरणार्थ –

जुनें जाऊं द्या मरणालागुनि
जाळुनि किंवा पुरुनी टाका
सडत न एक्या ठायीं ठाका
सावध ! ऐका पुढल्या हांका
खांद्यास चला खांदा भिडवुनि

सॉनेट या विशिष्ट इंग्रजी पद्यांच्या धर्तीवर 'मयूरासन आणि ताजमहाल' या प्रकरणांत त्यांनीं चवदा ओळींचा चटकदार चुटका किंवा सॉनेट रचिलें आहे परंतु ही सॉनेट रचण्याची पद्धति इंग्रजीमध्यें देखील विशेष चटकदार अशी सर्वांनाच वाटत नाहीं. शेक्सपीअर, मिल्टन, वर्डस्वर्थ, या विख्यात कविवरांनीं सॉनेट्स म्हणजे चतुर्दशपद्या रचिल्या म्हणून बहुतेक इंग्रजी कवि थोडीबहुत सॉनेट रचितात. वर्डस्वर्थ कवीनें तर सॉनेटच्या प्रशंसापर असें एक सॉनेट रचिलें आहे व

Scorn not the Sonnet; Critic you have frowned
Mindless of its just honours; with this key
Shakespeare unlocked his heart.

अशी सॉनेटची स्तुति केली आहे. परंतु मराठीमध्यें सॉनेट सारख्या चतुर्दशपद्या विशेष सरस, चटकदार किंवा हृदयंगम अशा खुद्द केशवसुतांना देखील रचितां आल्या नाहींत. तेव्हां इतर कवींनीं त्यांचें अनुकरण करण्यांत हंशील नाहीं.

केवळ बाह्य स्वरूपामध्यें इंग्रजी कवितेशीं केशवसुतांचें तादात्म्य झालेलें कधीं कधीं दिसतें तर कधीं कधीं इंग्रजी कवितेंतील विचारांशीं सदृश असे विचार किंवा उद्गार त्यांच्या कवितेंत इतस्ततः सर्वत्र पसरलेले दिसतात. उदाहरणार्थ–

But for the unquiet heart and brain,
A use in measured language lies.
The sad mechanic exercise,
Like dull narcotics numbing pain.

या टेनिसनच्या श्लोकांतील कल्पनेशीं "गाण्यानें श्रम वाटतात हलके हेंही नसे थोडकें" या 'कवितेचें प्रयोजन' या प्रकरणांतील कल्पनेचें बरेंच साम्य आहे हें कोणासही कबूल करावें लागेल. कवितेविषयीं, कवींच्या थोरवींविषयीं व स्वतःच्या कवित्वशक्तीसंबंधीं अभिमान केशवसुतांच्या अंतःकरणामध्यें सदैव जागृत असे. ज्या पंतोजीनें दुर्मुखलेला असें त्यांना म्हटलें त्यांच्या तोंडावर कांहीं केशवसुतांनीं एकादें उर्मटपणाचें उत्तर दिलें नाहीं. परंतु ज्या तोंडाला आज तुम्हीं "दुर्मुखलेलें" म्हणून हिणवीत आहां त्याच या दुर्मुखलेल्या शिष्याच्या तोंडांतून कवितेचा सारखा-कधीं न आटणारा किंवा कोरडा न पडणारा काव्यौघ व शब्दौघ अव्याहत वाहावयाचा आहे असें उत्तर आपल्या गुरुजींस त्यांनीं आपल्या कवितेंमध्यें देऊन ठेविलें आहे. त्या कवितेंतील एक म्हणजे शेवटला श्लोक फारच जोरदार व स्वाभिमानानें केवळ ओतप्रोत भरलेला असल्यामुळें तो समग्र उद्धृत केल्याशिवाय राहवत नाहीं.

माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनि या चालावयाचा पुढें
आहे सुन्दर तो सदा सरसवाङ्निष्यन्द चोहींकडे
तुम्ही नाहिं तरी सुतादि तुमचे धातील तो प्राशुनी
कोणीही पुसणार नाहिं कवि तो होता कसा आननीं

केशवसुतांनीं स्वतःच्या कवित्वशक्तीविषयीं १८८६ सालीं लिहून ठेविलेलें हें भविष्य अक्षरशः खरें ठरलेलें पाहण्याचा सुयोग आज जवळ जवळ पस्तीस वर्षांनीं येत आहे. कारण महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित तरुण पिढीच्या विद्वज्जनवृंदामध्यें आधुनिक मराठी कविमंडळाचें श्रेष्ठस्थान केशसुतांनाच एक मतानें देण्यांत येतें. अनेक कवींना अशा प्रकारें आत्मविश्वासाचे उद्गार काढण्याचा प्रसंग येतो आणि पौरस्त्य व पाश्चात्त्य अशा दोन्ही दिशांकडील कवींच्या ग्रंथांतून प्रसंगवशात् आत्मप्रौढीचे, आत्मश्लाघेचे किंवा आत्मविश्वासपरिपूर्ण शब्द सहजासहजीं निघून जातात. आतां जगन्नाथपंडितासारखें कित्येक कवि फारच घमेंडखोर असतात. व स्वतःची प्रौढी खुशाल मोकळेपणानें व अतिशयोक्ति-

पूर्ण शब्दांनींही सांगण्यास ते कमी करीत नाहींत. केशवसुतांनीं अशा प्रकारचा अतिप्रसंग कोठेंच केलेला नाहीं. फक्त एक दोन ठिकाणींच त्यांनीं आत्मविश्वासपर उद्‌गार काढले आहेत.

केशवसुतांच्या निरनिराळ्या कवितांपैकीं विशेष सरस अशा कविता कोणत्या असा प्रश्न कोणीं केल्यास पांच दहा निरनिराळ्या प्रकरणांचीं नांवें निरनिराळे वाचक सांगतील. भिन्नरुचित्वाचा हा परिणाम आहे. परंतु त्यांच्या सात आठ कविता निर्विवाद रीतीनें सरस ठरतील. कोणत्याही प्रकारच्या रसिक वाचकांस त्या नीरस वाटावयाच्याच नाहींत. हरपलें श्रेय, झपूर्झा, तुतारी, सतारीचे बोल, स्फूर्ति, गोफण, नैर्ऋत्येकडील वारा, घराकडील गोष्टी, म्हातारी इत्यादि प्रकरणें कोणत्याही वाचकाच्या अंतःकरणाला चटका लावून सोडल्याशिवाय राहणार नाहींत. त्यांच्या झपूर्झा या अत्यंत उदात्त काव्याची केवळ टर व टवाळी करण्याकडे कित्येकांची प्रवृत्ति झालेली पाहण्यांत येते. या काव्याशिवाय इतर कित्येक चुटके देखील मोठे उदात्त विचारांनीं भरलेले आहेत. मुळामुठेच्या तीरावर या कवितेंत स्पष्ट शब्दांनीं ध्वनित केलेल्या गोष्टीपेक्षां त्या शब्दांतून निघणाऱ्या करुणरसपूर्ण कथानकाच्या अनुमानावर सोपविलेल्या स्वरूपाचा एकंदर परिणाम फारच हृदयद्रावक आहे. केशवसुतांच्या कवितेंत हा एक विशेष गुण आहे कीं, त्यांच्या कवितेंतील एकेका चरणांतून निष्पन्न होणाऱ्या बहारीच्या कल्पनांवर एकेक विस्तृत काव्य लिहितां येण्यासारखें आहे इतकी भरभक्कम व भरीव अशी त्यांची वाणी आहे. त्यांच्या एक तुतारी या लहानशा कवितेमध्यें कै. आगरकर वगैरे सर्व सुधारक लेखकांच्या निबंधांतील व सुधारणाप्रिय वक्त्यांच्या शेंकडों भाषणांतील वक्तृत्व व सारसर्वस्व भरलें आहे. तुतारी या कवितेच्या इतकी जोमदार आणि मनोवृत्ति उचंबळून टाकणारी कविता मराठी वाङमयांतच काय परंतु कोणत्याही भाषेंतील वाङमयामध्यें क्वचितच सांपडेल. या तुतारीमध्यें स्वप्राणाचा–प्राणवायचा फुंकर

घालून ती मी इतक्या जोरानें वाजवीन कीं त्या आवाजानें दशदिशा दणाणून जातील अशी प्रतिज्ञा तुतारी काव्याच्या पहिल्याच कडव्यामध्यें कवीनें केली आहे इतर कोणत्याही वाद्याच्या वाजविण्यानें माझा संदेश–माझा 'मेसेज' जितक्या जोरानें जनतेच्या कर्णरंध्रावर आदळला पाहिजे तितक्या जोरानें तो आदळणार नाहीं; वीणा, सतार, सारंगी, बाजा, आलगुज, सनई असल्या मंजुळ वाद्यांच्या आवाजानें माझें म्हणणें लोकांना जागृत करणार नाहीं, अनेक शतकांच्या दीर्घकालच्या निद्रेमध्यें लोळत पडलेल्या व कर्णरंध्रें बुजून गेल्याप्रमाणें अर्धवट बधिर झालेल्या आमच्या या समाजाला जागृत करण्याला मंजुल ध्वनीचा उपयोग होणार नाहीं, म्हणून कर्णकठोर, कर्कश परंतु कर्णरंध्रें व हृदयें–पाषाणासारखीं मठ्ठ हृदयें–फोडून टाकण्याला समर्थ अशी भेसुर तुतारी (Trumpet) म्हणजे मोठा कर्णा किंवा रणशिंग मला आणून द्या आणि मी तें इतक्या जोरानें फुंकतों कीं, त्याचा आवाज कानीं पडतांच निद्रिस्त असें अज्ञानी जग खडबडून उठून जागें होईल व डोळे चोळावयास लागून स्वकर्तव्याकडे अखेर उघडलेल्या डोळ्यांनीं पाहावयास लागेल अशी खात्री आपल्याला आहे म्हणून ही तुतारी मीं फुंकीत आहे असें कवीनें जोमदार शब्दांनीं जाहीर केलें आहे.

रूढी जुलूम यांची दुर्मद
सन्तानें राक्षसी-हंत हा ?
खादाड तुम्हां खातात पहा !
जल्शाचा का समय असे हा ?
तुतारिनें या व्हा तर सावध !

अशा प्रकारें तुतारीच्या या निनादानें जागे होण्यास सांगून देवांवर दैत्य अन्याय करीत आहेत तरी देवांच्या बाजूनें लढण्याला तयार व्हा, देवांच्या बाजूला कुमक करा, असें आव्हान कवीनें सज्जनांस केलें आहे. त्याचप्रमाणें सतारीचे बोल ही अत्यंत सरस कविता ज्याच्या हृदयाची कवीच्या मनोवृत्तीशीं तन्मयता

करून टाकणार नाहीं असा सहृदय वाचकच सांपडणें शक्य नाहीं. कवि सतार छेडीत बसणाऱ्या खुशालचंद माणसावर प्रथम रागावला परंतु सतारीवर वाजणाऱ्या निरनिराळ्या गती ऐकतां ऐकतां त्याचा राग व त्याच्या मनांतील निराशा, खेद व दुःख हीं सर्व विलयास जाऊन शांतरसपरिपूर्ण अशी सतारीवर वाजलेली गत अखेर ऐकून कवि तन्मय होऊन गेला. त्याच्या मनावर शांतीचें आवरण पसरलें, अशा प्रकारचें आपल्या मनोवृत्तीचें फारच थोड्या कालामध्यें होत गेलेलें स्थित्यंतर कवीनें फारच चटकदार रीतीनें वर्णन केलें आहे. आपल्या हृदयाचें अंतश्चित्र इतक्या थोड्या शब्दांनीं परंतु परिणामकारक रीतीनें वठविण्याला अत्युच्च प्रकारची प्रतिभाशक्तीच लागते. केवळ शब्दांचें भारूड रचून चव्हाट वळीत बसणाऱ्या शाब्दिक श्रीमंतीचा पसारा मांडणाऱ्या कवीच्या हातून सतारीचे बोल या कवितेसारखी कवितानिष्पत्ति होणें शक्य नाहीं.

झपूर्झा म्हणजे काय असें पुष्कळ लोक विस्मयानें किंवा विस्मयाचा आव आणून कुचेष्टेनें विचारीत असतात. झपूर्झा म्हणजे अत्यानंदाची तल्लीन मनःस्थिति होय. हर्ष खेद मावळल्यानंतर, प्रकाश आणि अंधार यांच्यांतील भेदभाव नष्ट झाल्यावर जी कांहीं कल्पनातीत अशी स्थिति मनुष्याच्या चिच्छक्तीला प्राप्त होते त्या अवस्थेंतील कांहीं अनुभव म्हणजे समाधीमध्यें प्राप्त होणारा ब्रह्मानंदाचा जवळ जवळ अनुभव शब्दांमध्यें सांगण्याचा प्रयत्न 'झपूर्झा' या गूढ काव्यामध्यें केलेला आहे. अर्थात् झपूर्झा या काव्याचा रसास्वाद घेण्यास खरोखर समर्थ असा 'हजारांतूनी एकादा' च सांपडणार हें उघड आहे व तें कवीनें सांगूनही ठेविलें आहे. या कवितेमध्यें शब्दांनीं व्यक्त करण्यास जवळ जवळ अशक्य अशा कल्पना कवीनें फारच कौशल्यानें व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्ञाताच्या कुंपणावरून उड्डाण करून अज्ञाताच्या किंवा अज्ञेयाच्या (Unknowable) अफाट प्रदेशांत संचार करण्याला जेव्हां चिद्धनचपला अशी मनुष्याची चिच्छक्ति

उद्युक्त होते तेव्हां तिला जीं दिव्य गीतें ऐकल्यासारखा भास होतो तो झपूर्झा या शब्दानें कवीनें निर्दिष्ट केला आहे. झपूर्झा म्हणजे अत्यानंदाची सीमा. मुली "जा पोरी जा" असें म्हणत जेव्हां खेळ खेळतात तेव्हां उत्तरोत्तर तेच तेच शब्द फार जलद म्हणतां म्हणतां अखेर "जा पोरी जा" या शब्दाचें "जा पुरी जा" "जपूर्जा" "झपूर्झा" अशा उच्चारामध्यें पर्यवसान होतें व घाईघाईनें व शीघ्र गतीनें हे शब्द उच्चारतांना खेळ रंगांत आला म्हणजे जवळजवळ देहभान विसरल्याप्रमाणें मुली या खेळांत दंग होऊन नाचतात, बागडतात–तशी अवस्था नाचत गुंगत,फिरके आणि गिरके मारतांना अज्ञाताच्या अफाट प्रदेशामध्यें मनुष्याच्या चिच्छक्तीची होते तिची थोडी कल्पना शब्दांनीं वाचकांना करून देण्याचा हा कवीचा प्रयत्न आहे. अशा प्रकारचे प्रयत्न यशस्वी रीतीनें करण्याला अत्यंत उच्च दर्जाची कल्पनाशक्ति व प्रतिभा कवीच्या ठिकाणीं असावी लागते. ज्या वाचकांना इतक्या उच्च दर्जाची कविता समजण्याची रसिकता किंवा बुद्धिमत्ता नसते ते वाचक "झपूर्झा" सारख्या गूढार्थाच्या कवितेला वेडप्याचें अर्थशून्य गाणें असें नांव ठेवतात, परंतु "झपूर्झा" ही कविता सर्वसाधारण वाचकांच्या बुद्धीच्या टप्प्याच्या पलीकडची असल्यामुळें पुष्कळांना तिच्यांतील स्वारस्य समजलें नाहीं तर त्यांत त्यांचा दोष नाहीं. परंतु कित्येक कवितेचे भोक्ते म्हणविणारे स्वयंमन्य पंडित जेव्हां "झपूर्झा" या उदात्त कवितेची टवाळी करण्यास प्रवृत्त होतात तेव्हां **'अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख'** असे उद्‌गार काढूनच स्वस्थ बसणें भाग आहे.

केशवसुतांच्या परिणत प्रतिभेच्या अवस्थेमध्यें जीं उत्तमोत्तम गीतें त्यांच्या लेखणींतून उतरलीं त्यांमध्यें हरपलें श्रेय हें अखेरचें गीत होय. "हरपलें श्रेय" या कवितेंतील कल्पना फारशी गूढ नाहीं; परंतु कित्येकांना या उदात्त कवितेमधील स्वारस्य न कळल्यामुळें ते या कवितेची देखील हेटाळणी करण्यास प्रवृत्त होतात. हरपलें श्रेय म्हणजे प्रत्येक विचारी मनुष्याच्या

आत्म्याला जी तळमळ या मर्त्यलोकीं लागते तिची कहाणी आहे. मनुष्याचा आत्मा हा या मृत्युलोकींचा कायमचा रहिवासी नसून परमात्म्यापासून कांहीं अज्ञात कार्यकारणपरंपरेनें तो चुकून किंवा तुटून या लोकीं नश्वर व जडदेहामध्यें गुरफटून गेलेला असतो, व या देहामधून सुटून पुनरपि परमात्म्याशीं केव्हां संलग्न होऊन जाईन अशी तळमळ त्याला लागली म्हणजे या मर्त्यलोकींच्या कोणत्याही गोष्टीनें त्यास समाधान वाटेनासें होतें व आपलें जें कांहीं हरपलें आहे तें पुनरपि मिळत नाहीं अशी जाणीव त्यास लागल्यानें त्याची तळमळ सारखी वृद्धिंगतच होत असते. या तळमळ लागलेल्या अवस्थेंतील अनुभव–म्हणजे मुमुक्षूचें "हरपलें श्रेय" या कवितेमध्यें सांगितलेले आहेत. आत्म्याला माहेरची आठवण होते म्हणजे काय? तर या मर्त्यलोकीं त्याला झालेला त्रास हा कष्टमय सासुरवास आहे असें त्याला वाटतें व या मर्त्यलोकींच्या त्रिविध तापांतून कष्टमय कालक्रमण चाललें असतांना आत्म्याला "चुकचुकल्यापरि वाटे अंतरि" असें होतें हें बद्धावस्थेंतून मुमुक्षूच्या अवस्थेमध्यें गेलेल्या कोणाही विचारी माणसाला स्वानुभवानें अवगत असतेंच. अशा या अवस्थेमधील विचारवान् माणसाची मनःस्थिति रेखाटण्याचा प्रयत्न या कवितेंत कवीनें केला आहे तो सर्वतोपरि सरस वठला आहे. वास्तविक पाहिलें तर आत्म्याच्या तळमळीचें व अवस्थेचें वर्णन यथायोग्य शब्दांनीं करणें अत्यंत दुर्घट आहे. "माझें मज लाभेल कधीं?" अशी तळमळ आत्म्याला सारखी लागून राहिली म्हणजे इहलोकींच्या सर्व गोष्टी त्याला असार वाटूं लागतात व या असार गोष्टींत व लुटुपटीच्या संसारांत आपण कसे निमग्न होऊन गेलों याचें त्याचें त्यालाच आश्चर्य वाटूं लागतें. आत्म्यावर स्त्रीत्वाचा आरोप कवीनें केला आहे तो कविकल्पनेला अनुरूपच आहे. जे सहृदय वाचक केशवसुतांची ही कविता आम्ही निर्दिष्ट केलेल्या विचारसरणीला धरून वाचतील त्यांना त्या कवितेंत भ्रमिष्टपणा भरलेला नसून ती स्वानुभवानें ओतप्रोत भरलेली आहे असें दिसून येईल.

केशवसुतांच्या कित्येक कविता आत्मचरित्रात्मक आहेत किंवा स्वतःच्या अनुभवाबद्दल त्या लिहिल्या गेल्या आहेत. एव खेडें, नैर्ऋत्येकडील वारा, गोष्टी घराकडिल त्या, या कविता अशा प्रकारच्या होत. त्यावरून त्यांना आपल्या मातृभूमीसंबंधीं व स्वजनांसंबंधीं किती आदर, पूज्यबुद्धि व प्रेमभाव वाटत असे तें स्पष्ट दिसतें. "माल्यकूट" म्हणजे मालगुंड हें केशवसुतांचें जन्मस्थान होय. "जगदुद्धरा" नदी हें नांव मात्र त्यांनीं कोंकणांतील खेडच्या "जगबुडी" नदीला कां दिलें असावें तें कळत नाहीं. खेडच्या नदीचें नांव जगबुडी आहे. परंतु जग बुडविणारी असें आपल्याच गांवच्या नदीला न म्हणतां बुडल्यानंतर जगाचा उद्धार करणारी असें आपल्या गांवच्या नदीला स्तुतिपर नांव त्यांनीं दिलें असावें. "मृत आशांच्या चितांवरुनिया। पिशाच माझे भटकत आहे–शांति नसेचि तया" हें त्यांच्या स्वतःच्या मनःस्थितीचें हुबेहुब वर्णन आहे. त्यांच्या लेखणींतून उतरलेला अखेरचा अभंग फारच करुण वाणीनें लिहिलेला असून त्यांच्या आयुष्यांतील कटु अनुभवांचें एकीकरण त्या अभंगामध्यें झालेलें दिसतें. "भिकार या जगीं इच्छित न मिळे कांहीं। म्हणुनी तुझे पायीं भिक्षांदेही। केशवसुत म्हणे देवा दीनानाथा। तुझे पायीं माथा वाहियेला॥ हे त्यांच्या ओजस्वी लेखणींतून उतरलेले दयाघन परमेश्वराची करुणा भाकीत असलेले अखेरचे शब्द होत. या अभंगानंतर त्यांनीं कोणतेंच कवित्वलेखन केलेलें नसावें असें त्यांच्या हातच्या वहीवरून दिसतें.

* * *

प्रा. अ. ना. देशपांडे, एम्. ए. नागपूर.

१५: केशवसुतांच्या कवितांतील उपमानसृष्टि

केशवसुतांच्या कवितेचा सूक्ष्म अभ्यास ज्या अनेक मार्गांनीं होणें शक्य आहे त्यांपैकीं फक्त एकाच मार्गाचें केवळ किंचित् दिग्दर्शन करण्याचा हा एक लहानसा व नम्र प्रयत्न आहे. अनुवादित आणि आधारित कविता वगळून त्यांच्या स्वतंत्र कवितांत जीं उपमानें वापरण्यांत आलीं आहेत त्यांची येथें नोंद करण्यांत आली आहे. अर्थात् हें उघडच आहे कीं साम्यावर आधारलेल्या अलंकारांतूनच हीं उपमानें निवडण्यांत आलीं आहेत. या उपमेय-उपमान सृष्टीच्या स्थूल अवलोकनांतून सहज लक्षांत येणारे कांहीं ठळक निष्कर्ष शेवटीं दिले आहेत.—

कवितेचें नांव	उपमेय	उपमान
१. प्रियेचें ध्यान	वियोग	भूत
२. जयाजीराव शिंदे व तुकोजीराव होळकर	कीर्ति	ध्वज
	कुल	१. दीप; २. वृक्ष
३. सृष्टि आणि कवि	सृष्टीचें रडणें	वृष्टि
	सृष्टीचा श्वास	मरुत
४. कविता आणि कवि	कवि,	युवा,
	कविता	युवती
५. अपर कविता दैवत	कवि	भुंगा;
	प्रिय पत्नी	कळी,
	वियोगाचीं कवनें	भुंग्याचा गुंजालाप
६. दुर्मुखलेला	सकृत्दर्शनी निष्प्रभ वाटणारा कवि व त्याचें काव्य;	१ मुंग्या; २ राखेचीं ढिपळे
	प्रभावी कवि व त्याचें प्रभावी काव्य	१ आकाशांत उडणारे पक्षी २ जग जाळून टाकणारा असा भडकलेला अग्नि
७. नाहीं ज्यापरि डोंगळा कधिहि तो गेला झणीं साखरे	प्रियकर	१ डोंगळा २ मार्जार ३ कृष्ण ४ भिक्षु ५ तप्त ६ हंस ७ मलयानल ८ धाराधर ९ इंद्रधनुष्कर १० मद्यासक्त नर ११ भृंग १२ राहू

कवितेचें नांव	उपमेय	उपमान
	प्रेयसी	१ साखर २ साय ३ दह्यांडी ४ दक्षिणा ५ गंगाजळी ६ बिसिनी ७ वनिका ८ पर्वती ९ मेघालि १० मद्याची कुपी ११ कमलिनी १२ सुधाधारा
८. एका भारतीयाचे उद्‌गार.	सद्यःस्थिति	पश्चिमेची कांति
	स्वोत्कर्ष	रवि
	ऱ्हास	निबिड रजनी
	पारतंत्र्य	अंधकार
	परवशपणा	निशा
	स्वातंत्र्य	धुमणी
	(पारतंत्र्य)	पंजर
९. एक खेडें.	कीर्ति	१ शिंग २ पीस
१० गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून	मैत्री	वल्ली
	ऱ्हास	रजनी
	स्वतंत्रता	पहाट
	उत्कर्ष	दिन
	विरह	अग्नि
	आशा	जलधारा
११ गोष्टी घराकडिल मी वदतां गडचारे	घड्याळाची 'टकटक'	टाळ कुटणें
१२ आगबोटीच्या कांठाशीं समुद्राच्या शोभेकडे पहात उभ्या असलेल्या एका तरुणीस	अब्धीच्या लहरी	हृदयांत उठणाऱ्या कल्पना
	सिंधूच्या चपल लहरी	देहांत अनवरत उडणाऱ्या नाड्या
	धरणी	वनिता
	दिनमणी	(धरणीचा प्रियकर; पति)
	दिनकर प्रभेच्या लालीनें खुलणारे जलधर	१ त्रिदशललनांचे क्रीडाशैल २ अमर मिथुनांचीं केलिद्वीपें
	आकाश	उदधि
	अनल	नौका

कवितेचें नांव	उपमेय	उपमान
	अधर	प्रवाल
	रदन	मोती
	पद	पंकज
१३ रा. ब. पटवर्धन नागपूर यांस	प्रगल्भ नारी	पुनव
	व्रीडायुक्त मुग्धा	बीजेची कोर
	एका कवीचे आरंभीचें मुग्ध बोल	पतीचें नांव घेतांना युवतीच्या वरौष्ठांतून निघणारा अव्यक्त ध्वनि
	कवि	नरजातीचे नेत्रकर्ण
१४ प्रीति	प्रीति	नंदनवनांतल्या कल्पलतेची हृदयांत पडलेलीं बीजें
१५ समृद्धि आणि प्रीति	सरित्पतीवर शोभणारें एक सुरेख द्वीप	वैकुंठाहून आपल्या ताताच्या घरीं परत आलेली इंदिरा
	उद्यान	नंदनवन
	आयु	स्वप्न
१६. मजुरावर उपासमारीची पाळी	पिता	पक्षी
	(मुलें)	पिलें
१७. प्रयाणगीत	प्रीति	वस्त्र विणणारी स्त्री
	जग	वसन
	प्रेम करणारा नर	१. मेघ, २. रवि
	प्रिया	१ वीज २ पूर्व दिशा
१८. रा. रा. बळवंत आप्पाजी दाते यांस	चिंता	ग्रीष्म
	वक्तृत्व	वज्र
१९. कवितेचें प्रयोजन	शांति	घर
	प्रयत्न	हाट
	प्रीति	निकुंज
	जीवित्व	रण
	ज्यांच्यांतील शिथिलता नष्ट होत चालली आहे असा समाज	खुंटचा पिळून ज्याच्या तारा ताणलेल्या आहेत असें वाद्य
२०. माझा अंत	स्वरसंपदा अशी रम्यबाला	वीज
	ज्यानें तिला पाहिलें असा	वृक्ष

कवितेचें नांव	उपमेय	उपमान
	पुरुष	
२१ कविता आणि प्रीति	मुग्ध बालकें	१. फुलें २. तारका ३.दवाचे तुषार
२२. स्वप्न	मेघवेष्टित तारक	आशेच्या किरणानें युक्त अशा चिंता
२३. सिंहावलोकन	आयुष्यांतील घालविलेले कांहीं प्रसंग	१ रुचिर प्रदेश २ तटिनीतट ३ वनस्थली
२४. दिव्य ठिणगी	स्फूर्ति	यान
	काव्यनिर्मितीची प्रेरणा	ज्वालेची ठिणगी
२५. प्रियेला सादर केलेली पुष्पमाला	कुसुमितवनाचीशोभापहाण्या साठीं उत्सुक झालेला नायक	शाळेंतून घरीं येण्याविषयीं उत्सुक झालेला बाळचा
	वेलीवरील फुलें	नायिकेच्या ओच्यांत असलेलीं अपत्यें
	विपिन	सदन
	स्वप्न	मुलांचे शब्द
	सुगंध	नायिकेचें प्रेम
	कविता देवीस वरणारा	नायिकेस जवळ घेणारा
	विश्वात्मा	नायक
२६. भृंग	सृष्टि	कवयित्री
	विरल तमानें युक्त असें अरुणतेज	कवीच्या हृदयांतील उज्ज्वलता व अंधुकता
	कलिका	कवयित्रींच्या कल्पना
	भुंग्याचें गान	सृष्टीचें कवन
	मानवी कवि	दुसऱ्यानें पढविलेले बोल बोलणारा पिंजऱ्यांतील शुक
२७. कल्पकता	कल्पकता	दुर्गम भूशिखरावर बसलेली व दिव्य वस्त्र विणीत असलेली देवी
	पृथ्वी	वृद्ध स्त्री
२८. रूढि सृष्टि कलि	रूढि	दुष्ट राणी
२९. कवि	मज्जा	फुलें

कवितेचें नांव	उपमेय	उपमान
३०. फुलांची पखरण	सुंदर सकाळ	मुलीचें माहेर
	आशा	वेल
	गाणीं	त्या वेलीला आलेलीं फुलें
३१. पर्जन्याप्रत	खद्योतिका	रात्रीच्या दिवटचा
३२. स्फुट	सुस्तनी विलोलनयना	शरांस फेकीत येणारा धन्वी
	प्रथम मन आकर्षून घेणारी	काटचांनीं युक्त असा गुलाब
	पण परिणामीं दुःख देणारी सुखें	
३३. पुष्पाप्रत	अश्रूंचा ढग	अश्रूंचा ढग
३४. शब्दांनो! मागुते या	चित्त	भूमि
	हृदय	वन
	आशा	मेघालि
	चिंता	अनल
३५. पण लक्षांत कोण घेतो? च्या कर्त्यास	भामिनी	भूपृष्ठस्थित आद्यदैवत
	रूढिका	राक्षसी
३६. चिरवियुक्ताचा उद्‌गार	विरहानंतर प्राप्त होणारे प्रेयसीच्या मीलनाचें सुख	१. वृष्टीनंतर साजिरी शरद व चंद्रकांति यांची भेट
		२ तीव्र शिशिरामागून येणारा रम्य वसंत
		३ सूतिक्लेशानंतरचें तान्हुल्याचें सुख
		४ पाणी ओसरल्यानंतर सागराला येणारी भरती
		५ खग्रास ग्रहणानंतरचा मोक्षकाल व द्युत्याविकृति
		६ कृष्णानंतर शुक्लपक्ष व चढती कौमुदी
	आशा तन्तु उत्कण्ठा ज्वलन	७ गाढ रजनीमागून सुरेख प्रातःकाल
३७. आहे जीवित काय ?	जीवित	१ निःसार भास २ स्वप्न ३ कालप्रवाहावरील बुडबुडा काल प्रवाह

कवितेचें तांव	उपमेय	उपमान
		सौख्यसिंधु
		आनंदनिधान शैलशिखर
३८ खाणावळींतील घृतधारा	घृतधारा	१ सुवर्णाची वल्ली
		१ नभांतून भूमीवर उतरणारी चपला
३९ तुतारी	अवकाश	ओसाडी
		रूढीचीं राक्षसी संतानें
	सुधारणेच्या मार्गांत येणारी संकटें	१ रविकिरणांचा चूर करणारीं ढगें
		२ मोहर गळून पिकावर पडलेली कीड
४० झपूर्झा	प्राप्तकाल	विशाल भूधर
	मानवी प्रयत्नाचा स्पर्श न झालेलें असें उच्च सुखाचे क्षेत्र	नांगरल्याशिवाय राहिलेली भूमि
४१ प्रीति आणि तूं	विरह	अग्नि
४२ धूमकेतु आणि महाकवि	महाकवि	धूमकेतू
	विश्रांति	तम
४३ चिन्हीकरण	मूर्त वस्तू	वधू
	भावशर्मा	वर
	कवीचा आत्मा	उपाध्याय
	स्फूर्ति	ज्वाला
	कवीच्या क्लृप्ति व विचार	वरील जोडप्याला झालेलीं मधुर बालकें
४४ विद्यार्थ्याप्रत	सच्छील	रत्न
४५ उत्तेजनाचे दोन शब्द	(अचूक प्रयत्न)	बर्चीचा अचूक मार
	(अनुकूल परिस्थिति)	तप्त लाल लोखंड
	(कठीण साधना)	उंच घाट
४६ सृष्टि आणि कवि	सुम	नक्षत्र
४७ स्फूर्ति	क्लृप्ति	नौका
	व्योम	सागर
	उडु	रत्न

कवितेचें नांव	उपमेय	उपमान
	पद्यपंक्ति	तरफ
४८ कांटचावाचूनि गुलाब नाहीं	सुखदुःख एकत्र असणें	छायाप्रकाश एकत्र असणें
४९ मूर्तिभंजन	मूर्ति	(बाह्योपचरयुक्त रूढि)
	आंतील संपत्ति	(तिच्यांतील सत्वांश)
	डोंगरीचे आडदांड	(सुधारक)
	कोडें घालून बसलेली कैदाशीण	(रूढि)
	मूर्ति विकणारे	(रुढीवर उपजीविका चालविणारे)
५० नैर्ऋत्येकडील वारा	पर्वताचीं शिखरें	आस्वर्गांत चढणारी महात्म्याचीं मानसें
	दगडांतून धबधबा वाहणारे निर्झर	कविदुर्दशेंतून येणारा वाणीचा ओघ
	जुने मराठी किल्ले	पडकें इतिहासपत्र
	तरंगतांडव	अज्ञेयावर खेळणारे क्षणिक अस्तित्व
	प्रीति	कंटकयुता वल्ली
	कीर्ति	शुलारोपण यूपावरील ध्वजा
५१ कवितेच्या हृदयीं जसे गुंगती	प्रियकराच्या अंतर्यामांत प्रेयसीच्या सौंदर्याचा होणारा विकास	१ कवीच्या हृदयांत गुंगणारे कवितेचे मधुबोल २ गायकमतींत झुकणाऱ्या ताना
	प्रियकराच्या चित्तव्यापारांत प्रेयसी खेळते	१ अलीच्या गुंजारावी खेळणारी मधुलोलुपता २ कोकिलगानी डोलणारी वसंतशोभासक्ति
५२ मनोहारिणी	मनोहारिणी अशी स्त्री	सृष्टिलतेची फुललेलीकलिका
	तिची गौर कांति	शशिकांति
	तिच्या लावण्याची प्रभा	विजेचें तेज
	तिच्या कपाळावरील उज्ज्वलता	कुंतलावरणाखालीं पहुडलेल्या तारकेचा प्रकाश

कवितेचें नांव	उपमेय	उपमान
	सौंदर्याची व शालीनतेची पुतळी	रामायणमूर्ति
५३ नवा शिपाई	जातीयतादींचीं संकुचित बंधनें मानणारा	कूपांतील मंडुक
	अहंस्फूर्तीचें केंद्र	तिळ
	जडाचें वेष्टन	त्यावर चढविलेले पाकाचेकण
५४ प्रणयकथन	प्रियकर	१ जलाशय २ निधी
	प्रेयसी	१ झरी २ नदी
	जड हस्ताची मर्यादित कृति	शुक्तिपुट
	मनोगत	रत्नाकर
५५ वियोगामुळें	प्रेयसी	सुधा
	प्रेयसीचे गुण	इक्षुखंड
	प्रेयसी विषयींच्या प्रियकराच्या कल्पृप्ति	मांडीवर असलेलीं मुलें
५६ पद्यपंक्ति	आमुचें आयुष्य	दुःखाचा पेला
	अनुभव	त्याच्या बुडाशीं बसलेला गाळ
५७ वातचक्र	जगत	द्रुम
	मी (कवि ?)	पिकलें पर्ण
५८ कोणीकडून कोणी कडे ?	संशय	डोह
	भ्रम	बुद्‌बुद
५९ दिवाळी	दुष्काळ	दैत्य
	सस्य	सृष्टीचा हिरवा शालू
	दीपांच्या पंक्ती	गगनांतून खालीं उतरलेल्या तारा
६० म्हातारी	म्हातारी	१ मूर्त यदृच्छा २ गंधर्वांचें सूक्ष्म विमान ३ अज्ञातांतला मूर्त ध्वनि ४ खपुष्प
६१ वियुक्ताचा उद्‌गार	प्रियकर	१ गिरी २ लब्धि ३ आकाश ४ ध्रुव ५ चित्रोल्लास ६ स्वर्लोक ७ तरणी ८ पुरुष

कवितेचें नांव	उपमेय	उपमान
	प्रेयसी	१ वसुंधरा २ वेला ३ क्षितिज रेषा ४ उत्तरा ५ छायासखी ६ सुरधुनी ७ द्युतिदेवता ८ प्रकृति
६२ स्मरण आणि उत्कंठा	प्रियकर	१ शुकराज २ सहकार ३ मानसहंस ४ नाविक
	प्रेयसी	१ सारिका २ जातिलता ३ विहार पुष्करिणी ४ क्रीडासिंधुमधील तरी
	प्रीति	सरिता
६३ फिर्याद	उत्कंठा	अनल
	दया	अब्धि
६४ कचाप्रत देवयानी	दुःख	पंक
	देवयानी	धेनु
	परुषोत्तरें	शल्यें
	निराशा	अंड
	आशा	(पक्षीण)
	विरह	अग्नि
	प्रियजन	रत्न
	अन्यजन	काच
	नायक	शलभ
	नायिका	ज्योति
६५ प्रतिभा	नाश पावणारे दानव	पतंग
६६ गोफण केली छान	कठिण शब्द	धोंडा
६७ हरपलें श्रेय	श्रेयशोधनार्थं धडपडणारी उदात्त बुद्धि	१ स्वपतिचितेवर उडी घेणारी संसृतिविमुख सती २ दीपशिखेवर उडी घेऊन प्राण देणारा पतंग

या कोष्टकांतून सूचित होणारे कांहीं ठळक निष्कर्ष :–

१ अनुवादित आणि आधारित कविता वगळल्यास, केशवसुतांच्या स्वतंत्र कवितांत लहान मोठ्या अशा एकूण ३१७७ ओळी आहेत. यांपैकीं त्यांनीं फक्त २५३ ठिकाणींच उपमानांचा उपयोग केलेला आहे. म्हणजे स्थूलमानानें असें म्हणतां येईल कीं त्यांच्या शंभर ओळींपैकीं फक्त आठ ओळी अलंकारांनीं विभूषित झालेल्या आहेत. याचा अर्थ असा कीं या कविश्रेष्ठाच्या प्रतिभेचा अलंकारिकतेकडे फार कमी ओढा आहे. साधारणांच्या लक्षांत न येणारे असे मूर्त, अमूर्त वा मूर्तामूर्त वस्तूंतील सादृश्य वा विरोध सहज स्फुरणें वा मुद्दाम हुडकून काढणें, यांतच बऱ्याच कवींच्या कल्पनाशक्तीचें बळ सांठविलेलें असतें. केशवसुतांच्या प्रतिभेला मात्र हा सादृश्यविरोधाच्या शोधाच्या खेळांत रमण्याचा चाळा जडलेला नव्हता. मनाच्या अधिक उच्चतर व्यापारांत तिच्या सामर्थ्याचें रहस्य सामावलेलें होतें.

१ दोनशे साठ उपमानांपैकीं जवळजवळ एकशेवीस उपमानें निसर्गाशीं संबंधित आहेत. पौराणिक स्वरूपाचीं फक्त दोन आहेत. (१) प्रियकर–कृष्ण (२) सौंदर्याची व शालीनतेची पुतळी– रामायणमूर्ति. देवदेवता संबंधविषयक सहा आहेत (१) प्रियकर–राहू (२) दिनकर प्रभेच्या लालीनें खुलणारे जलधर– १ त्रिदश ललनांचें क्रीडाशैल २ अमर मिथुनांचीं केलिद्वीपें, (३) द्वीप–इंदिरा (४) भामिनी–भूपृष्ठस्थित आद्यदैवत (५) म्हातारी–गंधर्वाचें सूक्ष्म विमान. ऐतिहासिकतेशीं संबंधित असलेलें उपमान फक्त एकच आहे. (१) जुने मराठी किल्ले–पडकें इतिहासपत्र. सामाजिक आणि कौटुंबिक जीवनाशीं संबंधित असलेलीं अशी पंचवीस आहेत. (१) श्रेयशोधनार्थ धडपडणारी उदात्तबुद्धि–स्वपति चितेवर उडी घेणारी सती (२) आमुचें आयुष्य–दुःखाचा पेला (३) प्रेयसीविषयींच्या प्रियकराच्या क्लृप्ति– मांडीवर असलेलीं मुलें. (४) अहंस्फूर्तीचें केंद्र–तीळ (५) जडाचें वेष्टन–तिळावर चढविलेले पाकाचे कण (६) कैदाशीण–रूढि (७) मूर्ति–निरर्थक

बाह्योपचारयुक्त रूढि (८) डोंगरींचे आडदांड–सुधारक (९) मूर्ति विकणारे–रूढीवर उपजीविका करणारे (१०) मूर्त वस्तु–वधू (११) भावशर्मा–वर (१२) कवीचा आत्मा– उपाध्याय (१३) विरहानंतरचें मीलन–सूतिक्लेशानंतरचें तान्हुल्याचें सुख (१४) पृथ्वी–वृद्ध स्त्री (१५) सुंदर सकाळ– मुलीचें माहेर (१६) विपिन–सदन (१७) कुसुमित वनाची शोभा पाहण्या-विषयीं उत्सुक झालेला नायक–शाळेंतून घरीं येण्याविषयीं उत्सुक झालेला बाळचा (१८) वेलीवरील फुलें– नायिकेच्या ओच्यांत असलेलीं अपत्यें (१९) प्रयत्न–हाट (२०) शांति–घर (२१) प्रीति–वस्त्र विणणारी स्त्री (२२) कवि–युवा (२३) कविता–युवति (२४) प्रियकर– मद्यासक्त नर (२५) प्रेयसी– मद्याची कुपी. भौतिक शास्त्रांच्या ज्ञानावर आधारलेलें एकच उपमान आहे आणि तें 'पद्यपंक्तिची तरफ' या रूपकांत आलेलें आहे. कधीं कधीं व्याकरणांतल्याहि कल्पनांना उपमानें बनविण्याचा प्रयत्न करण्यांत येतो. केशवसुतांच्या कवितांत असाहि प्रयत्न दुर्मिळ आहे.

३. बरीचशीं उपमानें सांकेतिक व परंपरागत स्वरूपाचीं आहेत. उदाहरणार्थ कुल–वृक्ष; ऱ्हास–रजनी; पारतंत्र्य–अंधकार; पद–पंकज; बालकें–फुलें; विरह–अग्नि; सुम–नक्षत्र; दया–अब्धि; कांहीं उपमानें कवीच्या स्वतंत्र प्रतिभेचीं निदर्शक आहेत. उदाहरणार्थ, प्राप्तकाल–विशाल भूधर; अवकाश–ओसाडी; पद्यपंक्ति–तरफ. कांहीं ठिकाणीं मूर्त उपमेयाकरितां अमूर्त उपमान वापरलेलें आहे; उदाहरणार्थ, पर्वताचीं शिखरें–आस्वर्गात् चढणारीं महात्म्यांचीं मानसें. निराशा–अंड, कीर्ति–१ शिंग २ पीस यांतील उपमानें कांहींशीं चमत्कारिक वाटण्यासारखीं आहेत. कुसुमित वनाची शोभा पाहण्यासाठीं उत्सुक असलेला नायक–शाळेंतून घरीं येण्यास उत्सुक असलेला बालक. प्रेयसीचे गुण–इक्षुदंड, सिंधूच्या चपल लहरी–देहांत अनवरत उडणाऱ्या नाड्या, अशा कांहीं सादृश्यांतील औचित्य पटणें कठीण आहे.

४ थोडक्यांत निष्कर्ष हा कीं अलंकारांची समर्पक आणि चोखंदळ योजना हें कांहीं केशवसुतांच्या कवितेचें मुख्य वैशिष्टय नाहीं; तें तिच्या अन्य गुणांतच शोधलें पाहिजे. सरस आणि प्रभावी कादंबरी किंवा पर्यायानें कोणतीहि ललित वाङ्मयीन कृति निर्माण करण्याकरतां निर्मात्याजवळ जाज्वल्य मनोवृत्ति असावी लागते. ही वृत्यंतर्गत जाज्वल्यता, प्रयत्नशीर जीवनदृष्टि आणि श्रेयाच्या शोधाची उत्कट व जिवंत तळमळ हीं केशवसुतांच्या व्यक्तित्वाची आणि त्याचबरोबर त्यांच्या कवितांचीहि गौरवार्ह वैशिष्टयें आहेत. ही सर्व रसिकजनमान्य गोष्ट येथें नुसती नमूद करणें पुरें आहे.

* * *

विद्वद्रत्न डॉ. रा. प्र. पारनेरकर, पीएच्. डी., इंदूर

१६ : हृद्गत

"शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे ।
प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे ॥"

अर्वाचीन कविकुलगुरु केशवसुतांचा व माझा परिचय माझे बालवयांतच पूर्वऋणानुबंधामुळें झाला असें म्हणावें लागतें. प्रथम ज्या वेळीं 'केशवसुतांची कविता' हा त्यांचा कवितासंग्रह माझे हातीं आला त्या वेळीं माझें वय पंधरा वर्षांचे आंतच होतें. आणि कविता म्हटली कीं, अन्वयार्थापेक्षां त्या वेळीं माझी दुसरी कल्पना नव्हती. पण अशा बालवयांतच माझ्या मनाची पकड केशवसुतांच्या कवितेनें घेतली. त्या वेळीं काव्य म्हणून जरी मला कांहीं समजत नव्हतें तरी मी प्रयत्नपूर्वक हा कवितासंग्रह माझे मालकीचा करून घेऊन त्या वेळीं मला आवडणाऱ्या कवितांची सारखीं पारायणें करीत होतों. फुलपाखरूं, दंवाचे थेंब, विद्याप्रशस्ति, म्हातारी, फुलांची पखरण, गुलाबाची कळी, दिवस आणि रात्र, मुलांस सोडवणाऱ्या पंतोजीस इत्यादि प्रकारच्या त्या कविता होत. त्या वेळीं या कविता वाचतांना माझें मन भारावून जाई, आणि मी इतका तद्रूप होऊन जाई कीं, कविता म्हणतांना माझा स्वर किती वाढला आहे याचें मला भान राहात नसे. अर्थातच तीर्थरूपांपैकीं कोणी एकाद्यानें हटकलें म्हणजे मी भानावर येई. आणि या असल्या प्रसंगांतूनच हया मोठ्या माणसाला लहान मुलाचें मन कसें समजतें व तो त्याचें हुबेहूब वर्णन कसें करतो, तर इतर मोठ्या माणसांप्रमाणें हा लहान मुलांस सारखा कवितेंतून कां होईना उपदेशच केवळ कसा करीत नाहीं, इत्यादि प्रकारचे साश्चर्ययुक्त प्रश्न

माझे मनांत येत असत. क्षणांतच तें सारें मी विसरून जाई. विचार-पूर्वक या प्रश्नांचा छडा लावण्याची कुवत त्या वेळीं तरी माझे बुद्धीचे ठिकाणीं नव्हती. वर्ष दोन वर्षांच्या पुढील कालावधींतच या माझ्या अतिपरिचित कवितांचें वाचन जवळजवळ बंदच पडलें. त्या मी बुद्धचा वाचल्या तरी त्यांत मौज वाटेनाशी झाली.

मला आवडतील अशा नव्या कविता मी पुस्तकांत शोधूं लागलों, आणि त्या वेळीं ज्या माझे सहज नजरेंत भरल्या त्यांचे-शींहि माझें कांहीं काळ चांगलेंच गूळपीठ जमलें. दुर्मुखलेला, अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न, मजूरावर उपासमारीची पाळी, सुभाषित, आहे जीवित काय ?, धृतघारा, दोन बाजी, विद्या-र्थ्याप्रत, उत्तेजनाचे दोन शब्द, घडचाळ, स्फूर्ति, दिवाळी, नवा शिपाई, हचा साऱ्या कविता या वेळींहि मला यथार्थत्वानें कळत होत्या असें मुळींच नाहीं. पण त्या वेळीं मी त्या अनेक वेळां म्हणत असे आणि काव्यविषयाला अनुरूप अशा भावनांचें उद्दीपन माझे ठिकाणीं होऊन मी कधीं कधीं विचारमग्न होत असे. केशवसुत त्या वेळीं जर आपल्याला भेटते तर–! असाहि एक विचार त्या वेळीं मधूनमधून माझे मनांत येई. पण ते जर मला त्या वेळीं भेटले असते तर मी त्या वेळीं त्यांस काय विचारणार होतों हें मात्र मला आज सांगतां यावयाचें नाहीं. एक गोष्ट मात्र मला आज निश्चित सांगतां येईल ती ही कीं, केशवसुतांचा आणि माझा परिचय झाल्यापासून माझे वाढत्या वयाबरोबरच माझा त्यांच्याविषयींचा लोभहि आजवर सारखा वाढतच आहे. आज जरी मी त्यांची कविता रोज वाचीत नसलों तरी वर्षाकाठीं कां होईना पण एकदां तरी त्यांचा कवितासंग्रह चाळण्याची लहर मला येतेच.

अवस्थासुलभ असा प्रीतिविषय जेव्हां माझे मनांत हळुहळू आपलें स्थान पटकवूं लागला, तेव्हां त्याचे सुरवातीचे काळांत मुळामुठेच्या तीरावर, कचाप्रत देवयानी, आगबोटीच्या कांठाशीं समुद्राच्या शोभेकडे पहात उभ्या असलेल्या एका तरुणीस, खिडकीकडे मौज पहावयास, मयूरासन आणि ताजमहाल, स्फुट ६२ या सदरांतील–

"जैसा जैसा नवयुवतिहृन्मन्दिरीं कामदेव,
वागूं लागे, हळुहळु तसा हट्ट काठिण्यभाव
दूरी सारी तिथुनि, मग ते राहण्याला स्तनांत,
येती, अर्थात कुच तरिच हे पीन काठिन्ययुक्त"!

या प्रकारच्या विकसन, इत्यादि कविता मला आवडत. मी ह्या त्यावेळीं अनेक वेळां वाचीत असे,पण ह्या वाचून मला आनंद अगर समाधान तर कधींच वाटत नसे. उलट क्षुब्ध अशा मनःस्थितीचा कांहीं काळ मी अनुभव करी अगर उदासी येत असे. परिणामीं जरी असें होई तरी ह्या कविता वाचण्याचा मोह मात्र मला अनिवार होत असे. याच विषयाच्या माझ्या दुसऱ्या व तिसऱ्या अवस्थेंत केशवसुतांच्या साऱ्याच प्रणयकविता माझ्या हृदयाच्या तारेशीं आपला स्वर देत, इतकेंच नव्हे तर कांहीं वेळां तर,माझ्या हृदयाचा तो हुबेहूब फोटोच आहे असें सुद्धां मला वाटे. पण हें बऱ्याच अंशीं सारें कल्पनेचेंच साम्राज्य असावयाचें. असें जरी असलें तरी मला त्यावेळीं 'केशवसुत' हे एक 'मजनू' आहेत असें श्रद्धापूर्वक वाटत असे. या सुमारास केशवसुतांवरील कांहीं टीकावाङ्मयहि माझे वाचण्यांत आलें होतें. त्यांत कवितेच्या गुणांपेक्षां दोषांचीच यादी अधिक भरत होती. परंतु केशवसुतांविषयींची माझी आस्था त्यायोगें तिळप्राय देखील कमी झाली नाहीं.

माझा काव्याचा आणि कवितेच्या तंत्राचा थोडा अधिक अभ्यास झाल्यावर मला स्वतःला केशवसुतांची भाषा, कवितेचे तंत्र इत्यादि गोष्टी जाणवूं लागल्या. कांहीं काळ श्रद्धेला हादरा बसल्यासारखें झालें. तरीसुद्धां अधुनमधून मी कविता चाळीतच असे. पण रसग्रहणाची माझी शक्ति मला कमी झाल्यासारखी जाणवे. आपल्यांतलें कांहींतरी हरवल्यासारखें वाटे. मध्यंतरींचा असा काळ निदान पांच वर्षांचा तरी गेला असावा. या काळांत मी बरेंच काव्य वाचलें खरें; पण याच काळांत माझें कवितेचें वेड बरेंच संपुष्टांत आल्यासारखें झालें होतें. काव्य समजूं लागणें हा रसिकतेला एक शापच आहे किंवा काय असा एक प्रश्न त्या वेळीं

माझेसमोर सारखा दत्त म्हणून उभा असे. जें एकदां आपण कवितेंत अनुभविलें तें आतां आपणांस अनुभवितां येत नाहीं, याची चांगलीच जाणीव होत होती. आपण होतों तेच बरे होतों, उगीच या नसत्या फंदांत पडलों, कशाला आपण हें सारें वाचलें वा अभ्यासिलें, असा पश्चात्ताप होई. कारण केशवसुत म्हणतात ना– 'गाण्यानें श्रम हारतात, इतुकें हेंही नसे थोडकें।' याचा एकदां मींच केलेला अनुभव मला येईनासा झाला होता. खरोखरीच काव्य अगर कविता वेडा होऊन वाचण्यांत जी एक मौज अगर ब्रह्मानंद सहोदर म्हणतात तो आहे, तो जाणत्याला नाहीं. विवाहोत्सुक भाबड्या मुलाला मुलीचे ठिकाणीं जी एक सौंदर्याची प्रचीति अगर आकर्षणाची सहजसुलभ जाणीव होत असते ती मुलाचें लग्न करूं इच्छिणाऱ्या जाणत्या बापाला होत नाहीं. म्हणून मला कोणी काव्यशास्त्राचा अगर टीकावाङ्मयाचा अभ्यास करूंच नाहीं असें मात्र म्हणावयाचें नाहीं, तर जो आपली सदभिरुचीची वाढ करतांना आपलें वेड तसेंच जोपासूं शकेल तो धन्य. नाहींतर विवाहसुख उत्तम उपभोगतां यावें म्हणून आधीं द्रव्यार्जन आणि मग लग्न यांतच माणसाची पहिली चाळिशी उलटावी तसला प्रसंग !

माझें वैवाहिक जीवन मोठें बहारीचें, अगदीं मनासारखें. तेव्हां प्रियपत्नीच्या पवित्र मांगल्यपूर्ण सहवासांत माझ्या रसिकतेला पुन्हा बहर आला. रसिकता चांगलीच पोसली गेली आणि फोफावली. म्हणतात ना 'सोने में सुगंध' त्याप्रमाणें केशवसुतांच्या कांहीं कवितांनीं आमचे वैवाहिक जीवनांत प्रसंगविशेषीं तसली कामगिरी बजावली आहे. त्यासाठीं मी केशवसुतांचा किती ऋणी आहे म्हणून सांगूं ! कविवर्यांनीं मराठी कवितेचे प्राङ्गणांत जसें ध्रुवपद मिळविलें आहे तसेंच माझ्या या साध्या छोट्याशा जीवनांत त्यांनीं आपलें स्थान अढळ करून ठेविलें आहे. जीवनांत कवीचें कोणतें स्थान आहे, त्याचें महत्त्व किती आहे, हें मला केशवसुतांमुळें चांगलेंच लक्षांत आलें आहे.

श्री. केशवसुतांचा आणि माझा याप्रमाणें अति जिव्हाळ्याचा संबंध असल्यामुळें त्यांच्या काव्याचें टीकात्मक समालोचन, त्यांचे स्मारक ग्रंथांतून करावें, ही कल्पना मला स्वत:ला मानवली नाहीं आणि तसल्या पांडित्याचा अभिनिवेशहि आज माझे ठिकाणीं शिल्लक नाहीं.

कलोपासना म्हणून केशवसुतांनीं कवितेला आपलीशी केल्याचें त्यांचे काव्यावरून वाटत नाहीं; तर जीवनाविष्काराचें साधन म्हणूनच त्यांनीं कवितेला हाताशीं धरल्याचें दिसतें. त्यांचे काव्य-संग्रहांत इ. स. १८८५ पासून ते १९०५ पर्यंतच्या त्यांच्या कविता ग्रथित केल्या आहेत. या सुमारें २० वर्षांच्या कालावधींत त्यांचे वैयक्तिक जीवनांत महाराष्ट्रांत आणि सबंध भारतवर्षांत ज्या कांहीं हृदयस्पर्शी घटना घडल्या आणि त्यांचा कविमनावर जो परिणाम अगर संस्कार झाला तो त्यांचे कवितांतून उत्कटत्वानें पाहावयास सांपडतो. उसनें कांहींच आणावयाचें नाहीं, जें हृदयापासून निघेल तेंच लिहावयाचें असा त्यांनीं आपले कवितेला 'दंडक' घातलेला दिसतो.

'हृदयांतून न जे बोल
निघती, ते सगळे फोल!'

हे त्यांचेच उद्‌गार आहेत. ते कविता कां व कशा करीत याचें उत्तर त्यांचेच शब्दांत पहावयास सांपडतें.

"जें रम्य तें बघुनिया मज वेड लागे।
गाणें मनांत मग होय सवेंच जागें।"

अशा रीतीनें त्यांची काव्यनिर्मिति होत असल्यामुळें 'सहजता' हा गुण त्यांचे काव्यांतून प्रामुख्यानें आढळतो. त्याबरोबरच हृदयांतलें शब्दांत उतरवितांना कधीं कधीं मोठी खटपट करावी लागते. या सहजतेमुळेंच त्यांचें काव्य हृदयस्पर्शी असें झालें आहे.

'म्हणून मानवचित्ताची उंचावर जी धांव
तीचें चिन्हच तूं, तुजला निशाण सार्थच नांव

मिळमिळीत ज्याची कविता न असें रंडागीत
खचित जगेलचि त्या कविची तुझ्यावरी रे प्रीत
संसारा मी समर गणीं उचलुनी म्हणूनी निशाण
साद घालितो–"योद्धे हो! झटुनि भिडुनि द्या प्राण!"

या कवितेंत केशवसुतांची मानवस्वभावाची, जीवनाची आणि संसाराची पण कल्पना काय आहे हें पहावयास सांपडतें व म्हणूनच नवा शिपाई, स्फूर्ति, गोफण, तुतारी यासारख्या कविता लिहिल्या गेल्या. देशहिताची तळमळ त्यांच्या काव्यांतून अनेक प्रसंगीं आपणांस पहावयास सांपडते.

राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच समाजाची सुव्यवस्थित घडी बसविणें अधिक अगत्याचें आहे असें जें आजच्या जगास पटलें आहे, आणि वाटतें हाच संदेश प्रसंगविशेषीं त्यांनीं आपल्या काव्यांतून अनेक वेळां दिला असून अगदीं कळवळचानें,

'जुनें जाउ द्या मरणालागुनी
जाळूनी किंवा पुरून टाका!'

इत्यादि प्रकारचे उद्‌गार काढले आहेत. त्यांनीं प्रचारकी थाटाचें बरेचसें काव्य राष्ट्रभक्तिपर केलें नसल्यामुळें तें एक राष्ट्र-कवि आहेत असा लौकिक त्यांना जरी प्राप्त झालेला नसला तरी त्यांची देशहिताविषयींची तळमळ व द्रष्टेपणा विचारांत घेतल्यास ते जे स्वतःविषयीं म्हणतात––

शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे
प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे।

हें अक्षरशः पटतें.

* * *

ठाणा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. संदर्भ
पदक्रम..५२५९३. दि:
सन्दर्भ १९९८ बोर्ड दि. २६।३।९८

कै. सी. के. दामले

केशवसुतांचें त्रोटक चरित्र

"केशवसुत" ह्यांचे वडील केशव विठ्ठल दामले ऊर्फ केसोपंत दामले यांचे पूर्वज मूळचे रत्नागिरीजवळ कोळंबें म्हणून गांव आहे तेथील रहिवासी होते. परंतु खुद्द कोळंब्याहून केशवसुतांच्या वडिलांचें घराणें केसोपंतांच्या पूर्वीच एकदोन पिढ्या चिपळूणजवळील सोनगांव नांवाच्या गांवीं येऊन स्थायिक झालें होतें. सोनगांव हा गांव प्रसिद्ध मंडलिक घराण्याचा खोती गांव होय. हा गांव वासिष्ठी नदीच्या उजव्या तीरावर परशुरामक्षेत्राच्या डोंगराच्या बरोबर पायथ्याशीं वसलेला आहे. अर्थात् केसोपंतांचे वडील या खोती-गांवामध्यें केवळ श्रीमंत मंडलिकांच्या कृपेनें व आश्रयानेंच राहूं शकले. मंडलिकांच्या घरीं कांहीं कारकुनी, कांहीं पुजारीपणा अशा प्रकारची घरगुती सेवाचाकरी करून विठ्ठलपंतांनीं कसाबसा संसार केला. केशवसुतांचे वडील केसोपंत हे अल्पवयांतच चिपळूण येथील मराठी शाळेचा शिक्षणक्रम संपवून सरकारच्या शाळा खात्यांतील मराठी शाळेमध्यें शिक्षक बनले. वयाच्या पंधराव्या सोळाव्या वर्षापासूनच त्यांच्या गळ्यांत शिक्षकाच्या कामगिरीची माळ पडली असें म्हणतात.

आमची म्हणजे प्रस्तुत लेखकाची व कविकेष्ठ केशवसुतांची जन्मदात्री मातोश्री ही चिपळूणच्या जवळील वासिष्ठी नदीच्या कांठच्या मालदोली गांवांतील कै. गणुभाऊ करंदीकर, त्या गांवचे खोत, यांची एकुलती एक कन्या होय. मालदोली हा गांव सोन-गांवच्या समोरच्या म्हणजे वासिष्ठी नदीच्या डाव्या तीरावर डोंगरावर वसलेला आहे. केसोपंतांनीं प्रथम शाळामास्तरची

जागा पत्करली, तेव्हां त्या मास्तरकीचा पगार दरमहा प्रथम फक्त तीन रुपये होता असें ते सांगत असत. केसोपंत यांचा जन्म कै. विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांच्या जन्मकाळच्या साधारण बरोबरचा असल्यामुळें लहानपणापासूनच कै. अण्णासाहेब मंडलिक यांचा व केसोपंतांचा दाट परिचय होता; व मंडलिकांची कृपा केसोपंतावर आमरण कायम होती. शाळाखात्यांत केसोपंत हे कधींच तीस रुपयांच्यावर चढले नाहींत. परंतु त्या काळीं रत्नागिरी जिल्ह्यामध्यें तालुक्याच्या गांवीं तीस रुपये पगार म्हणजे देखील चांगला पगार मानला जात असे; कारण दहा माणसांचा संसार साधारण इतक्या पगारामध्यें तेव्हां चालूं शके.केसोपंतांनीं प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें लवकर पेन्शन घेतलें. तें दरमहा १०।११ रुपयेच होतें असें म्हणतात. पेन्शन घेतल्यानंतर कित्येक वर्षें कै. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचें एक खोतीगांव वळणें या नांवाचें दापोली तालुक्यांत आहे. त्या गांवची व्यवस्था पाहण्यासाठीं श्री. मंडलिक यांनीं केसोपंतांची योजना केली होती. वडिलानंतर आमचे थोरले बंधु चिंतोपंत हे सदर गांवची व्यवस्था पाहूं लागले. ज्या गांवचा स्पष्ट निर्देश केशवसुतांच्या कवितेंत येतो तें खेडेगांव म्हणजे हें वळणेंच होय हें वाचकांनीं ध्यानांत ठेवावें. " एक खेडें " या कवितेमध्यें ज्या खेडचाचें केशवसुतांनीं हृदयंगम वर्णन केलें आहे त्याची कल्पना याच खेडचाच्या सृष्टिसौंदर्यावरून केशवसुतांनीं रेखाटली आहे.

आम्ही एकंदर बारा भावंडें होतों. परंतु बाराच्या बारा अशीं सर्व एका काळीं हयात नव्हतों असा माझा समज आहे. सात मुलगे आणि पांच मुली अशीं एकंदर बारा अपत्यें आपल्याला झाल्याचें आमचे वडील व मातोश्री आम्हांला सांगत. प्रस्तुत लेखक हा त्या बारांपैकीं अकरावा असल्यामुळें त्यानें फक्त स्वतः-सकट दहाच भावंडें पाहिल्याचें आठवतें. पहिले दोन मोठे भाऊ त्यांच्या लहानपणींच वारल्यामुळें त्यांच्या अस्तित्वाची फक्त ऐकीव माहिती प्रस्तुत लेखकास आहे. सात भावांमध्यें केशवसुत म्हणजे कै. कृष्णाजी केशव हे पांचवे भाऊ होत. यांचा जन्म मालगुंड

नांवाच्या गांवीं शके १७८८, भाद्रपद कृष्ण १४, रविवार रोजीं झाला. कृष्णपक्ष असून जवळ जवळ अमावास्या येत चालली होती, म्हणून कृष्ण असें नांव ठेविलें असावें. कृष्णाजी केशव यांची जन्म-कुंडली पुढीलप्रमाणें आहे.

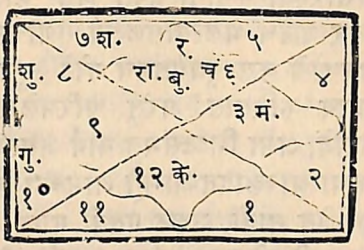

भाद्रपद कृष्ण १४ रविवार, शके १७८८ सन १८६६, जन्म-स्थान मालगुंड, जि. रत्नागिरी.

ज्यांना फलज्योतिषाचा नाद असेल त्यांनीं कोणत्या ग्रहांच्या उच्चनीचत्वामुळें, बलाबलामुळें, दृष्टीमुळें किंवा कोणत्या ग्रहांच्या योगामुळें केशवसुत यांना इतकें सरस कवित्व करतां आलें याचा आतां यथेच्छ काथ्याकूट करावा.

ही कुंडली पाहिल्याबरोबर ती कोणा अत्यंत भाग्यवान् माणसाच्या कुंडलीसारखी दिसते. परंतु ऐहिक दृष्ट्या केशवसुत हे भाग्यवान् नसले तरी

दशमोंऽगारको यस्य स भवेत् कुलदीपकः

या सूत्राप्रमाणें पाहिलें तर विख्यात कवि म्हणून आतां ठरल्या-मुळें केशवसुत हे अखेर खरे कुलदीपक निघाले यांत शंका नाहीं.

एकाद्या कवीचें चरित्र लिहूं लागलें किंवा कवीचेंच काय कोणाही मोठ्या प्रसिद्ध विभूतीचें किंवा थोर पुरुषाचें चरित्र लिहूं लागलें कीं त्याच्या पूर्वजांची बरीच माहिती देण्याचा कित्येक चरित्रलेखकांचा परिपाठ असतो. पूर्वजांमध्यें कांहीं विशिष्टपणा

किंवा सांगण्यासारखा गुण असला किंवा पूर्वज खरोखरच कोणी मोठे होऊन गेले असले तर पूर्वजांची ही पूर्वपीठिका चरित्र-नायकाच्या आयुष्याच्या हकीकतीला प्रस्तावनेप्रमाणें जोडल्यास ती खुलून दिसते. कित्येक चरित्रकार तर चरित्रनायकाचे पूर्वज विशेष वाखाणण्यासारख्या गुणांनीं युक्त असे होऊन गेले नसले तरीसुद्धां त्यांच्यावर बळेंच भलत्यासलत्या गुणांचा बोजा लादून आपल्या चरित्रनायकाचें कुल पूर्वापारच मोठें गुणाढ्य होतें असें भासविण्याचा प्रयत्न करितात. परंतु चरित्रलेखन हें सत्याला सर्वस्वी स्मरून करावें, असा शिष्टसंमत मार्ग असल्यामुळें अवास्तव अशा मोठेपणाचें वृथा आच्छादन आम्ही आमच्या चरित्रनायकाच्या पूर्वजांवर घालू इच्छीत नाहीं. उलट एवढी गोष्ट नमूद करावीशी वाटते कीं, कृष्णाजी केशव यांच्या पूर्वजांपैकीं ज्या तीन पुरुषांचीं नांवें आमच्या घराण्यांत माहीत आहेत, त्यांमध्यें विशेष प्रसिद्ध किंवा विशेष कामगिरी करून कोणत्याही बाबतींत नामांकित झालेला अथवा संपत्ति, विद्वत्ता, तपोबल, अशा कोणत्याहि स्पृहणीय यशःप्राप्तीमुळें अन्यजनांस आदरणीय झालेला असा पुरुष कोणी होऊन गेला नाहीं. मात्र, रत्नागिरी जिल्ह्यामध्यें बहुतेक तालुक्यांतून केसो विठ्ठल दामले हे अत्यंत बुद्धिमान्,करारी, निःस्पृह आणि विद्यार्थ्यांवर कडक शिस्त ठेवणारे शिक्षक अशी ख्याति त्या प्रांतामध्यें होती.

कृष्णाजी केशव हे लहानपणीं अशक्त व किरकिरे असत असें आमची मातोश्री सांगत असे. साधारणपणें दांडगाईचे खेळ त्यांना अशक्ततेमुळें सोसत नसत व हंसण्याखिदळण्याकडे किंवा अचावचा अथवा अद्वातद्वा बोलण्याकडेही त्यांची बालवयामध्येंसुद्धां प्रवृत्ति नसे. कोठेंतरी एकटेंच बसावें, एकटेंच फिरावें, असा थोडा एककल्ली, मुग्ध, एकलकोंडा आणि वरवर पाहणारांस तरी मुखदुर्बळ भासणारा स्वभाव बालपणापासून त्यांच्या अंगीं दृग्गोचर होऊं लागला होता. त्यांचें मराठी शिक्षण पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणें चार पांच यत्तांचें आमच्या वडिलांच्या हाताखालीं कोकणांत झालें.

नंतर पूर्वीच्या चालीप्रमाणें वयाच्या १५ व्या वर्षीं म्हणजे सन १८८१ सालींच त्यांचा विवाह करण्यांत आला. चिपळूणजवळच्या एका खेडेगांवचे रा. चितळे म्हणून रहिवासी होते यांची मुलगी केशवसुतांची बालवधू होती. तिचें वय तेव्हां ७।८ वर्षांचें असावें. 'अष्टवर्षा भवेत् कन्या' या सूत्रानुरूप तिचें लग्न आठव्याच वर्षीं झालेलें असावें. "केशवसुतां" च्या पत्नी अत्यंत गरीब, सालस व सरळ स्वभावाच्या होत्या. केशवसुतांचा मराठी अभ्यासक्रम कोंकणांत घरच्या घरीं झाल्यानंतर सन १८८२ सालीं आमचे सर्वांत ज्येष्ठ बंधु कै. श्रीधर केशव दामले हे ग्रॅज्युएट होऊन बडोद्यास नवीन स्थापन झालेल्या कॉलेजांत गणित व संस्कृत विषयांचे अध्यापक होऊन गेले, तेव्हां त्या बंधूंकडे पुढच्या शिक्षणासाठीं केशवसुत बडोद्यास निघून गेले. श्रीधर केशव हे अत्यंत बुद्धिमान् होते. रत्नागिरी हायस्कुलांत मॅट्रिकची परीक्षा पास होऊन जगन्नाथ शंकरशेटची पहिल्या नंबरची संस्कृत स्कॉलरशिप त्यांनीं पटकावली होती.

बडोदें येथें त्यांना कॉलेज व हायस्कुलमध्यें गणित व संस्कृत शिकवावें लागे. गायकवाड सरकारचे बंधु श्री. संपतराव गायकवाड यांना शिकविण्याचें कामही ते करीत असत. या दोन्ही कामांबद्दल त्यांना २०० रुपये मिळत असावे. श्रीधर केशव यांच्याजवळ केशवसुत हे फार तर ८।१० महिनेच असतील. केशवसुतांपेक्षां धाकटे दुसरे बंधु मोरो केशव हे देखील या वेळीं बडोद्यास श्रीधरपंताजवळ शिक्षणासाठीं गेलेले होतेच. परंतु श्रीधरपंतांची नोकरी बडोद्यास जेमतेम वर्षभर देखील झाली नाहीं तोंच त्यांच्यावर मृत्यूचा घाला आला. विषमज्वरानें पंधरा वीस दिवस आजारी पडल्याचें कारण होऊन त्यांची जीवनयात्रा अवघ्या तेविसाव्या वर्षीं व ग्रॅज्युएट झाल्यापासून एक वर्षाच्या आंतच संपली. श्रीधरपंतांच्या मृत्यूमुळें आमच्या वडिलांची कोणत्या प्रकारची मनःस्थिति झाली असेल त्याची कल्पना करणेंच बरें. हातातोंडाशीं आलेला वडील मुलगा कर्तासवरता, मिळवता होऊन चांगला मानमान्यतेस चढेल

व आपल्या घराण्याला थोडी ऊर्जितावस्था प्राप्त करून देण्याला कारणीभूत होईल अशी आशा लागते न लागते तोंच मृत्युमुखीं पडावा, याच्यापेक्षां या मृत्युलोकीं जास्त खडतर असा निर्घृण दैवाचा आघात दुबळ्या मानवप्राण्यावर कोणता होणें शक्य आहे? वडिलांवर जशी ही आकाशांतील कु-हाड कोसळली, त्याचप्रमाणें श्रीधरपंतांच्या अल्पवयस्क पत्नीवर व त्यांच्याजवळ असलेल्या दोघा धाकट्या भावांवर देखील तो एक मोठा दारुण प्रसंगच होता. श्रीधरपंतांच्या मृत्यूमुळें बडोदें अर्थात् सुटलें व पुढें केशवसुत व मोरोपंत यांच्या पुढील शिक्षणक्रमाची काय व्यवस्था करावी ही मोठी काळजी वडिलांना पडली. कर्मधर्मसंयोगानें आमचे एक मातुल म्हणजे आईचे बंधु रामचंद्र गणेश करंदीकर हे मध्यप्रांतांत वर्धा येथें वकिली करीत होते व त्यांची त्या धंद्यामध्यें त्या वेळीं चांगली चलती चाललेली होती. तेव्हां केशवसुत व मोरोपंत यांची रवानगी वर्ध्यास या मामांकडे झाली. परंतु वर्धा येथेंही त्याकाळीं इंग्रजी शिक्षणाची विशेष समाधानकारक सोय नव्हती. तेव्हां वर्ध्याहून दोघेही बंधू नागपूर येथें गेले. तथापि, या दोघा बंधूंचा नागपूरसारख्या लांबच्या ठिकाणीं शिक्षणाचा खर्च सोसण्याची ताकद आमच्या वडिलांच्या ठिकाणीं नव्हती व मामांची तयारी देखील दोघांच्या शिक्षणाचा खर्च चालविण्याची होती कीं नाहीं याची शंकाच आहे. शिवाय केशवसुत यांची प्रकृति अशक्त असल्यामुळें त्यांना नागपूरचा कडक उन्हाळा लवकरच सोसेनासा झाला. म्हणून केशवसुत हे नागपूर सोडून परत आले व मोरोपंत हे उमरावतीस कांहीं स्कॉलरशिपच्या आधारावर विद्यार्जनसाठीं गेले. नागपूर येथील ५।७ महिन्यांच्या निवासामध्यें केशवसुत यांना सुप्रसिद्ध कवि नारायण वामन टिळक यांच्या ओळखीचा व मैत्रीचा लाभ घडला व फर्ग्युसन कॉलेजांतील सुप्रसिद्ध प्रो.पटवर्धन यांचा देखील परिचय केशवसुतांना तेव्हांच झाला. कै. नारायण वामन टिळक तेव्हां थोडेसे कवि म्हणून मित्रमंडळींत माहीत झाले होते व केशवसुतांच्या कवित्वशक्तीला प्रथम चालना

नारायण वामन टिळक यांच्या सहवासानें व संगतीनें मिळाली असें केशवसुत हे माझ्याशीं कधीं कधीं बोलल्याचें मला स्मरतें. पुण्यास कांहीं दिवस विश्रामबागेंतील हायस्कूलमध्यें केशवसुत हे विद्यार्थी होते. परंतु ते लवकरच न्यू इं. स्कूलमध्यें गेले. न्यू इं. स्कूलमध्यें तेव्हां कै. प्रो. आगरकर, कै. लो. बाळ गंगाधर टिळक अशी खंदी मंडळी शिक्षकवर्गामध्यें होती. या तीन चार वर्षांमध्यें केशवसुत हे पुष्करणीच्या हौदाजवळील बोळांत भागवतांच्या वाड्यांत किंवा हुजूरपागेसमोरील खासगीवाल्यांच्या वाड्यांत राहात असत. कै. हरि नारायण आपटे यांच्याशीं केशवसुतांची मैत्री याच वेळीं जमली. सरदार श्री. तात्यासाहेब मेहेंदळे हे देखील त्यांचे याच वेळीं स्नेही झाले असावे. न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें कै. आगरकर यांच्या सुधारणावादी शिकवणीची छाप केशवसुत यांच्या भावनाप्रधान मनोवृत्तीवर चांगलीच पडली असावी असें त्यांच्या 'तुतारी,' 'अंत्यजाच्या मुलाचा प्रश्न' वगैरे काव्यांवरून दिसून येतें. "केशवसुत" यांची प्रगति मॅट्रिकच्या परीक्षेपर्यंत न्यू इं. स्कूलमधून झाली. त्यांना विषयांचें ज्ञान बरें असे. परंतु जलद लिहिण्याची कला त्यांना मुळींच साध्य नसल्यामुळें तीन तासांमध्यें त्यांना अवश्य तेवढ्या प्रश्नांचीं उत्तरें लिहून काढतां येत नसत. अशा कांहीं विशिष्ट स्वभाववैचित्र्यामुळें त्यांचें शिक्षण मागासलें. त्यांच्याहून धाकटे बंधु मोरोपंत हे भराभर परीक्षा पास होत जाऊन डेक्कन कॉलेजमध्यें बी. ए. च्या वर्षापर्यंत गेले तरी 'केशवसुत' मॅट्रिकच पास होत होते. अखेर १८९०-९१ सालीं ते एकदां मॅट्रिक पास झाले. पुढें द्रव्याभावामुळें पुढील शिक्षणक्रमाचा नाद त्यांना अजिबात सोडून द्यावा लागला. वडिलांचें म्हणणें पडलें कीं, कोठेंतरी नोकरींत शिरून 'केशवसुतां'नीं संसार सुरू करावा. परंतु 'केशवसुत' हे सरकारी नोकरी मागण्यास कोठें अर्ज घेऊनच जात नसत. आमच्या वडिलांच्या हाताखालून तयार झालेले पुष्कळ शिष्य मोठमोठ्या अधिकारावर चढलेले होते व कै. मंडलिकांसारखे मोठे धनाढ्य,

वजनदार व जगद्विख्यात आणि परोपकारी गृहस्थ आमच्या घराण्याचे हितचिंतक व वडिलांचे जन्मभरचे स्नेही होते. त्यांच्याकडे 'केशवसुतां'नीं मुंबईस भेटावयास जावें म्हणून वडिलांनीं कितीतरी वेळां 'केशवसुतां'ना सांगून पाहिलें, परंतु 'केशवसुतां'चा स्वभाव फारच भिडस्त असल्यामुळें ते मंडलिकांच्या बंगल्यावर कधींच गेले नाहींत. मुंबईंत एकाद्या मिशनरी शाळेंत किंवा खासगी शाळेंत १५–२० रुपयांवर मास्तरची नोकरी धरून ते मुंबईस राहूं लागले. एकादे वेळेस नोकरी सुटली तर खासगी शिकवण्या शिकवीत. तारमास्तरचें काम शिकण्याचाही त्यांनीं कित्येक दिवस प्रयत्न केला. नंतर कमिसरिएट ऑफिसांत ते मधून मधून हंगामी नोकरी करीत असत. परंतु कायमची नोकरी पाहिजे असेल तर कराचीस जा म्हणजे ४० रुपये सुरुवातीस मिळून पुढें चांगले वाढाल असें एका वरिष्ठानें सांगितलें. परंतु कराचीस जाण्याचें 'केशवसुतां'नीं नाकारिलें व कमिसरिएट खात्याला रामराम ठोकला. अशा प्रकारें मुंबईंत त्यांनीं १८९३ सालापर्यंत दोन तीन वर्षें काढलीं. कविता लिहिण्याचा त्यांचा क्रम मात्र या दोन तीन वर्षांत चालूच होता. परंतु कविता जरी कोणीं लिहिल्या तरी कवितालेखनानें एका दमडीचीही प्राप्ति होण्याचा संभव नाहीं. 'केशवसुतां'नीं अखेरपर्यंत इतक्या कविता लिहिल्या व त्यांच्या कवितांची थोडी वाहवा होऊं लागली तरी त्यांना कविता लिहिण्यापासून जन्मांत कधीं एक पैदेखील कोणीं दिली नाहीं. मुंबईंत दोन अडीच वर्षें घालविल्यावर अखेर जेव्हां वडिलांनीं बिऱ्हाड करून राहण्याविषयीं त्यांच्या मागें फारच निकड लावली, तेव्हां १८९३ सालीं त्यांनीं मोठ्या कष्टानें मुंबईस बिऱ्हाड केलें. कसेबसे २५–३० रुपये मुंबईस ते मिळवीत असत. कधीं कधीं त्यांच्या लहरी स्वभावामुळें नोकरी सुटली तर तेही बंद राहात. पुढें १८९६–९७ मध्यें मुंबईस प्लेगची भयंकर सांथ सुरू झाल्यामुळें केशवसुतांना मुंबई सोडण्याची पाळी आली. वयाला तीस वर्षें झालेलीं, मध्यंतरीं वडील १८९३ मध्येंच

वारल्यामुळें वडिलांचा आधार तुटलेला, अशा स्थितींत मुंबई सोडून बाहेर कोठें जावें याची त्यांना विवंचनाच पडली; परंतु अखेर त्यांचे श्वशुर खानदेशामध्यें असत, त्यांच्याकडे कांहीं दिवस कुटुंबाला ठेवण्यास गेले असतां खानदेशांतल्या एकाद्या लहानशा गांवीं म्युनिसिपालिटीच्या शाळेंत मास्तरची नोकरी मिळाली तर पहावी म्हणून त्यांनीं खटपट केली; व भडगांव येथें प्रथम नोकरी धरली व नंतर फैजपूर येथील अँग्लो–व्हर्नाक्युलर शाळेंत ते असिस्टंट मास्तर म्हणून राहिले. खानदेशांत ते जवळ जवळ १९०३–०४ पर्यंत होते. पुढें धारवाड येथें सरकारी हायस्कूलांत त्यांची नेमणूक झाली व १९०४ पासून पुढें त्या ठिकाणींच हायस्कुलांत मास्तर होते. तेथें त्यांना ३० ते ३५ रुपये दरमहा पगार मिळत असे. केशवसुतांच्या अवघ्या ३९ वर्षांच्या आयुष्यमर्यादेची थोडक्यांत अशी ही हकीकत आहे.

केशवसुतांच्या खासगी आयुष्यक्रमाची ज्यांना माहिती नाहीं त्यांना वाटतें कीं, कवि म्हटला म्हणजे तो एक आनंदी, मजेंत आयुष्य घालविणारा असा फुलपांखरासारखा प्राणी असावा. परंतु केशवसुतांच्या एकंदर आयुष्यक्रमामध्यें बालपण व विद्यार्थीदशेचे थोडेसे दिवस म्हणजे बडोद्यास वडील बंधु श्रीधरपंत यांजकडे वर्षभर असतांना व वर्धा–नागपूरकडे असतांना पांच सहा महिने, याच्यानंतर आनंदाचा व मजेचा असा काळ त्यांच्या फारसा कधीं वांट्यास आला असेल असें वाटत नाहीं. इंग्रजी वाङ्मयांतील गोल्डस्मिथ या कवीला ज्याप्रमाणें कष्टामध्यें दारिद्र्यांत बहुतेक सर्व जन्म काढावा लागला, त्याप्रमाणें केशवसुतांचें बहुतेक सर्व जीवित कष्टमय अशाच परिस्थितीमध्यें गेलें. ग्रे कवीच्या चिरस्मरणीय शब्दांनीं सांगावयाचें झालें तर

Chill penury repressed his noble rage,
And froze the genial current of the soul.

किंवा केशवसुतांच्या कवितेंतील शब्दांनीं सांगावयाचें म्हणजे

" मृत आशांच्या चितांवरुनिया
पिशाच्च माझें भटकत राहे
शांति नसेचि तया "

अशा प्रकारें तरुणपणच्या सर्व आशांची व आकांक्षांची निराशेच्या कुंडामध्यें राखरांगोळी होऊन गेल्यामुळें त्यांची संसारयात्रा कष्टमय झाली होती. त्यांची वाचनाभिरुचि दांडगी होती, परंतु मुंबई सोडल्यानंतर ती पुरी करून घेण्याला खानदेशांतील फैजपूर व भडगांवसारख्या खेड्यामध्यें त्यांना पुस्तकें देखील मिळण्याची मारामार पडूं लागली, व स्वतः तीं विकत घेण्याला ऐपत नव्हती. अशा परिस्थितीमध्यें त्यांना वाचनाची अभिरुचि असून ती कधींच मनाप्रमाणें पूर्ण करतां आली नाहीं.

केशवसुत यांच्या हयातीमध्यें त्यांच्या कवितेविषयीं कोणाही मोठ्या माणसानें चार स्तुतिपर उद्‌गार काढले नाहींत, म्हणून महाराष्ट्रांतील वाचकवर्गामध्यें व टीकाकारांच्या आणि विद्वानांच्या अंगीं खरी गुणग्राहकता नाहीं असा त्यांचा ग्रह होत चालला होता. आपल्या कविता विविधज्ञानविस्तारासारख्या भारदस्त मासिकांत येत नाहींत म्हणून आपल्याला रा. मोगरे यांच्याइतका देखील विद्वान् वाचकवर्गामध्यें मान नाहीं, याबद्दल त्यांना अत्यंत वाईट वाटत असे. ते कोणाचा हेवा करणारे नव्हते, परंतु आपण जीव तोडून अंतःकरणाला पीळ पाडणारी कविता लिहीत असतां महाराष्ट्रांतील मोठमोठ्या रसिक विद्वानांनीं आपल्यासंबंधीं प्रोत्साहनाचे चार स्तुतिपर उद्‌गारही काढूं नयेत याबद्दल त्यांना खेद होत असल्यास आश्चर्य नाहीं. यावेळींच कै. हरिभाऊ आपटे प्रसिद्ध कादंबरीकार यांची व त्यांची मैत्री जडली हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. केशवसुत यांच्या कविता विद्यार्थिदशेपासूनच हरिभाऊंस आवडत असत आणि त्यांचीं कित्येक स्फुटें रा. आपटे यांच्या करमणूक पत्रामध्येंच प्रथम छापून निघालेलीं आहेत. फक्त त्यांचे कांहीं विशिष्ट मित्र त्यांच्या कवित्वशक्तीची खरी योग्यता ओळखून होते. मासिक मनोरंजन या मासिकाचे संपादक

कै. काशिनाथ रघुनाथ मित्र हे सुधारणाप्रिय होते आणि ते केशवसुतांचे परम स्नेही असून नेहमी मनोरंजनांत केशवसुतांच्या कविता छापीत असत. कवि या नात्यानें त्यांच्या मरणोत्तर मात्र त्यांची कीर्ति प्रतिवर्षीं द्विगुणित होत जाऊन आतां सारखी वृद्धिगत होत आहे. ही मरणोत्तर झालेली कीर्ति Posthumous fame जर कोणत्या ना कोणत्या अतींद्रिय साधनांनीं त्यांच्या आत्म्याला कळेल तर अर्थात् त्यांना समाधान वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. परंतु त्यांच्या हयातीमध्यें त्यांच्या कवितेबद्दल पुष्कळांनीं उपहासबुद्धीं केला होता. त्यांचे कित्येक अरसिक व केवळ द्रव्यदृष्टि मित्र व नातलग कवितेचें हें वेड सोडून देण्याचा त्यांना अनेक वेळ उपदेश देखील करण्यास मागेंपुढें पाहात नसत. परंतु स्वयंस्फूर्तीनें ज्याला कविता करण्याची हौस होती तो असल्या उपदेशाच्या योगानें कविता रचण्याच्या आपल्या अत्यानंदाच्या मानसिक व्यवसायापासून कसा परावृत्त होणार ? कविता रचण्याचा त्यांना इतका नाद होता कीं, एकदां एकादी कल्पना डोक्यामध्यें घोळत असली, कीं त्या कल्पनेबरहुकूम योग्य शब्दांनीं जर थोडक्या वेळामध्यें पद्यरचना झाली नाहीं तर ते रात्रभर जाग्रण करून ती कवितेमध्यें उतरविण्याचा प्रयत्न करीत. त्यांना कविता करण्याचा नाद फारच अल्पवयापासून लागला होता. वयाच्या १४।१५ व्या वर्षांपासून त्यांना चांगले श्लोक व आर्या रचितां येत असत. पुण्यास न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें पांचव्या सहाव्या यत्तेमध्यें शिकत असतांना, वर्गांतील अभ्यासाकडे लक्ष न देतां टिळक–आगरकर अशा गुरूंचीं चित्रें पेन्सिलीनें ते आपल्या वहीमध्यें रेखाटीत असत किंवा एकाद्या श्लोकाचा चरण रचण्यामध्यें दंग असत. कविता रचण्याचा प्रथम त्यांना नाद लागला, तेव्हां चित्रकलेचाही थोडा नाद त्यांना जडला होता व त्यांच्या अभ्यासक्रमाच्या वेळच्या वह्यांमध्यें अनेक व्यक्तींचे चेहेरे रेखाटलेले त्यांनीं मला एकदां लहानपणीं दाखविले होते. परंतु पेन्सिलीनें चित्रें रेखाटीत बसण्याचा हा नाद त्यांनीं पुढें सोडला. मात्र

कवितारचनेच्या नादानें त्यांच्या मनावर इतकी मोहिनी घातली कीं, ती पुढें जन्मभर जास्तजास्तच दृढबद्ध होत गेली. त्यांना कविता शीघ्रगतीनें करतां येत नसे. परंतु एकादे वेळेला स्वयंस्फूर्तीनें ते एकाद्या कल्पनेला बोलतां बोलतांनासुद्धां चरणबद्ध करून टाकीत. एकदां पुण्यास एका शंकराचार्यांचे किंवा कोणा संस्थानिकांचे अगर सर्कसवाल्यांचे हत्ती आले होते. ते शृंगारून रस्त्यानें चालले असतां त्यांच्या एका मित्रानें त्यांचें लक्ष त्या हत्तीकडे लावण्याकरतां 'ते पाहा शृंगारलेले हत्ती कसे डुलत डुलत चालले आहेत' असें म्हटलें; परंतु केशवसुतांची तंद्री कोठें दुसरीकडेच लागली होती. तेव्हां ते आपल्या मित्राला एकदम उत्तर देतांना उद्‌गारले:—

'लवाजम्याचे झुलती हत्ती
लक्ष त्यांकडे देतो कोण ?
खिशामध्यें हें घडयाळ बोले
आला क्षण ! गेला क्षण ! '

पुण्यामध्यें सन १८८५ पासून सन १८९० पर्यंत केशवसुत यांचें विद्यार्थी या नात्यानें वास्तव्य होतें. तेव्हां ते बहुधा खासगीवाल्यांच्या वाडयांत व कित्येक वर्षें पुष्करणीच्या हौदाजवळच्या बोळांतील भागवत ह्यांच्या वाडयांत बिऱ्हाडकरू म्हणून राहात असत. खासगीवाल्यांचा वाडा म्हणजे सध्यां शिक्षणप्रसारक मंडळाची इमारत झाली आहे त्या ठिकाणचा आनंदाश्रमाजवळील वाडा होय. या वाडयांत शिरतांना रस्त्याजवळच्या समोरच्या देवडीजवळील खोलींतच त्यांचें वास्तव्य असे. या जागेचा उल्लेख त्यांच्या 'गोष्टी घराकडिल मी वदतां गडया रे' या कवितेच्या सतराव्या श्लोकाच्या अखेरच्या चरणामध्यें आलेला आहे. वर्तक या नांवाचे त्यांचे एक मित्र होते व हे वर्तक देखील कवितेचे भोक्ते असल्यामुळें ते दोघेजण मिळून काव्यशास्त्रविनोदामध्यें बराच काळ घालवीत असावेत असें वाटतें. या विद्यार्थिदशेंतच 'केशवसुत' यांनीं एक नाटक किंवा कांहीं ग्रंथ लिहून दक्षिणा

प्राइजकमिटीकडे पाठविला होता. परंतु त्या त्यांच्या ग्रंथाला उत्तेजन किंवा बक्षीस मिळालें नाहीं. विद्यार्थिदशेचा क्रम संपल्यानंतरचीं बरींच वर्षें म्हणजे सन १८९६ अखेरपर्यंतचीं पांच सहा वर्षें त्यांनीं मुंबईंत काढिलीं. परंतु मध्यंतरीं पांच सहा महिने मुंबई सोडून ते सावंतवाडी येथें मास्तर म्हणून इंग्रजी शाळेमध्यें नोकरीकरितां गेले होते. मुंबईस रा. गजानन भास्कर वैद्य हे त्यांचे विशेष जिवलग स्नेही असत. मुंबईस असतांना ते बहुधा मास्तरचीच नोकरी करीत असत. दादर इंग्लिश स्कूलमध्यें ते बरेच दिवस मास्तर होते व कल्याण येथें कोणी नवीन इंग्रजी शाळा काढली होती तेथेंही कांहीं महिने ते शिक्षकाची नोकरी करीत असत. त्याच सुमारास कै. नारायण वामन टिळक हे हिंदुधर्म सोडून ख्रिस्ती झाले होते व टिळकांची व केशवसुतांची विशेष सलगी असल्यामुळें 'केशवसुत' हे हिंदुत्वास मुकतात कीं काय अशी धास्ती त्यांच्या स्नेह्यांस पडली होती. परंतु त्यांच्या कित्येक मित्रांनीं त्यांना या बिकट प्रसंगीं सदुपदेश करून या अविचारापासून परावृत्त केलें. ख्रिश्चन होण्याकडे आपल्या मनाची प्रवृत्ति होत चालली होती ही गोष्ट खुद्द केशवसुतांनींच पुढें कांहीं वर्षांनीं ओघाओघानें संभाषणामध्यें माझ्याजवळ बोलून दाखविली होती. अर्थात् ती सांगोपांगी नसून विश्वसनीय आहे.

पुढें १८९४–९५ सालापासून ते बिऱ्हाड करून म्हणजे मुंबईस सपत्नीक राहू लागल्यानंतर त्यांच्या आयुष्यक्रमास थोडें जास्त स्थैर्य आलें. या वेळीं प्रथम ते फणसवाडी नजीक जगन्नाथाच्या चाळींत राहात असत व पुढें कांहीं काळ कांदेवाडींत केशवजी नायकांच्या चाळींत त्यांचें बिऱ्हाड असे. केशवसुतांच्या विशिष्ट व तऱ्हेवाईक स्वभावामुळें त्यांची नोकरी कायमची किंवा शाश्वत अशी कधींच नसे. पुनः त्यांचा स्वभाव फारच उदार असल्यामुळें कोणी त्यांच्यापाशीं चार पैसे मागितले व त्यांच्या खिशांत ते असले म्हणजे एकाद्या मित्राला "नाहीं" म्हणणें त्यांच्या जिवावर येई. कित्येक लफंग्या लोकांनीं

त्यांच्या या सरळ व उदार स्वभावाचा दुरुपयोग करण्यास कमी केलें नाहीं. त्यांना स्वतःला मात्र अडचण असली तरी दुसऱ्या कोणाकडे ते तोंड वेंगाडून याचना करण्यास जात नसत. अशा प्रकारें सांपत्तिक दृष्टचा ते नेहमी ओढाताणीमध्यें राहात असत. त्यांच्याहून धाकटे बंधु कै. मोरो केशव दामले हे पुढें साधारण चांगल्या स्थितींमध्यें असल्यामुळें ते केशवसुत यांना पैशाची मदत प्रसंगवशात् करण्याला तयार असत, परंतु आपल्यापेक्षां धाकटचा बंधूकडून अशा प्रकारें मदत घेणें "केशवसुतां"च्या मानी स्वभावाला कमीपणाचें वाटल्यामुळें ते आपल्या बंधूकडून ती घेण्याचें नाकारीत. मानी स्वभावामुळें केशवसुतांना सर्व आयुष्यक्रम अशा प्रकारें कष्टामध्यें काढावा लागला व त्यांच्या कवितेमध्यें निराशेसंबधीं जे अनेक ठिकाणीं उद्‌गार निघाले आहेत ते त्यांच्या स्वानुभवाचे द्योतक होत. त्यांचा अखेरचा जो अभंग आहे त्याच्यामध्यें

भिकार या जगीं इच्छित न मिळे कांहीं
म्हणुनी तुझे पायीं भिक्षां देहि

अशी परमेश्वराची करुणा भाकली आहे. "केशवसुतां" च्या संबंधीं त्यांच्या मृत्यूनंतर अनेक मासिक पुस्तकांतून लेख प्रसिद्ध झाले आहेत, परंतु त्यांच्या चरित्रासंबंधीं विश्वसनीय माहिती त्यांच्या नातलगाकडून मिळवण्याचा कोणीच प्रयत्न न केल्यामुळें अनेक भ्रामक व निराधार विधानें त्यांच्यासंबंधीं केलेलीं आढळण्यांत येतात. त्यांच्या कवित्वशक्तीबद्दल मात्र इतके विस्तृत टीकालेख व मुख्यतः गुणग्राहक व स्तुतिपर टीकालेख आजपर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत कीं, आपल्या कवितेवर स्तुतिस्तोत्रांचा इतका वर्षाव पुढें होणार आहे, अशी कधीं अस्पष्ट कल्पना देखील केशवसुतांच्या मनाला त्यांच्या हयातीमध्यें शिवली नसेल! परंतु अशा गोष्टी वाङ्मयाच्या इतिहासांत पूर्वापार अनेक घडल्या आहेत. तेव्हां त्यांचा विशेष विषाद मानण्याचें कारण नाहीं.

केशवसुतांचा स्वभाव प्रौढ वयामध्यें अनेक प्रकारच्या काळज्यांमुळें जरी आनंदी किंवा उल्हासी नव्हता, तरी विद्यार्थिदशेंत

असतांना जेव्हां ते सुट्टींत कोंकणांत वळणें येथें येत असत, तेव्हां आपल्या लहान भावंडांशीं हंसण्याखेळण्यांत व आपल्या स्वतःच्या कविता त्यांना वाचून दाखविण्यांत ते बराच वेळ घालवीत असत. 'टिप् फुलें टिप् माझे गडे ग ! फुलांची पखरण झिप' ही त्यांची कविता त्यांनीं आमच्या धाकट्या बहिणींकडून पाठ करविली होती. वळणें येथें आम्ही ज्या घरांत राहात होतों त्याच्याभोंवतीं वन्य फुलझाडें इतकीं असत कीं, फुलांच्या पखरणी आमच्या घराच्या भोंवतालच्या अंगणांत व परसामध्यें बहुधा नेहमीं पडलेल्या असत. विद्यार्थिदशेनंतर त्यांना जर कोठें अशा रमणीय ठिकाणीं सुखामध्यें राहण्यासारखी सांपत्तिक स्थिति प्राप्त झाली असती तर त्यांच्या हातून विशेष विस्तृत अशी काव्यरचना झाली असती यांत शंका नाहीं; व इतर ग्रंथरचना करण्याला देखील त्यांना हुरूप आला असता. परंतु तशी विधिघटना नव्हती हेंच खरें!

खानदेशांत असतांना म्युनिसिपालिटचांच्या अँग्लो-व्हर्नॅक्युलर शाळांमध्येंच त्यांची नोकरी असल्यामुळें लहानसहान गांवांतील म्युनिसिपालिटीचे मेंबर कधीं कधीं त्यांच्यावर बारीकसारीक बाबतींत बराच जुलूम करीत असत. शाळेंतील मास्तरांनीं आपल्या मुलांना घरीं येऊन फुकट जादा शिकविण्याचें काम करावें अशी देखील कांहीं मेंबरांची इच्छा असे. परंतु अशा प्रकारचें काम करून मेंबरसाहेबांची मर्जी संपादण्याइतका मृदु व गुलामगिरीस शोभणारा "केशवसुतां"चा स्वभाव नव्हता. यामुळें म्युनिसिपालिटचांतील कित्येक वजनदार परंतु क्षुद्र मनोवृत्तीचे स्थानिक लब्धप्रतिष्ठित गृहस्थ त्यांच्यावर नाराज असत आणि या नाराजीमुळें त्यांना नोकरींत बढती वगैरे मिळण्याचा संभव कधीं आला तर तो नाहींसा होत असे. एक दोनदां तर नोकरी जाण्याचा देखील प्रसंग त्यांच्यावर आलेला होता, तथापि त्यांच्या अंगचे गुण ओळखणारेही कित्येक गृहस्थ त्या ठिकाणीं असल्यामुळें केशवसुतांच्या तोंडचा घांस काढून घेण्याचें श्रेय कोणा क्षुद्र गृहस्थांना घेतां आलें नाहीं. खानदेशांत असतांना "विनायक" या दुसऱ्या

एका कवीची व त्यांची मैत्री जडली. "विनायक" यांचें उपनांव करंदीकर असें होतें. व ते पोलीसमध्यें जमादार किंवा फौजदार अशा हुद्यावर होते. भडगांव येथें आम्ही एकदां "केशवसुतां"स भेटण्यास गेलों असतांना पाचोऱ्याच्या स्टेशनावर आमच्या बंधूनीं विनायक कवींची व आमची ओळख करून दिली होती. विनायक कवि हे पोलिसांतील अंमलदाराप्रमाणें झोकदार पोषाखांत होते व त्यांच्या चेहऱ्यावरूनच ते आनंदी, रंगेल असे कोणीतरी इसम असावे असें तेव्हांच कोणालाही दिसून येण्यासारखें होतें. अशा गृहस्थांचा व "केशवसुतां"चा स्नेह असलेला पाहून प्रथमदर्शनीं मला थोडा विस्मयच वाटला. परंतु कविता रचण्याचा नाद व काव्यविवेचनाची हौस "विनायक" यांना असल्यामुळें केवळ काव्यप्रेम आणि परस्परांच्या मनामध्यें एकमेकांच्या कवित्वशक्ती-विषयींचा आदर एवढ्याच समानशीलत्वाच्या एका बाबतीच्या आधारावर "केशवसुत" व "विनायक" यांच्या मैत्रीची उभारणी झाली आहे असें जेव्हां सहवासानें दृष्टोत्पत्तीस आलें तेव्हां विस्मय वाटण्याचें कांहीं कारण उरलें नाहीं हें सांगावयास नकोच. केशवसुतांची व प्रस्तुत लेखकाची समक्ष अखेरची भेट सन १९०२ सालीं आमच्या मातोश्री उज्जैन मुक्कामीं मोरोपंत यांच्या येथें दिपवाळीच्या सणांतच कैलासवासी झाल्या त्या वेळीं पडली होती. तेव्हां ते खानदेशांतून उज्जैन येथें आले होते. त्यानंतर त्यांची व आमची समक्ष भेट कधीं झाली नाहीं. धारवाडास गेल्यानंतर ते फार दूर असल्यामुळें भेटीचा योग आला नाहीं. धारवाड येथें गेल्यानंतर त्यांचीं पत्रेंही मला क्वचितच येत. परंतु मोरोपंतांचा व त्यांचा थोडासा पत्रव्यवहार चालू असे. साधारणतः पत्रें लिहिण्याचा "केशवसुतां"ना कंटाळाच वाटे आणि लांबलचक पत्र ते क्वचित् लिहीत. कार्डावर प्रसंगवशात् फक्त खुशालीचा किंवा एखाद्या विवक्षित गोष्टीविषयीं ते मजकूर लिहीत असत. धारवाड येथें जीं जवळ जवळ दोन वर्षें त्यांनीं घालविलीं तीं त्यांचीं बरीच स्वास्थ्यांत व सुखामध्यें गेलीं असावीं. त्यांना तीन अपत्यें होतीं

व तिन्ही मुलीच होत्या. १९०५ सालच्या ऑक्टोबर अखेर दिवाळीच्या सुटींत ते धारवाडहून हुबळी येथें गेले होते. हुबळी येथें हरिकाका दामले हे आमचे चुलत चुलते मराठी शाळेंत मास्तर होते. त्यावेळीं हुबळी येथें प्लेग थोडासा चालू होता. चार दिवस हुबळीस मुक्काम झाल्यानंतर केशवसुत व त्यांच्या पत्नी या दोघांनाही एकदम प्लेगाचा ज्वर आला. हुबळीहून मला पुण्यास तार आली. परंतु केशवसुत हे धारवाडास नोकरीस असतां हुबळीहून तार कां यावी हेंच तारेंतील मजकुरावरून गूढ पडलें व धारवाडास जावें कीं हुबळीस जावें हें मला समजेना. यामुळें जाण्याला एक दिवस उशीर लागला. स्टेशनवर जी मंडळी आली होती त्यांनीं मी उतरल्याबरोबर कळविलें कीं,केशवसुतांचें प्राणोत्क्रमण त्याच दिवशीं म्हणजे ता. ७ नोव्हेंबर १९०५ रोजीं सकाळीं झालें फक्त मी "येतों" अशी तार केल्यामुळें त्यांनीं स्मशानविधि थोडा थांबवून धरला होता.केशवसुतांची पत्नी प्लेगाच्या आजारानें अत्यवस्थच होती. त्यांचें और्ध्वदेहिक त्याच दिवशीं आटोपून अशा प्लेगदूषित स्थळामध्यें राहणें धोक्याचें असल्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं मी परत पुण्यास आलों. केशवसुतांची भेट मृत्यूपूर्वी झाली नाहीं याबद्दल वाईट वाटलें. परंतु प्लेगच्या कहरामध्यें असे प्रकार वारंवार होत होते म्हणून जगाच्या राहटीप्रमाणें दु:खावेग गिळून टाकण्याशिवाय मार्ग नव्हता. त्यांची पत्नी त्यांच्या मागाहून ४।५ दिवसांनीं प्लेगालाच बळी पडली. तीन लहान मुलींना त्यांच्या आजोळीं म्हणजे चिपळूणकडे हरिकाकांनीं रवाना केलें. नंतर त्यास आमचे थोरले बंधु ती. चिंतोपंत यांजकडे पाठविलें व त्यांनींच त्यांचें संगोपन केलें. कारण त्या लहान असून त्या लहान मुलींचें योग्य प्रकारें संगोपन करण्यासारखी स्थिरस्थावरता माझ्या स्वत:च्याच संसाराची तेव्हां लागली नव्हती. या तीन मुलींपैकीं धाकटी थोड्याच दिवसांनीं मरण पावली. पहिल्या दोन मुलींचीं लग्नें आमचे वडील बंधु मोरोपंत व चिंतोपंत यांनीं

कोकणांत करून दिलीं. आतां केशवसुतांच्या दोन्ही कन्या दिवंगत झाल्या असून फक्त धाकट्या मुलीचे पुत्र व कन्या हयात आहेत.

केशवसुतांच्या कवितेसंबंधीं अलिकडे प्रेमबुद्धि फार वाढल्यानें केशसुतांचा फोटो प्रसिद्ध करण्याबद्दल मला अनेक लोकांकडून व विशेषत: त्यांच्या तरुण चहात्यांकडून वारंवार विनंति करण्यांत येते. परंतु केशवसुतांनीं आजन्मांत कधीं आपला फोटो काढविला नव्हता. धारवाड हायस्कूलच्या एका ग्रुपमध्यें त्यांचा फोटो एकदां घेतलेला आहे अशी अर्धवट बातमी एकदां कोणी सांगितली होती. परंतु तसा फोटो खरोखर अस्तित्वांत आहे कीं नाहीं याची शंकाच आहे. कारण आतांपर्यंत तो कोणासही उपलब्ध झालेला नाहीं. १९०२ च्या अखेर केशवसुत हे मातृनिधनाच्या नंतर उज्जैन येथें आले होते. तेव्हां आम्हीं सर्वांनीं एकदां मंडळीमध्यें फोटोला बसण्याचा त्यांना अत्यंत आग्रह केला. परंतु ते फोटो काढण्याला तयारच होत ना. आमच्यासारख्यांचा फोटो काढून काय करावयाचें आहे ? असें म्हणून त्यांनीं सर्व नातलगांचीही विनंति टाळली. तेव्हां त्यांच्या हजारों भक्तांस त्यांचें छायाचित्र पाहण्यास मिळावें अशी जरी अत्यंत उत्कट इच्छा असली तरी ती पुरविणें अशक्य आहे. केशवसुतांच्या केवळ स्वभाववैचित्र्यामुळेंच त्यांचा फोटो काढण्याचें राहिलें. तेव्हां त्यांचें छायाचित्र पाहण्याची त्यांच्या हजारों चहात्यांची व भक्तांची उत्कट इच्छा आतां कोणालाही पूर्ण करतां येणें शक्य नाहीं. [१]

---

१. टीप — श्री. वैद्य यांनीं स्मरणानें काढलेलें त्यांचें चित्र या पुस्तकांत दुसरीकडे दिलें आहे. त्यायोगें आतां केशवसुतांच्या भक्तांची इच्छा अल्पांशानें तरी भागेल असें आटतें—संपादक

(श्री. परशुराम चिंतामण दामले बी. ए. एल्एल्. बी., राहुरी)

केशवसुत : कांहीं स्मृति

(१)

कांहीं स्वानुभव

केशवसुत हे ज्या घराण्यांत जन्मले, त्याचें मूळ गांव रत्नागिरी जवळचें कोळंबें हें होय. परंतु केशवसुतांचे आजे विठ्ठलपंत हे कोळंबें सोडून चिपळूणजवळील सोनगांव येथें राहूं लागले. पुढें हें सोनगांवहि सुटून दामले मंडळी देशावर व मुंबईस रोजगारासाठीं गेली म्हणून आतां दामल्यांचा रत्नागिरी जिल्ह्याशीं संबंध राहिलेला नाहीं.

केशवसुतांचे वडील म्हणजे माझे आजे, केसोपंत हे रत्नागिरी जिल्ह्यांत शिक्षक होते. ते अत्यंत कडक शिस्तीचे होते. इतके कीं, त्यावेळीं रत्नागिरी जिल्ह्यांत कडक शिस्तीचा प्रश्न निघाला असतां त्याला 'केसो विठ्ठली कायदा' असें म्हणत असत ! केसोपंत हे स्वतःच्या घरांतहि कडक शिस्तीनेंच रहात असत.

अर्थात् केसोपंतांची ही कडक शिस्त त्यांचे चिरंजीव कै. कृष्णाजी केशव दामले ऊर्फ केशवसुत यांच्यांतहि पुष्कळ प्रमाणांत उतरली होती. प्रस्तुत लेखक लहानपणीं केशवसुतांजवळ राहिला असल्यानें त्याला त्यांच्या कडक शिस्तीचा उत्तम अनुभव आहे. केशवसुतांच्या या कडक शिस्तीचा प्रस्तुत लेखकास फायदा झाला आहे. मात्र केशवसुतांची कडक शिस्त मर्यादा सोडून कधींच गेली नव्हती हेंहि नमूद केलें पाहिजे.

केशवसुतांच्या हयातींत त्यांच्या काव्याकडे कोणी फारसें पाहिलें नाहीं, ही गोष्ट आतां सर्वमान्य झाली आहे ! प्रसिद्धि

प्राप्त होण्यास पुष्कळ वेळां 'मरावें' लागतें, असें म्हणतात ! केशवसुतांचें असेंच झालें. त्यांच्या हयातींत नाहीं, तरी पण त्यानंतर मात्र त्यांच्या काव्याचें महत्त्व व श्रेष्ठत्व लोकांस पटलें आहे, हा कालाचा प्रभाव होय! 'कालाय तस्मै नमः' असेंच म्हटलें पाहिजे !

कोणत्याहि कवीच्या काव्याचा विचार करावयाचा झाला, तर त्या कवीचें व्यक्तिगत जीवन ठाऊक असावयास पाहिजे. केशवसुतांचें व्यक्तिगत जीवन माहीत करून घेण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न झाला नाहीं ! आणि, आतां त्या दिशेनें प्रयत्न करून फारसा उपयोगहि होणार नाहीं ! कारण केशवसुतांचे चुलत चुलते कै. हरि सदाशिव दामले (यांच्याजवळ केशवसुत प्लेग होऊन हुबळी येथें वारले!) अथवा त्यांचे वडील बंधु म्हणजे माझे वडील, कै. चिंतामण केशव दामले हे हयात होते तोंपर्यंत त्यांजकडून केशवसुतांची व्यक्तिविषयक माहिती विपुल प्रमाणांत मिळणें शक्य होतें. पण ते दोघेहि दिवंगत झाल्यानें आतां ती शक्यता राहिली नाहीं. खुद्द मला त्यांची माहिती थोडीफार आहे खरी; पण ती या व्यक्तींइतकी खासच नव्हे. १९१७ मध्यें 'नाट्यछटा'कार कै. 'दिवाकर' हे मला केशवसुतांची माहिती विचारण्यासाठीं भेटले होते व मला ठाऊक असलेली माहिती मी त्यांना पुरवलीहि पण हरिकाका व चिंतोपंत यांजकडून माहिती मिळावावयास हवी होती!

केशवसुतांचे कनिष्ठ बंधु कै. सीतारामपंत दामले यांनीं केशवसुतांच्या कवितेच्या पुस्तकांत त्यांचें लहानसें चरित्र दिलेलें आहे. परंतु त्यांतील माहिती केवळ स्थूल मानानेंच बरोबर आहे हें येथें नमूद करून ठेवणें जरूर वाटतें ! एवढेंच नव्हे, तर केशवसुतांच्या स्वभावाचे विशेष गुण म्हणून जें त्यांनीं लिहून ठेवले आहेत तेहि तितकेसे बरोबर वाटत नाहींत ! आधीं माहिती अत्यंत थोडी दिली आहे. स्वभावविशेषासंबंधीं सांगावयाचें, तर त्यासंबंधींची माहिती सीतारामपंतांस विशेष होती असें वाटत नाहीं ! उलट चौकशीअंतीं मला असें समजलें आहे कीं, केशवसुतांचा व सीतारामपंतांचा एकत्र राहण्याचा योग फारसा आलाच नाहीं! केशवसुत विद्यार्थीदशेंत असतांना व सीतारामपंत

अगदीं लहान असतांना त्यांचा वडिलांपाशीं एकत्र राहण्याचा योग कांहीं दिवस आला असावा. पण त्या वेळीं त्यांस केशवसुतांचें स्वभावदर्शन होणें केवळ अशक्य होतें ! या अडचणीमुळेंच सीतारामपंतांनीं केशवसुतांचें चरित्र व प्रस्तावना लिहिण्याचें कार्य त्यांचे मित्र प्रसिद्ध कांदंबरीकार ह. ना. आपटे यांजकडे सोपविलें असावें असें वाटतें !

केशवसुतांच्या कडक शिस्तीचें वर्णन वर आलें आहे. मग त्यांनीं 'मुलांस झोडपणाऱ्या एका पंतोजीस'–ही कविता कां लिहिली असा प्रश्न उपस्थित होतो ! केशवसुत हे फार त्रासिक व रागीट असत आणि ते प्रसंगोपात्त वर्गांतील मुलांस खूप झोडपून काढीत असत असेंहि वर्णन करण्यांत आलें आहे !

पण माझ्या समजुतीप्रमाणें तें साफ चुकीचें आहे ! प्रत्येक माणसाचा नेहमीं कायम असणारा स्वभाव व प्रसंगविशेषीं निर्माण होणारा तात्पुरता आविर्भाव या दोहोंत फरक करणें जरूर आहे. एखादा पंतोजी मुलांस नुसते बोलून थांबेल व दुसरा दोन छड्याहि मारील ! म्हणून उपरोक्त शिक्षक अत्यंत क्रूर आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं ! केशवसुत नेहमीं अत्यंत शांत व व गंभीर असत. त्यांच्या डोक्यामध्यें सदैव विचारपरिभ्रमण सुरू असल्यामुळें घरांतील नित्याच्या 'कटकटी'कडे ते फारसे लक्ष देत नसत. त्यांना कवितेचें 'वेड' असे व त्या वेडाच्या नादांत ते असत, असें वर्णन केल्यास तें फारसें चुकीचें होणार नाहीं ! त्यांनीं अनेक ठिकाणीं म्हटलेलें आहे कीं, कविता लिहावयाची म्हणून मुद्दाम बसून तयार केलेली रचना 'काव्य' होणार नाहीं. केशवसुत कविता करण्यासाठीं म्हणून केव्हांही बसलेले नसत. उलट कवितेशिवाय त्यांच्या डोक्यांत कधींच दुसरा विषय नसे अशी त्यांची स्थिति व स्वभावविशेष होता ! केशवसुत एके ठिकाणीं स्तब्धपणें बसलेले आहेत व कविता लिहीत आहेत असें दृश्य कोणालाच कधीं दिसलें नव्हतें. मी स्वतः अनेक वेळां असें पाहिलें आहे कीं रात्रभर ते इकडून तिकडे येरझारा करीत आहेत व तोंडानें कांहीं गुणगुणत आहेत; आणि, पेन्सिलीचा एक

तुकडा व कागद एका कोनाडयांत पडलेला आहे ! कागदावर लिहिलेलें काय? –तर फार तर दोन चार ओळी !–अशा रात्रीच्या रात्री व दिवसचे दिवस केशवसुतांनीं घालविलेले मला माहीत आहे ! एखाद्या वेळीं असें व्हावयाचें कीं केशवसुतांनीं रात्रभर इकडून तिकडे फिरावें, ते थेट दुसऱ्या दिवशीं ११–१२ वाजेपर्यंत ! सुमारें १२ वाजतां शाळेची वेळ झाली, गेलें पाहिजे, अशी जाणीव त्यांच्या मनांत उत्पन्न व्हायची व मग भराभर विहिरींतून बादलीनें पाणी काढून, अंगावर कसेंबसें ओतून, उपाशी पोटींच त्यांनीं अक्षरशः पळत शाळेंत जावयाचें आणि मधल्या सुटींत घरीं येऊन जेवण करावयाचें !–असे एक ना अनेक प्रसंग आठवतात. बरें, अशा प्रसंगीं घरांतील माणसांनीं कांहीं एक बोलण्याची सोय नसे ! कारण, अशा मनःस्थितींत असतांना त्यांस कोणी हटकल्यास त्यांना फारच राग यावयाचा ! जणूं काय, त्यांना काव्याची समाधीच लागत असे ! ! त्यांची 'फिर्याद' कविता त्यांच्या मनःस्थितीचें योग्य दिग्दर्शन करणारी आहे. हीं व इतर कांहीं प्रेमविषयक वाटणाऱ्या कविता वस्तुतः कवितादेवीस उद्देशून लिहिलेल्या आहेत. मात्र याचा अर्थ केशवसुतांना स्त्रीविषयक प्रेम समजत नव्हतें, त्यांच्या ठिकाणीं ती भावना नव्हती, असा करण्याचें बिलकूल कारण नाहीं !

वर वर्णन केल्याप्रमाणें केशवसुत हे नेहमी एक प्रकारच्या तंद्रींत असावयाचे. ज्यांना त्यांच्या मनःस्थितीची कल्पना नव्हती, ते त्यांना भ्रमिष्ट समजावयाचे ! ही त्यांची मनःस्थिति जन्मसिद्ध होती. अगदीं लहानपणापासून ते असे वागावयाचे, असें मला माझे वडील, चुलते व खुद्द केशवसुतांचे चुलते यांनीं अनेक प्रसंगीं सांगितलेलें आठवतें !

याचा अर्थ असा नाहीं कीं, केशवसुतांनीं आपलीं संसारविषयक कर्तव्यें नीट पार पाडलीं नाहींत ! उलट, संसारविषयक कर्तव्यें करण्याच्या कामीं ते दक्षच असत. परंतु हीं कर्तव्यें करतांना त्यांची मनोरचना एखाद्या कर्मयोगी विरक्त पुरुषाची असे. संसारामध्यें निमग्न होऊन ते राहत नसत; मात्र जरूर तें लक्ष्य सर्व गोष्टींकडे

देण्यास ते चुकत नसत. आपल्या कुटुंबांतील व नात्यागोत्यांतील मंडळीची योग्य ती विचारपूस ते नेहमी करीत असत. कुटुंब म्हणजे स्वतःचीं बायकामुलें अशी त्यांची कल्पना नव्हती.

केशवसुतांच्या कांहीं कवितांत निराशेचा सूर आढळतो, त्याचा संबंध त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीशीं लावण्यांत येतो ! त्यांच्या 'तुझें नाम मुखीं, ध्यान तुझें डोळां,—या कवितेंत हा सूर सर्वांत जास्त उमटतो, असा टीकाकारांचा दावा आहे ! परंतु हें काव्य पूर्णपणें आध्यात्मिक आहे व त्या पातळीवरूनच त्याचा विचार केला पाहिजे. केशवसुतांच्या स्वभावाचे जे अनेक पैलू आहेत, त्यांत पारमार्थिकतेचा पैलू फार महत्त्वाचा आहे. त्यांच्या काव्यांत निराशा आहे; पण ती ऐहिक भूक न भागल्यामुळें उत्पन्न झालेली नसून आध्यात्मिक भूक न भागल्यामुळें उत्पन्न झालेली आहे !

केशवसुत गरीब होते; पण 'गरिबी' व 'दारिद्र्य' त्यांत अंतर आहे ! खेरीज, मनानें ते 'श्रीमंत' च होते ! मी स्वतः फैजपूर येथें त्यांजपाशीं होतों. कोकणांत शिक्षणाची सोय नाहीं, हें जाणून मला त्यांनीं आग्रहानें स्वतःचे जवळ ठेवून माझा विद्याभ्यास केला ! त्यांच्या घरांतील परिस्थिति गरिबीची असली, तथापि अत्यंत व्यवस्थित व समाधानाची होती. केशवसुत आपल्या खर्चाची व उत्पन्नाची तोंडमिळवणी नेहमी ठेवीत असत. इतकेंच नव्हे, तर थोडीफार बचतहि त्यांजपाशीं असे ! सारांश, केशवसुतांचें काव्य जर नीट समजून घ्यावयाचें असेल, तर त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीचा त्यांच्या काव्यावर परिणाम झाला होता, असें कोणीहि समजूं नये. उलट गरिबी ही त्यांनीं आनंदानें व स्वखुषीनें पत्करलेलें एक व्रत होतें ! त्यांच्या काळीं मॅट्रिकपर्यंतचें शिक्षण म्हणजे बरेंच मोठें भांडवल होतें. त्यांनीं प्रयत्न केला असता, तर उत्तम नोकरी मिळून ते बऱ्याच मोठ्या पगारास चढले असते. कवितेच्या नादांत गुंगले असल्यानें त्यांच्या मनास आपण गरीब वा दरिद्री आहों, असा विचारहि कधीं शिवला नाहीं ! याच नादामुळें ते कधीं शेजारीं पाजारींहि फारसे जात नसत. किंबहुना, आमच्या दामले घराण्याचा हा एक विशेष गुणच आहे. असो. मानी व संकोची

वृत्ति आणि आपल्यापासून दुसऱ्यास त्रास न व्हावा, ही इच्छा अशा तऱ्हेनें केशवसुत वागत असत. म्हणून त्यांनीं आपल्या बंधूंपासून देखील कधीं पैशाची मदत घेतली नाहीं.

केशवसुतांच्या चाहत्यांस व मराठी काव्याच्या अभ्यासकांस माझी अशी विनंति आहे कीं, केशवसुतांच्या आर्थिक परिस्थितीचा त्यांच्या काव्यावर परिणाम झाला, असें त्यांनीं मुळींच समजूं नये.

केशवसुत सामाजिक सुधारणेचे पुरस्कर्ते होते. पण जुन्यांतील ग्राह्यांशहि ते घेत. ते स्वतः नियमानें संध्या वगैरे करीत नसत. पण मला स्वतःला त्यांनीं संध्यावंदनाचे पाठ दिलेले आठवतात, आणि ते देखील अगदीं शास्त्रीय पद्धतीनें! कवितेच्या वेडामुळें त्यांनीं नियमित संध्यावंदन केलेलें नसलें, तथापि फुरसतीप्रमाणें ते संध्यावंदन करण्यास चुकत नसत!

पोशाखाच्या बाबतींतहि ते जुन्याच वळणाचे होते. अंगांत लोकमान्य टिळक घालीत असत तसा अंगरखा, डोक्याला काळी पगडी व शुभ्र कांठाचें उपरणें—असा त्यांचा नेहमीचा साधा पोषाख असे. केव्हां केव्हां ते पांढरा रुमालहि घालीत असत. फक्त जेवणानंतर सुपारी खाण्याचें त्यांना व्यसन होतें. याव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीहि संवय त्यांना नव्हती. त्यावेळीं चहा फारसा रूढ नव्हता व तोहि ते घेत नसत. सुपारी खावयाची तीहि तोंडांत एखादें खांड टाकावयाचें व तें चघळावयाचें. सुपारी फोडण्याची त्यांची पद्धत म्हणजे ती चाकूनें फोडावयाची! सुपारीवर चाकू धरून त्यावर हात मारावयाचा! अडकित्ता ते सहसा वापरीत नसत.

केशवसुतांचें बहुतेक उत्तर आयुष्य मुंबई व खानदेश येथें गेलें. तथापि त्यांना कोकण व तेथील जीवन फार आवडे. सुटींत फारसें कोठें न जातां कोकणांत चिपळूण येथें श्वशुरगृहीं अगर दापोली जवळील वळणें या गांवीं त्यांचे ज्येष्ठ बंधु, माझे वडील, चिंतोपंत राहत असत. त्यांच्याकडे ते जात असत. 'एक खेडें' 'गोष्टीघराकडील' या कवितांतील गांव हें वळणेंच होय. हें गांव अत्यंत रमणीय असून तेथील हवापाणी तर फारच उत्तम आहे. चिंतोपंत व केशवसुत यांस

परस्परांचा विशेष लळा होता. केशवसुतांचे धाकटे बंधु कै. प्रा. मोरो केशव दामले यांनीं केशवसुतांच्या विद्वत्तेसंबंधानें मला अनेक गोष्टी सांगितलेल्या आठवतात. इंग्रजी कवींचा केशवसुतांनीं फारच बारीक अभ्यास केला होता असें मोरोपंत सांगत असत. शेक्सपियर व बायरन यांच्या काव्यनाटचांतील कठिण मर्मस्थानें केशवसुतांकडून आपण समजावून घेतल्याचें ते सांगत असत ! इंग्रजीप्रमाणें संकृत काव्यहि केशवसुतांनीं चांगलें अभ्यासिलें होतें, असेंहि मोरोपंतांकडून मला कळलें.

केशवसुतांना कोणत्याहि विषयाचा खोलवर विचार करण्याची संवय होती. मला असें स्मरतें कीं मला संध्या शिकवण्याच्या निमित्तानें त्यांनीं पुष्कळ संस्कृत पोथ्यापुस्तकें वाचलीं. संध्या नुसती पाठ न म्हणतां स्वरासहित म्हणावयास त्यांनीं शिकविली. हाच प्रकार त्यांच्या कवितेबाबत असे. योग्य शब्द न सुचल्यास त्यासाठीं ते दिवसच्या दिवस विचारमग्न होऊन घालवीत ! आणि मनासारखी रचना न झाल्यास ते कागदच्या कागद फाडून टाकीत ! जगाला कांहीं विशेष सांगण्यासारखें असलें तर ते ठेवावयाचें नाहीं तर, भाराभर कशाला हवें, अशी त्यांची विचारसरणी असे !

केशवसुतांच्या नादिष्टपणामुळें विद्यार्थिदशेंत त्यांच्या हातून कांहीं विषयांच्या अभ्यासाची हयगय होई ! वडिलांच्या करडचा नजरेमुळें लहानपणीं त्यांचा अभ्यास उत्तम झाला. पण पुढें वडिलांपासून दूर गेल्यामुळें त्यांचा कांहीं विषयांचा अभ्यास फार खोल तर कांहीं विषयांचा कच्चा राही !

त्या वेळच्या रिवाजाप्रमाणें केशवसुतांचें लग्न लहानपणीं झालें. त्यांचें लक्ष सांसारिक गोष्टीकडे मुळांतच कमी होतें. यामुळें मुंबईस नौकरी करूं लागल्यानंतर कांहीं दिवस ते एकटेच राहात असत. बिऱ्हाड करून संसाराला सुरुवात करावी असें त्यांच्या मनांतहि आलें नाहीं ! दुसऱ्यांनीं कां होईना, संसाराला सुरुवात

करून दिल्यानंतर ते कर्तव्यपालनास चुकले नाहींत. आपल्या मुलींना अभ्यास शिकवतांना व त्यांना 'फुलांची पखरण' कविता पाठ म्हणावयास सांगतांना मीं त्यांना पाहिलें आहे. आपलें काव्य श्रवणसुभग होण्यासाठीं ते स्वतः त्यांतील ओळी पुनःपुन्हां म्हणतांना मीं ऐकिलें आहे. कविता गुणगुणण्याचा त्यांना नादच असे!

त्यांची राहणी साधी, पण स्वच्छ असे. कपडे अत्यंत स्वच्छ ठेवण्याकडे त्यांचा कटाक्ष असे. घरांतील जागा झाडून–झटकून स्वच्छ ठेवण्याकडे ते जातीनें लक्ष पुरवीत. त्यांचे बंधु मोरोपंत हेही आपली बैठकीची जागा स्वतः झाडून घेत. नोकरानें ती कितीहि स्वच्छ झाडली, तरी तें त्यांच्या पसंतीस येत नसे! केशवसुत आपल्या कुटुंबांतील सर्व माणसांशीं आनंदानें व मनमिळाऊपणानें वागत. संध्याकाळीं फिरावयास जाण्याचा त्यांचा नित्यक्रम असे.

केशवसुतांचा फोटो मिळणें केवळ अशक्य आहे! अगदीं अलिकडे धारवाड हायस्कुलमध्यें एखाद्या 'ग्रुप' मध्यें त्यांचा फोटो आहे कीं काय, याचा शोध केला. पण असा फोटोच नसल्याचें समजलें! यामुळें आतां कधींकाळीं त्यांचा फोटो सांपडेल ही आशा व्यर्थ आहे. तेव्हां केशवसुत कसे दिसत, हें आतां वर्णनानेंच सांगितलें पाहिजे! ते मध्यम उंचीचे असून वर्णानेंहि मध्यम असत. डोळे मात्र पाणीदार व तेजस्वी असून दृष्टि अंतर्मुख असे. ते दिसण्यांत साधारणपणें त्यांचे बंधु चिंतोपंत यांजसारखे होते. चिंतोपंतांचा फोटो याच पुस्तकांत आहे, त्यावरून केशवसुतांसंबंधानें थोडीफार कल्पना येऊं शकेल.

केशवसुतांनीं Golden Treasuary या इंग्रजी कवितेच्या पुस्तकापेक्षां इंग्रजी काव्याचा जास्त अभ्यास केला नसावा असेंहि कांहीं टीकाकारांनीं विधान केलें आहे. परंतु तें अगदीं असत्य आहे हें मी वर केलेल्या विवेचनावरून दिसून येईल. एवढेंच नव्हे तर इंग्रजी काव्याचा त्यांचा व्यासंग फार विस्तृत व सखोल होता असें त्यांच्या दोघाहि बंधूंनीं स्वानुभवानें मला अनेकवार सांगितलेलें आठवतें.

* * *

ठाणा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत
अनुक्रम..... दि: .....
क्रमांक ..... नों: दि: .....

कै. वा. वा. गद्रे

१९ : केशवसुतांच्या सहवासांतील तीन वर्षें

आधुनिक कविश्रेष्ठ केशवसुत यांचें निधन ७ नवंबर १९०५ रोजीं हुबळी येथें झालें. प्रस्तुत लेखक केशवसुतांच्या सहवासांत तीन वर्षें मु. फैजपूर जि. पू. खानदेश येथें १९०१ ते १९०४ पर्यंत होता. १९०४ साल अखेर केशवसुत धारवाड हायस्कुलांत शिक्षक म्हणून गेले व मी मुंबईस लॉ क्लासांत जाण्याकरितां आलों. मी मुंबईत असतांना हुबळी मुक्कामीं ७ नवंबर १९०५ सालीं केशवसुतांच्या निधनाची वार्ता काव्यरत्नावलींत वाचली. ती वाचून मला अत्यंत दुःख झालें. तें मी "मासिक मनोरंजन" च्या जानेवारी १९०६ च्या अंकांत व्यक्त केलें. त्याच अंकांत केशवसुतांचें चरित्र आलें आहे. त्यांतील कांहीं माहिती संपादक काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांना मी दिली. १९०५ पासून गेल्या अनेक वर्षांत अनेक लेखकांनीं केशवसुतांच्या काव्यावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहून, काव्यचर्चा करून, चरित्रविषयक माहिती देऊन व केशवसुतांच्या नव्या संप्रदायाचें स्वरूप दाखवून केशवसुतांचें नवकवींत श्रेष्ठ स्थान प्रस्थापित केलें आहे. अशा कवीच्या स्मृतिदिनीं त्या कवीच्या तीन वर्षांच्या सहवासांतील कांहीं अनुभव नमूद करून ठेवावे असें मनांत आलें. रा. प. चिं. दामलेकृत केशवसुतांची कविता व प्रा. र. श्री. जोग यांचें केशवसुत–काव्य–दर्शन हीं दोन पुस्तकें वाचून केशवसुतांचे सहवासांतील आपला अनुभव स्मृतिदिनाचे दिवशीं वाचकांस सांगावा अशी स्फूर्ति होऊन माझी आठवण म्हणून पुढील लेख लिहिला आहे. काव्याचा आस्वाद घेतांना कवीचें चरित्र माहीत असणें हें त्याच्या काव्याचें सम्यक् ग्रहण होण्याच्या दृष्टीनें उपयुक्त आहे. कवीच्या जीवनावरून

कवितेचा अर्थ लावणें अधिक सुरक्षित व इष्ट आहे असे विचार प्रा. जोग यांनीं व्यक्त केले आहेत ते योग्य आहेत. केशवसुतांचें चरित्र म्हणजे मधल्या स्थितींतील हजारो लोकांच्या चरित्रासारखें आहे. हें चरित्र लिहिण्याचें काम कवीचे बंधु कै. सीताराम केशव दामले यांनीं केलें आहे.

जन्म व बालपण

रा. कृष्णाजी केशव दामले म्हणजे केशवसुत यांचा जन्म तारीख १५ मार्च १८६६ रोजीं मालगुंड, जि. रत्नागिरी येथें झाला. त्यांचे वडील केशव विठ्ठल दामले हे रत्नागिरी जिल्ह्यांत सरकारी मराठी शाळेंत शिक्षक होते. केसोपंतांनीं प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें लवकर पेन्शन घेतलें. त्यांनीं पेन्शन घेतल्यावर कै. विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांचा खोती गांव वळणें ता. दापोली, या गांवाची व्यवस्था पाहाण्यासाठीं केसोपंतांची मंडलीक यांनीं योजना केली. याच गांवीं केशवसुतांचें बालपण गेलें. वळणें या खेड्याचें वर्णन केशवसुतांनीं आपल्या एका कवितेंत केलें आहे. केशवसुत लहानपणीं सुदृढ प्रकृतीचे नव्हते. अशक्तच होते. लहानपणीं हूडपणा किंवा दांडगाई करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति नसे. कोठेंतरी एकटेंच फिरावें, एकटेंच बसावें, अशी त्यांची संवय होती. याच संवयीमुळें सृष्टिनिरीक्षणाकडे केशवसुतांचें मन वेधलें. वडिलांचे हाताखालीं त्यांचें मराठी पांच यत्तेचें शिक्षण खेड या गांवांतील शाळेंत झालें. त्यांचें मराठी शिक्षण १८८१ त पुरें झालें. या वेळीं त्यांचें वय १४ वर्षांचें होतें.

इंग्रजी शाळेंतील शिक्षण (१८८१ ते १८९०)

केशवसुतांचा मराठी अभ्यास कोकणांत खेडेगांवीं झाल्यावर इंग्रजी शिक्षणासाठीं सन १८८२ सालीं ते आपले ज्येष्ठ बंधु प्रो. श्रीधर केशव दामले यांचेकडे बडोद्यास निघून गेले. त्यावेळीं त्यांचे दुसरे बंधु मोरेश्वर हेही श्रीधरपंतांकडे इंग्रजी शिक्षणाकरितां गेलेले होते. परंतु दुर्दैवानें प्रो. श्रीधरपंतांस बडोद्यांत देवाज्ञा झाली.

यामुळें हे दोघेही होतकरू विद्यार्थी श्रीधरपंतांचे आधारास मुकले पुढें हे दोघे विद्यार्थी बंधु वर्धा येथें आपले मामा रामचंद्र गणेश करंदीकर यांचेकडे शिक्षणार्थ गेले, परंतु तेथेंही इंग्रजी शिक्षणाची चांगली सोय नसल्यामुळें उभय बंधू नागपूरकडे अभ्यासाकरितां गेले. पण तेथील उष्ण हवा दोघांसही न मानवल्यामुळें मोरेश्वर उमरावतीस गेले व केशवसुत पुण्यास शिक्षणाकरितां आले. १८८४ सालीं पुण्यांतील सरकारी हायस्कुलांत चवथ्या यत्तेंत केशवसुतांनीं आपलें नांव दाखल केलें. पुढें ती शाळा सोडून न्यू इंग्लिश स्कूल पुणें या शाळेंत चवथ्या यत्तेंत त्यांचें नांव दाखल झालें. या वेळीं प्रि. आगरकर व लो. टिळक हे केशवसुतांचे शिक्षक होते. केशवसुत १८८४-८९ पर्यंत न्यू इंग्लिश स्कूल मध्यें होते. १८८९ मध्यें ते मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पास झाले. नागपुरांत कवि ना. वा. टिळक यांच्या व पुण्यांत रा. ह. ना. आपटे व वा. ब. पटवर्धन यांच्या मैत्रीचा लाभ केशवसुतांस झाला.

मुंबईंतील केशवसुतांचें वास्तव्य

सन १८९१ ते १८९६ पर्यंत केशवसुतांचें वास्तव्य मुंबईंत होतें. मुंबईंत कै. विश्वनाथ नारायण मंडलिकांच्या शिफारशीनें केशवसुतांस चांगली सरकारी नोकरी मिळाली असती, परंतु नोकरीची याचना करण्यास ते मंडलिकांकडे गेलेच नाहींत. प्रथम त्यांनीं एका मिशनरी शाळेंत नोकरी पत्करली. १८९३ सालीं ते प्रथम फणसवाडींत जगन्नाथांचे चाळींत व पुढें केशवजी नाईक यांचे कांदेवाडींतील चाळींत व माधवदास प्रेमजी चाळ मुगभाट येथें बिऱ्हाड करून राहूं लागले. या वेळीं त्यांस कॉमिसॅरिएट खात्यांत नोकरी होती. कांहीं दिवस त्यांनीं दादर इंग्लिश स्कूलमध्यें व कल्याण येथील इंग्रजी शाळेंत नोकरी केली. मध्यंतरीं सहा महिने म्हणजे १८१३ सालांतच सावंतवाडी येथें शाळेंतील नोकरी करितां ते गेले असतां रा.काशीनाथ रघुनाथ मित्र व रा.बाबूराव बाळकृष्ण पंडित यांचा व केशवसुतांचा स्नेह जमला. रा. मित्र हे प्रागतिक विचारांचे गृहस्थ होते. त्यांनीं १८९५-९६ सालीं मासिक मनोरंजन सुरू केलें त्यांतच

पुढें केशवसुतांच्या कविता येऊं लागल्या. मुंबईंत असतांना केशवसुत प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज व मिशनरींची ख्रिस्ती धर्मावरील व्याख्यानें ऐकण्यास जात असत .त्यांना सुधारकी मतें फार आवडत. रा. गजानन भास्कर वैद्य व त्यांचे बंधु सुंदरराव वैद्य हे केशवसुतांचे परिचित आहेत. आर्यसमाजांत त्यांचे मूर्तिपूजेला विरोधक असें भाषण झालें तें लोकांस आवडलें नाहीं. म्हणून पुढें त्यांनीं मूर्ति-भंजन ही कविता प्रसिद्ध केली. असें सुंदरराव वैद्य यांनीं मला सांगितलें.१८९६ सालीं मुंबईंत प्रथम प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला. लोक उघड्या हवेंत अगर बाहेरगांवीं जाऊं लागले. यामुळें१८९७ सालीं केशवसुत आपल्या कुटुंबास खानदेशांत आपल्या श्वशुराकडे ठेवण्या-करितां गेले व मुंबईची नोकरी सोडून त्यांनीं भडगांव येथें इंग्रजी शाळेंत असिस्टंट मास्तरची नोकरी धरली.

भडगांवांत केशवसुत

सन १८९७–१९०१ पर्यंत केशवसुत भडगांव इंग्रजी शाळेंत असि. मास्तर होते. त्यांना पगार वीस रुपये होता. या गांवीं त्यांस पगार थोडा, पण काव्यरचनेस मनःस्वास्थ्य लाभलें असें दिसतें. गिरणानदीचे कांठीं बसून ते काव्यरचना करीत. येथेंच त्यांचा व फैजपूर–इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर रा. सखाराम विष्णु विद्वांस यांचा स्नेह झाला. १८९८ सालीं श्री. विद्वांस व केशवसुत हे दोघेही सरकारी एस. टी. सी. ची परीक्षा पास झाले.

केशवसुत–फैजपूर इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर

पूर्व खानदेशांत सावदे स्टेशनपासून १॥ मैलावर सावदें गांव आहे व सावद्याच्या पश्चिमेस दीड मैलावर फैजपूर नांवाचा मोठा गांव आहे. हा गांव यावल तालुक्यांत आहे. गांवचें क्षेत्र लहान असून वस्ती दाट आहे. येथें म्युनिसिपालिटी असून १९०१ सालीं चार इयत्ता असलेली इंग्रजी शाळा होती. शाळेस एक दुमजली घर व त्याला जोडून एक मजली घर घेतलें होतें. ही शाळा म्युनिसिपालिटीनें चालविली होती. १९०० पर्यंत शाळेचे

हेडमास्तर रा. स. वि. विद्वांस हे होते. विद्वांस यांनीं ही शाळा चांगली चालविली. रा. विद्वांस फैजपुरांत फार लोकप्रिय होते. त्यांची आकृति भव्य व पोषाख रुबाबदार असे. त्यांचे विद्यार्थी अजून फैजपुरांत असावेत. रा. विद्वांस यांची नेमणूक यावल इंग्लिश स्कूलचे हेडमास्तर या जागीं झाली व त्यांच्याच प्रेरणेनें रा. कृष्णाजी केशव दामले असि. मास्तर भडगांव यांची नेमणूक फैजपूर इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर म्हणून १९०१ त झाली. या शाळेंत इंग्रजी इयत्ता चार, परंतु हेडमास्तर व एकच असि. मास्तर असे दोघेच शिक्षक होते. पुढें याच शाळेंत माझी नेमणूक फ. अ. मास्तर म्हणून झाली व मी धारवाडहून फैजपूरास या शाळेंत १९०१ सालीं रुजू झालों. म्यु. अध्यक्ष सोनु गणेश ऊर्फ तात्यासाहेब कुलकर्णी यांनीं शाळेंत येऊन रा. कृ. के. दामले यांस मला रुजू करून घेण्यास सांगितलें. हीच माझी आणि केशवसुतांची शाळेंत पहिली भेट. यापूर्वी आम्हीं एकमेकांस पाहिलें नव्हतें.

केशवसुत–निवास

रा. कृष्णाजी केशव दामले तथा केशवसुत हे फैजपुरांत रा. दाजी चिमणाजी कुलकर्णी यांचे वाड्यांत पहिल्या मजल्यावर पश्चिम व दक्षिण अशा दोन दालनांत राहात असत. याच वाड्यांत मराठी शाळेचे हेडमास्तर जोशी व गणपतराव शेंडे पोलीस हवालदार रहात. याच वाड्यांत माझी बिऱ्हाडाची सोय केशवसुतांनीं केली. आमचीं चार बिऱ्हाडें, मालक व त्यांचें कुटुंब, यांनीं वाडा गजबजलेला असे. माझ्या दालनापुढें मोठा सोपा होता. त्या सोप्यावर एक बैठक व तक्ये मालक ठेवीत. येथें मालक, केशवसुत व मी दिवसांतून एकदां तरी एकत्र बसून गप्पा मारीत असूं. १९०२ सालीं मीही सहकुटुंब येथें राहिलों. केशवसुत इंग्रजी शाळेंत माझे वरिष्ठ व घरीं ते माझ्याहून १५ वर्षांनीं वडील असल्यामुळें मी त्यांस त्या दृष्टीनें मान देत असे. सहवासानें त्यांचा व आमचा घरोबा व स्नेह वाढला. मी त्यांस वडील बंधूंचा मान देत असे.

फैजपूर इंग्रजी शाळा

या शाळेंत फक्त इंग्रजी चार इयत्ता होत्या. केशवसुत हे हेडमास्तर व प्रस्तुत लेखक फर्स्ट असिस्टंट व रा. रुपा हुना चौधरी हे से. असिस्टंट असे तीनच शिक्षक. शाळेंत सुमारें ७५ मुलें पटावर होतीं, परंतु हजेरी दररोज ४०–५० विद्यार्थ्यांची असे. केशवसुत चौथ्या यत्तेचे सर्व विषय शिकवीत व पहिल्या यत्तेचें इंग्रजी घेत. तिसऱ्या यत्तेचे सर्व विषय माझ्याकडे व दुसरी व पहिली यत्ता चौधरी यांचेकडे. तीन वर्षांत एकदांच शाळेची परीक्षा रा. ब्रम्हे सरकारी इन्स्पेक्टर यांनीं घेतली. शाळेला शेरा चांगला मिळाला. शाळा चालविण्यापेक्षां शाळा टिकविण्याकडे त्यावेळीं आम्हां तिघाही शिक्षकांस लक्ष द्यावें लागत असे. कारण त्या काळीं मुलांस इंग्रजी शिक्षणाची विशेष आवड नव्हती. शाळेंत हेडमास्तर केशवसुत यांस पगार रु. ३० व इंग्रजी लेखन अलावन्स १० रु. मिळून चाळीस रुपये पगार मिळत असे.

केशवसुतांचें कुटुंब व दिनचर्या

केशवसुत यांचें वय १९०१ सालीं ३५ होतें. त्यांची उंची पांच फुटांवर होती. चेहरा वाटोळा, सी. के. दामले यांचे सारखा, वर्ण गोरा, कपाळ मोठें, चेहऱ्यावर तेज, नेत्रांत हृदयभेदक दृष्टीची धार होती. चेहऱ्यांत हृदय आकर्षण करून घेण्याची शक्ति होती हें वर्णन सत्य आहे. त्यांचा पोषाख फैजापुरांत हेडमास्तर असतां काळीनिळी पगडी, लांब कोट, धोतर, उपरणें पायांत पुणेरी जोडा, प्रवासांत पांढरा फेटा, काचा ब वाहाणा वापरीत. त्यांचा फोटो काढण्याचा योग फैजपुरांत आला नाहीं. कवि कसा होता हें जाणण्याची इच्छा वाचकांस असते म्हणून हें वर्णन दिलें आहे. केशवसुतांचा विवाह चिपळूण जवळील एका खेड्यांतील रा. केशव गंगाधर चितळे यांचे कन्येशीं १८८१ सालीं झाला. तिचा वर्ण काळा सावळा होता, गौरवर्ण नव्हता. पण ती कुरूप नव्हती. अशा स्वरूपाच्या स्त्रिया सर्वत्र दिसतात. पतिपत्नींत खरें प्रेम होतें. ती माउली अत्यंत गरीब, सालस व सरळ

स्वभावाची होती. सहवासामुळें त्यांचा आमचा घरोबा वाढत गेला. फैजपुरांत हें कुटुंब सुखानें नांदत होतें. केशवसुतांस तीन कन्या होत्या. त्यांचीं वयें त्या वेळीं ८, ५, २ अशीं होतीं. त्यांचीं नांवें मनी, वत्सला व सुमन अशीं होतीं. केशवसुतांस पुत्रलाभ झाला नाहीं. कन्या आपल्या वडिलांस अप्पा म्हणत. आम्हीं त्यांच्या पत्नीस 'वहिनी' म्हणत होतों. माझी पत्नी विषमज्वरानें आजारी असतां केशवसुत व त्यांच्या पत्नी यांनीं तिची चांगली शुश्रूषा केली. इंग्रजी शाळा नेहमीं ११ ते ५ वाजेपर्यंत भरत असे. बाजारच्या दिवशीं शाळा सकाळीं भरत असे. आम्हीं दोघे बरोबरच जात असूं. चौथे यत्तेंत त्यांचे बरोबर त्यांचा एक पुतण्या पांडुरंग नांवाचा आमचेबरोबर शाळेंत येई. केशवसुतांचें शिकवणें फार नमुनेदार होतें. मुलांवर त्यांची छाप चांगली होती, ते क्वचितच रागावत. परंतु रागावले म्हणजे शाळेंतील मुलांस व घरीं पुतण्यास झोडपून काढीत हें मी प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. शाळेचे कामाखेरीज केशवसुत नेहमीं घरींच असत. हवा खाण्याकरितां कधीं फिरावयास गेलेले मी त्यांस पाहिलें नाहीं. रविवारीं पत्र लिहिण्याचें काम करीत असत. हीं पत्रें आप्तवर्गास अगर कवि मित्रांस असत. पत्रें मोडी, बालबोध व इंग्रजी लिपींत असावयाचीं. अक्षर सुवाच्य, वळणदार, रेखीव, एक कार्ड लिहिण्यास अर्धा तास लागावयाचा! माझ्या सांगलीच्या वडील बंधूंसही त्यांनीं एक समाचार पत्र पाठविलें, व पत्राचें उत्तरही त्यांस आलें. केशवसुत अगदीं हळू बोलत व ते सदा विचारांत गढलेले असत. त्यांची दृष्टि सदा अंतर्मुख असे. साधी राहणी व उच्च विचारसरणी हा त्यांचा बाणा होता. सुटीच्या दिवशीं मुलींना घेऊन माडीवरून खालीं सोप्यावर बसण्याकरितां ते येत त्यावेळीं त्यांचा माझा अनेक विषयांवर संवाद होत असे. कधीं कधीं केशवसुत, मी, वाड्यांतील मंडळी मिळून पत्त्यांनीं खेळत असूं.

फैजपुरांतील तीन वर्षांतील सामाजिक वृत्त.

फैजपूर गांवांत वाचनालयाची आवश्यकता फार होती म्हणून मी केशवसुतांचा सल्ला घेऊन रा. सोनुतात्या कुलकर्णी यांचेकडे

गेलों व एक लहान वाचनालय काढण्याचें ठरविलें. वाचनालयांत पांच वर्तमानपत्रें, पांच मासिकें व शंभर वाचनीय पुस्तकें इतका संग्रह प्रथम करावयाचा असें मीं ठरविलें. व त्याप्रमाणें पाडव्याचे सुमुहूर्तावर हें वाचनालय सुरू केलें. वाचनालयाचें नांव 'आर्य-वाचन-मंदिर' असें ठेविलें. रा. सोनुतात्या कुलकर्णी यांच्या आवाराच्या प्रवेशद्वारावरील माडीवर हें वाचनालय स्थापन झालें. स्थापनेचा समारंभ, पानसुपारी झाली. या वेळीं केशवसुत, सोनु-तात्या, खुशाल हरि चौधरी वगैरे मंडळी उपस्थित होती. रा. खुशाल हरी चौधरी यांनीं वाचनालयास दहा खुर्च्या, एक मेज व एक कपाट दिलें. परंतु लोकांस वाचनाची गोडी नसल्यामुळें फार थोडे वाचक येत. केशवसुत संध्याकाळीं वाचनालयांत येऊन जात असत.

व्हिक्टोरिया राणी १९०० त निधन पावल्यावर ७ वे एडवर्ड गादीवर बसले. त्या वेळीं कर्झनशाही होती. शाळेंतून राजनिष्ठेचा दरबार भरविण्याचे सरकारी हुकूम आले. १९०२ सालीं मराठी शाळेंत यावलचे मामलतदार रा. ना. के. गोडबोले बी. ए. यांनीं दरबार भरविला. मुलांचा बक्षीस समारंभही झाला. इंग्रजी शाळेंतील मुलांस संवाद व पद्यें शिकविण्याचें काम केशवसुतांना करावें लागलें.

१९०३ सालीं कांहीं मंडळींनीं देशी परदेशी कापडाचें दुकान सहकारी मंडळी स्थापून उघडलें. त्यावेळीं पानसुपारी समारंभ झाला. समारंभास केशवसुत उपस्थित होते. दुकानचे मॅनेजर रा. रामभाऊ हरताळेकर हे झाले.

सावदे येथें देशमुख वाड्यांत हौशी मंडळींनीं 'सौभद्र' नाटकाचा प्रयोग केला. त्या वेळीं केशवसुत, मी व कांहीं मंडळी रात्रीं फैजपुराहून सावद्यास नाटक प्रयोग पाहण्यास गेलों होतों.

केशवसुतांचा काव्यरचनेचा व्यासंग

केशवसुत हे अभिजात कवि होते. बालपणापासून त्यांस कविता करण्याचा नाद लागला तो आमरण होता. फैजपुरांत असतांना

त्यांचें द्रव्यसंपादनांत, संसारांत अगर शाळेंचे कामांत असावें तसें चित्त नसे. सदा विचारमग्न असत. समाजांत मिसळणें हें त्यांस आवडत नसे. त्यांचेकडे मासिक मनोरंजन दर महिन्यास येई. त्यांत त्यांच्या कधीं कधीं कविता येत. रात्रीं दिवसां शतपावली करीत तेव्हां कविता गुणगुणत असत. ही स्थिति मी प्रत्यक्ष पहात होतों.

जें रम्य तें बघुनिया मज वेड लागे ।
गाणें मनांत मग होय सवेंचि जागें ।।

असें त्यांनीं लिहून ठेविलें आहे. मला कविता वाचण्याचा नाद आहे हें जाणून त्यांनीं एकदां मला माडीवर बोलाविलें व पेटींतून कविता लिहिलेल्या वह्या दाखविल्या व एक नाटकही लिहिलेलें दाखविलें. त्यांच्या संग्रहांत कांहीं निवडक इंग्रजी पुस्तकें होतीं. तें माझें गद्यपद्य-मय The Bell Standard Elocutionist हें पुस्तक नेऊन आवडीनें वाचीत असत.

१९०२ सालीं त्यांची आई उज्जनींत निवर्तली त्यावेळीं केशवसुत बंधु चितोपंत व मुलगा परशराम यांसह उज्जनीस फैजपुराहून गेल्याचें स्मरतें.

बिकट परिस्थिति

१९०२–०३ सालीं दोनही वर्षें फैजपुरांत प्लेग सुरू झाला. दर वर्षीं गांवाबाहेर जिन् फॅक्टरीच्या आवारांत आम्हांस राहावें लागलें. इंग्रजी शाळेंतील मुलांची संख्या घटत चालली. शाळा बंद पडते कीं काय अशी भीति वाटूं लागली. १९०४ साल सुरू झालें. पगार थोडा, नोकरी अशाश्वत, असें दिसून आलें. फैजपूरची हवा उष्ण, ती मला मानवेना म्हणून मी तीन महिन्यांची रजा घेतली. नोकरीच्या शोधांत धुळ्यास गेलों. धुळ्याहून १९०४ सालअखेर मुंबईंत आलों. धुळ्याहूनच शाळेच्या नोकरीचा राजीनामा दिला. केशवसुत व रा. एस. व्ही. विद्वांस यांची नेमणूक याच वेळीं सरकारी हायस्कुलांत झाली. केशवसुत धारवाड हायस्कुलांत

शिक्षक व विद्वांस एलफिन्स्टन् हायस्कुलांत शिक्षक नेमले गेले. मी मुंबईंत आलों व मि. सन्टोक यांच्या लॉ क्लासांत नांव दाखल केलें. कांहीं दिवसांनीं विद्वांस मला मुंबईंत भेटले.

हुबळी–धारवाडांत केशवसुतांची अखेर

फैजपुरांत असतांना केशवसुतांस व मला बाबासाहेब कुळकर्णी सोनुताऱ्या, रामभाऊ व गोपाळराव हरताळेकर, बाबा वडगांवकर, खुशाल हरि चौधरी, गणपत द. चौधरी, विष्णु वामन ढोले, गणेश बा. केतकर या सर्व गृहस्थांनीं चांगली मदत केली. मी मुंबईस गेल्यावर केशवसुत फैजपुराहून धारवाडास गेले. २८ जुलै १९०४ रोजीं धारवाड मुक्कामीं त्यांची 'प्रतिभा' कविता बाहेर पडली. धारवाड येथें केशवसुत सुमारें दीड वर्ष होते. तेथें कांहीं दिवस त्यांचे सुखांत गेले असें त्यांचे बंधु 'मार्गण' म्हणतात. १९०५ सालच्या आक्टोबर अखेर दिवाळीच्या सुटींत ते धारवाडहून हुबळी येथें गेले होते. हुबळी येथें केशवसुतांचे चुलते हरिकाका दामले मराठी शाळेंत मास्तर होते. हुबळी येथेंही त्या वेळीं प्लेग सुरू होता. चार दिवस हुबळी येथें राहिल्यावर केशवसुत आणि त्यांच्या पत्नी ह्या दोघांसही एकदम प्लेगचा ताप आला व दुर्दैवानें ता. ७ नोव्हेंबर १९०५ रोजीं सकाळीं केशवसुतांचें प्राणोत्क्रमण झालें. त्यांची पत्नी त्यांच्या मागून ४।५ दिवसांनीं प्लेगानें वारली. त्यांच्या चुलत्यांनीं त्यांच्या तीनही कन्यांस त्यांचे बंधु चिं. के. दामले यांचेकडे चिपळुणास रवाना केलें.

केशवसुतांची कविता

सन १८८५ पासून १९०५ पर्यंत केशवसुतांनीं १३२ कविता रचल्या. केशवसुत रंगेल नव्हते. परस्त्री मातेसमान मानणारे होते. ते स्त्रैण नव्हते. परंतु त्यांस स्त्रीपुरुष प्रेमाचे व त्यांच्या मोहक–कोमल भावनांचें सम्यक् ज्ञान होतें यांत शंका नाहीं. त्यांचें आपल्या पत्नीवर अतिशय प्रेम होतें. तें त्यांनीं अनेक कवितांत व्यक्त केलें आहे.

फैजपुरांत केशवसुतांच्या सहवासांत असतांना त्यांचा माझा दर रविवारीं सोप्यावर बैठकींत संवाद होत असे. केसरीपत्र मी मोठ्यानें वाचावें व त्यांनीं ऐकावें. संभाषणांत अनेक गोष्टी येत. केशवसुत म्हणत 'प्रत्येक नोकराला त्याच्या संसारास पुरेल इतका पैसा मिळाला पाहिजे.' 'यत्न केला तर फैजपूर इंग्रजी शाळेची वाढ हायस्कूलपर्यंत होईल.' 'संपादक मासिक मनोरंजन यांचेकडून मला १०–२० रुपये कवितेबद्दल कधींकधीं येतात.' त्यांच्या कविता नं. १२३ ते १२७ ह्या त्यांच्या फैजपुरांतील मुक्कामांत मासिक मनोरंजनमध्यें आल्या. केशवसुत म्हणजेच श्री. कृ. के. दामले हें मला फैजपुरांत आल्यावर मनोरंजनावरून समजलें. कविसंमेलन भरविणें त्यांना मान्य नव्हतें. दोन कवींनीं एकमेकांस प्रेमानें भेटावें असें त्यांचें मत होतें. केशवसुतांचे कविमित्र रेव्ह. ना. वा. टिळक, किरात, चंद्रशेखर, फडणीस, काव्यरत्नावलीकर्ते न. शं. रहाळकर, कवि विनायक, लेंभे व लोंढे हे त्यांचे समकालीन कवि होते.

असो. केशवसुतांस गरिबींत दिवस काढावे लागले ही गोष्ट खरी. पण त्या काळीं स्वस्ताई असल्यामुळें हल्लींप्रमाणें फार हाल होत नसत. केशवसुतांचा भडगांव व फैजपूर येथें अधिकाऱ्यांनीं कधींही अपमान केला नाहीं. ते कवि आहेत ही माहिती लोकांस नव्हती. केशवसुतांचे पुतणे परशराम यास ८ वर्षांचे असतांना मी १९०२–०३ सालीं फैजपुरांत पाहिलें व तेच रा. परशराम चिंतामण दामले बी. ए. एलएल बी. वकील राहुरी जि. अहमदनगर हे तीन महिन्यांमागें मुंबईंत मला भेटून गेले. रा. प. चिं. दामले यांनीं केशवसुतांचा कवितासंग्रह हा ग्रंथ व प्रा. रा. श्री. जोग यांनीं केशवसुत काव्यदर्शन हा ग्रंथ प्रसिद्ध करून केशवसुतांचें कायम स्मारक केलें याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानून हा लेख पुरा करितों.

* * *

श्री. द. वें. केतकर, बी. ए. बी. टी., विजापूर.

२० : आमचे मराठीचे शिक्षक 'कवि केशवसुत'

आम्ही धारवाड सरकारी हायस्कूलमध्यें (इ.स.१९०४) इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेंत असतांना तेथील तालीममास्तर श्री. परांजपे हे कांहीं काळ मराठी विषय शिकवीत असत. नंतर श्री. दामले मराठी शिक्षक म्हणून आले. पुढें इ. स. १९०५ मध्यें आम्ही चवथींत प्रवेश केला. त्यावेळींही श्री. दामलेच मराठी शिक्षक होते, एकंदर कालावधि सुमारे वर्षसव्वावर्ष एवढाच असावा असें निश्चित वाटतें.

इ.स. १९०५ सालीं मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड लॅमिंग्टन यांनीं सरकारी हायस्कूलला भेट दिली त्या वेळीं लाँग लिव्ह ऑवर किंग.... याची चाल तेथील पर्शियन टीचर व दामले यांनीं सांगितली असें स्मरण आहे.

नंतर पुढें हुबळीस केशवसुतांचे चुलते हरि काका दामले यांनीं दिपवाळीकरितां बोलाविलें म्हणून श्री. दामले सहकुटुंब हुबळीस गेले, व तेथेंच ते स्वतः व त्यांचें कुटुंब प्लेगनें दिवंगत झालें अशी बातमी शाळेंत सुमारें १२ वाजतां आली. सर्वत्र दुःखाचें वातावरण पसरलें. हेडमास्तर श्री. भास्कर यशवंत जठार यांनीं दुःखप्रदर्शन केलें.

शिकविण्याची पद्धत

अन्वयार्थ वगैरे स्पष्टीकरण सुबोध करीत असत. परंतु पुन्हां विचारलें असतां चिडत असत. रागही येई. परंतु पुन्हा सांगत असत. पण त्या सांगण्यांत पहिला उत्साह नसे. आमच्याकडूनच अर्थ पुन्हा करवीत. मुक्तेश्वर व एकनाथ या नांवाचा उच्चार ते वारंवार करीत. त्या वेळीं आम्हांला त्याचें महत्त्व मुळींच समजत नसे. एकदां--

मी – सर पीन म्हणजे काय?

दामले – पीन म्हणजे लठ्ठ–हे बघ मुक्तेश्वर काय म्हणतो–असें म्हणून तोंडानें साविर्भाव एक दोन कविता म्हटल्या.

त्यांची चर्या

ते फार मितभाषी, कामापुरतेंच बोलत असत. सदैव गंभीर चर्या. प्रसन्न मुद्रा आम्हांला कधींच दिसली नाहीं. नेहमीं विचार-मग्न मन. आनंद, उत्साह, हौस यांशीं त्यांचें सख्य नव्हतें. दांत आवळून भाषण, आवाज खालचा. सारा व्यवहार अगतिक वृत्तीचा होता. शाळेंतील समारंभांतही तें निर्लिप्तपणेंच असत. कोणाशीं मिसळणें, मनमोकळेपणें विनोद, गप्पा मारीत बसणें याची नावडच होती. टप्पोरे डोळे त्यांची अंतर्मनांतीलच मैत्री दाखवीत. पर्शियन टीचर त्यांना एकदां म्हणाले "हमारे तर्फ जरा देखो" याचें कारण या पर्शियन टीचरशीं त्यांचें थोडेसें सख्य होतें. हेही कवि होते. ते आपल्या कविता श्री. दामले यांना म्हणून दाखवीत मग हेही आपल्या मराठी कविता त्यांना वाचून दाखवीत. पर्शियन टीचर अत्यंत आनंदी प्राणी होते तसें दामले मुळींच नव्हते. मग ते त्यांना म्हणत– इतनी अच्छी कविता आप लिखते हैं, लेकिन् आपके मुंहपर खुषी क्यों नहीं दिखती !

त्यांचा पोषाख

पर्शियन टीचरचा पोषाख फारच थाटाचा असे. परंतु श्री. दामले यांचा पोशाख मात्र अगदींच साधा. त्यांचे दोन पारशीवजा कोट होते. कापड निळसर व पांढऱ्या रेघाच्या चौकटी. दोन पैरणी, तांबडी पगडी, धारवाडच्या मातीमुळें तांबूस धोतरें व अगदीं साधीं दोन उपरणीं, लोकमान्यांप्रमाणें उजव्या खांद्यावरून डाव्या खांद्यावर टाकलेलें असे. पायांत आगरकरी जोडा. उंची मध्यम, रंग गव्हाचा, उभें गंध, कपाळ मोठें, चेहरा नीरस डोळ्यांत चाणाक्षपणा असे.

विद्यार्थ्यांशीं संबंध

शिकवितांना आम्हांला बरेंच मारीत असत. चिडखोर वृत्ति फार. एकदां शार्दूलविक्रीडिताची व्याख्या सांगून आपण स्वतः केलेला एक श्लोक मोठ्या आवेशानें म्हणून दाखविला. त्याच,

वृत्तांत एक व आर्या वृत्तांत एक असे दोन श्लोक मी स्वतः त्यांच्यावर (मारल्याबद्दल) करून आणले होते. माझ्या एका मित्रानें तो कागद ओढून घेऊन मास्तरांच्या पुढें ठेविला.

श्री. दामले मास्तर–अरे, कविता माझ्यासारखी जोरदार केलीस खरी; परंतु तींत माझी चेष्टा आहे,म्हणून तुला हेडमास्तरकडे नेतो चल. (मग मी लांबच्या वाटेनें जाऊं लागलों. तेव्हां म्हणाले–) No No या वाटेनें चल, This is a shorter way. पण पुढें त्यांनीं मला हेडमास्तरकडे नेलें नाहीं. माझा कान पिळला व परत जागेवर जाण्यास सांगितलें. व नंतर कांहीं वेळानें मला पुनः सौम्य आवाजांत म्हणाले–

"अरे केतकर, तुजजवळ काव्यशक्ति आहे. तिचा चांगला उपयोग कर. पांचट कविता करूं नकोस. त्यांचा उपयोग होणार नाहीं. तुला करायचेंच असेल तर चांगल्या वृत्तांत काव्य कर." असो. हा त्यांचा उपदेश माझ्या मनावर पूर्ण ठसल्यामुळें मी जीं जीं काव्यें केलीं ती सारीं सुबोध वृत्तांतच केलीं आहेत. "सुनांनो स्वयं उद्धरा आपणासी" –हें सुमारें ७०० श्लोकांचें काव्य साहित्यप्रणीत वृत्तांतच केलें आहे. त्यांत श्री. केशवसुतांची मुद्रा सहज दिसून येईल.

सांसारिक आर्थिक परिस्थिति नीट नसल्यामुळें त्यांच्या जीवनांत नीरसता, व चेहेऱ्यावर दुर्मुखलेपणा आला असावा असें आम्हांला नीटतें. ते कवि असतील असेंही कोणास समजलें नाहीं. त्यांच्या बरोबरीचे शिक्षक भिन्नभाषिक होते. कर्नाटकी होते, म्हणून त्यांच्यांत मिसळणें त्यांना जड गेलें असेल; परंतु एकत्र बसून बोलणें, हंसणें, वगैरे करण्याला कोणतीच हरकत नव्हती. परंतु त्यांचा तसा स्वभावच नव्हता. किंवा नेहमी काव्यरचनेच्या तंद्रींत असल्याकारणानें त्यांच्या अंगीं हा एकाकीपणा येण्याचाही संभव आहे. सारांश ते शाळेंत असून शाळेंत नव्हते. मित्रांत असून मित्रांत नव्हते. जगांत असून जगांत नव्हते. आनंदाची छटा त्यांच्या मुखावर कधींच दिसली नाहीं.

* * *

कै. डॉ. भी. गु. विक्केरूर, एम्. बी. बी. एस., जळगांव

२१ : मास्तर भ्रमिष्ट आहेत झालं

सन १९०१ ते १९०३ या सालांत मी फैजपूर येथें ज्या शाळेंत केशवसुत शिक्षक होते त्या शाळेंत होतों. एवढेंच नव्हे तर A B C D चा प्रथम पाठ मी श्री. केशवसुतांकडून घेतला आहे ! त्या वेळीं, फैजपूरची ही इंग्रजी शाळा फक्त दोन ईयत्तांपर्यंतच होती. सन १९३० सालीं तिसऱ्या ईयत्तेचा वर्ग उघडला. केशवसुतांकडे दुसऱ्या इयत्तेचा वर्ग असे. पण पहिलीवर बहुतेक मास्तर नसावयाचेच, असले तरी तात्पुरते, दुसरीचा एखादा विद्यार्थी असे. त्यामुळें केशवसुतांना पहिलीचा व दुसरीचा दोन्ही वर्ग संभाळावे लागत. फैजपूरची ही शाळा रस्त्यास लागून एका दुमजली लहानशा घरांत भरत असे. खालीं दोन खोल्या व वर एकच खोली अशी ही इमारत होती. अजूनही ही इमारत त्या ठिकाणीं आहेच. ही इमारत रस्त्याला लागूनच असल्यामुळें व मागें मोठ्याशा इमारती नसल्यामुळें, तींत भरपूर उजेड व हवा असे. उत्तरेस दरवाजा व पश्चिमेस म्हणजे रस्त्याचे बाजूस खिडक्या अशी रचना केशवसुतांच्या वर्गाची असे. दर्शनी दरवाजाचे जवळच पण पश्चिमेकडील खिडक्यांकडे तोंड करून केशवसुतांची टेबल, खुर्ची असे. ' देवीदासबाबा ' हे गृहस्थ केशवसुतांचे वेळीं स्कूल-बोर्डचे चेअरमन होते आणि याच गृहस्थांशी केशवसुतांचा खटका उडत असे.

केशवसुतांचें व्यक्तिमत्त्व

माझें वय त्या वेळीं नऊ-दहा वर्षांचें होतें. त्यामुळें केशवसुतांची चेहरेपट्टी आज स्मरणानेंहि मी कांहींच सांगू शकत नाहीं. मला आठवतें तें एवढेंच कीं, केशवसुत-उंच, गोरे, व लांब मिशांचे असावेत. अंगकाठी सडपातळ होती. ते उपरणें नेहमीं

घेत असत. निदान बाहेर कोठेंही जातांना उपरणें घेत. त्याच वेळीं माझे वर्गात असलेल्या कांहीं व्यक्ति अजूनहि फैजपुरास आहेत. श्री. अनंत रामचंद्र कुलकर्णी, गोट्याभाऊ ही मंडळी आजही हयात आहेत.

केशवसुतविषयक आठवण

एकदां वर्गांत शिकवीत असतांना पश्चिमेच्या खिडकींतून उन्हाचा कवडसा वर्गांत पडला होता व त्यांतून चमकणारे असंख्य धूलिकण दिसत होते. केशवसुतांनीं मला विचारलें, त्या वेळीं ते स्वतःशींच कांहीं तरी पुटपुटत असावेत असें वाटतें. ते म्हणाले, 'हें काय आहे?' मी म्हटलें 'हें उन्ह आहे, सर.' केशवसुतांनीं पुनः विचारलें, 'यांत तुला काय दिसतें?' मी म्हटलें 'अणु.' त्यावर ते हंसून म्हणाले, "या प्रत्येक अणुपरमाणूंत एक 'जग' आहे. या दर जगांत एक हिंदुस्थान व त्यांत एक फैजपूर आहे. त्यांत तूंही एक आहेस व मीही एक आहे." ही गोष्ट ध्यानांत राहण्याचें एक कारण झालें. शाळेंतून घरीं आल्याबरोबर ही गोष्ट म्हणजे मास्तर म्हणतात–दर अणूपरमाणूंतून एक एक फैजपूर आहे व त्या प्रत्येकांत मी व मास्तर आहोंत, ही अद्‌भुत गोष्ट मी माझे वडील बसले होते तेथें सांगितली. त्या ठिकाणीं वर म्हटलेले, देवीदासबाबाही अर्थात् होतेच. त्यांनीं म्हटलें, 'मास्तर काय भ्रमिष्ट आहेत झालं!'

* * *

श्री. वि. श्री. करंदीकर रि. शिक्षक, न्यू. इं. स्कूल, पुणें.

२२ : मी सरस कविता पुनः लिहीन

(१) माझे बंधू श्री. सदाशिव श्रीधर करंदीकर हे केशवसुतांचे अगदीं जिवलग मित्र होते. माझे बंधु पण कवि होते. माझ्या बंधूंचे New preparatory Classes होते. केशवसुत आमच्या विन्हाडीं १८९९ च्या फेब्रुवारी मार्चचे सुमारास आलेले होते; त्या वेळीं केशवसुतांनीं आपली 'भवानी तलवार' नांवाची प्रदीर्घ कविता दाखविली होती. ' भवानी तलवार ' हें काव्य Revolutionary प्रकारचें होतें. माझे बंधु म्हणाले कीं, सध्यांचें सरकार हें काव्य प्रसिद्ध करूं देणार नाहीं. तेव्हां मी तें शक्य तितक्या काळजीपूर्वक जपून ठेवीन व काळाच्या भक्ष्यस्थानीं पडूं देणार नाहीं असें ते म्हणाल्याचें आठवतें.

(२) माझे बंधु व केशवसुत असे बैठकींत बसलेले असतांना बंधूंचीं मुलें जवळ आलीं म्हणजे केशवसुतांना आनंदाचें भरतें येई. माझ्या बंधूंना मुलें जवळ आलेलीं खपत नसत. तेव्हां कांहीं तरी निमित्तानें बंधू त्यांना दूर पाठवीत. तीं जाऊं लागलीं म्हणजे केशवसुत म्हणत, तरुणांचें रक्त आहे, असूं देत जवळ. एकदां कांहीं कविता बंधूंच्या मुलांनीं खराब केल्या व फाडल्या. तेव्हां केशवसुत म्हणाले, 'जाना दो' आपण त्यांच्यापेक्षां सरस लिहून काढूं.

(३) केशवसुत पर्शियन कोट घालीत असत. डोक्यास फेटा बांधीत असत. त्यांची रुमाल बांधण्याची पद्धत इतकी आकर्षक होती कीं, त्याकडे पहात रहावें असें वाटत असे. त्यांचा पोषाख व राहणी अगदीं साधी असे.

त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें म्हणजे एक प्रकारची भीति व दरारा वाटत असे. त्यांचा चेहरा अगदीं उग्र होता ते कोणाशींही विशेष बोलत नसत. त्यांचे जे मित्र असत त्यांच्याशीं फक्त ते समरस होऊन बोलत असत. ते नेहमी अंतर्मुख असत.

* * *

२३ : कविवर्य केशवसुतांचें एक पत्र

श्री धारवाड, ता. ९।२।०५

..... यांस– सा. न. वि. वि.

तुमच्या कविता मागेंच पावल्या. त्या बऱ्या आहेत. पण मनोरंजनकारांकडे पाठविण्याचा उपयोग होईल असें वाटेना म्हणून मजजवळच आहेत. तसें तुम्हांस कळवावयाचें, पण माझें म्हणणें तुम्हांस कसें काय रुचेल अशी शंका आल्यानें लागलेंच लिहिलें नाहीं. आणि एकदां मागें पडल्यानें लिहिण्याचें आजवर राहून गेलें. त्याची माफी असावी.

तुमचा कविता लिहिण्याचा उद्योग फार दिवसांचा असावा असें दिसतें. करितां तुम्हांस सूचनार्थ कांहीं लिहावें म्हणतों. पण माझा तसा अधिकार नसल्यानें मन शंकित होतें. तरी ज्या अर्थीं तुम्ही मजकडे आलां त्या अर्थीं मला काय वाटतें तें कळविण्याचें माझें कर्तव्य म्हणून लिहितों.

नवीनच पद्यलेख लिहिणारास ते आपले लेख फार आवडतात. आणि ते प्रसिद्ध व्हावे अशी फार उत्सुकता असते. पण ती त्यानें प्रथम दाबणें इष्ट असतें. कांहीं तरी आणि कसें तरी लिहिलेलें प्रसिद्ध करण्यांत काय अर्थ ? बाकी तुमचा नवीन यत्न ध्यानांत घेऊन पाहिलें असतां तुमचे लेख पुष्कळ चांगले आहेत. मी तर प्रथम फारच गचाळ लिहीत असे. तुमच्याइतकें चांगलें लिहिण्याचेंहि मला साधत नसे.

चार चौघांत जावयाचें तर आपले कपडे स्वच्छ व नीटनेटके असणें जरूर असतें. त्याप्रमाणेंच पद्यलेखन प्रसिद्धीस आणावयाचें तर जपून शुद्ध लिहिलें पाहिजे. त्यांत ह्रस्वदीर्घांची ओढताण होईल तितकी करून टाळलेली पाहिजे. व्याकरणाचे नियम पूर्णपणें पाळलेले पाहिजेत. भाषासंप्रदाय आणि छंदःशास्त्राचे नियम यांची

हेळसांड केलेली असणें उपयोगाचें नाहीं. ज्यांत वृत्तनियम पाळले आहेत, ज्यांत व्याकरणाची चूक नाहीं, शब्दांचीं रूपें शुद्ध आहेत अशीं पद्यें असतील तर तीं वाचण्यास लोक हातीं तरी धरतील. मग त्यांत शब्दसौष्ठव किती आहे किंवा रसपारिपाक कसा उतरला आहे हा पुढला विचार.

तुम्ही पाठविलेल्या पद्यांत वरीलपैकीं किती गोष्टींकडे लक्ष पुरविलें आहे हें तुमचें तुम्हीच पहा.

पद्यलेख लिहावयाचे तर रिकाम्या वेळीं त्याखेरीज दुसरा कांहीं उद्योग आपणांस साधण्यासारखा नाहीं असें असेल तर पुष्कळ अशुद्ध पद्यें लिहिण्यापेक्षां मोजकींच शुद्ध पद्यें लिहिणें उत्तम. उगाच नादीं भरून आपले संसारसंबंधीं सद्गुण मात्र गमावून घेणें यांत शहाणपणा नाहीं. कविता म्हणजे आकाशाची वीज आहे. ती धरूं पाहणारे शेंकडा ९९ आपणांस होरपळून मात्र घेतात. मी अशा ९९ वांपैकींच आहे; म्हणून म्हणतों भ्रमांत असाल तर जागे व्हा तुमच्या अलीकडील पत्रीं चुक्या मी दुरुस्त कराव्या म्हणून तुम्ही लिहिलें आहे. त्यांत चुक्या पुष्कळ आहेत आणि कल्पनाहि म्हणण्यासारख्या अभिनव नाहींत म्हणून तो उद्योग करण्यास मन घेत नाहीं. स्पष्टोक्तीचा राग मानूं नका.

हल्लीं महाराष्ट्रांत ज्यास गद्याच्या चार ओळीही जपून लिहितां येत नाहींत असे वृत्तदर्पण्ये कवि पैशापासरी झाले आहेत. अशांत आपली गणना करून घेऊं नका. वाणी ही फार मोठी देवता आहे. सामान्य देवतांच्या आराधनास सुद्धां फार जपावें लागतें. मग या देवतेच्या आराधनास किती जपावें लागेल बरें !

तुम्हांस जगाच्या अंधारांत आपल्या बुद्धीचा किरण पाडणें आहे काय? असेल तर तुमचें हृदय उललेलें आहे काय? फाटलें आहे काय म्हणून मी विचारतों. कारण तो प्रकाश जेव्हां बुद्धि परावृत्त करून जगावर पाडते तेव्हा अंधारांत चांचपडणारास वाट दिसूं लागते. एरव्ही कागदावर दिव्याचीं चित्रें रंगवून " अंधारांतून चालला आहां तर एव्हढा आमचा कंदील तरी घेऊन जा " असें म्हणून

आग्रहानें ते आपले दिवे म्हणजे दिव्याचीं चित्रें लोकांच्या हातीं देणारे स्वयंसेवक ऊर्फ स्वसेवक नाक्यानाक्यावर गर्दी करून उभे आहेत. त्यांच्या त्या दिव्यांच्या चित्रांनीं त्यांना काय किंवा कोणाला काय, वाट थोडीच दिसणार आहे ?

तुम्हांला स्वानंद पाहिजे आहे काय? स्वानंद हें कवीचें उत्तम पारितोषिक होय यांत शंका नाहीं. पण खाज सुटली असतांना खाजविल्यानें जो आनंद होत असतो तसला आनंद काय कामाचा? सगळे ऐहिक आनंद याच मासल्याचे आहेत. त्यांच्या परिणामीं हळहळच रहावयाची. तर उत्तम पारितोषिक असा टिकाऊ स्वानंद कसा मिळवावयाचा याचा विचार तुम्हीच करा. तो मिळूं लागला म्हणजे मजकडे किंवा कोणाकडेच पद्यलेख पाठविण्याची तुमची आतुरता जिरेल.

मला या बाता सांगणारा हा खुद्द चुटकेच खरडीत असतो तें कशाकरितां तर ? असा प्रश्न तुमच्या मनांत उद्भवणें साहजिक आहे. त्या लोकांस वाट दाखवूं पाहणारा आंधळा वाटाड्या किंवा लोकांस ब्रह्मज्ञान सांगणारा कोरडा पाषाणच मला समजा. पुढील ठेचा खाणारा मी मागल्या तुम्हांस सावधगिरीची सूचना देत आहे. तेवढी मनावर घ्या म्हणजे झालें. कळावें लोभ असावा हे वि.

कृ. के. दामले

ता. क. तुम्हांला मोठें होण्याची इच्छा आहे काय ? असेल तर ती चागलें होण्याच्या इच्छेच्या लगामीं पाहिजे आणि आपण चांगले आहों कीं नाहीं तें आईबापांच्या व घरांतील लहान मोठ्या सर्व माणसांच्या मुद्रेंत प्रथम पाहिलें पाहिजे. असो. कृ. के. दा.

* * *

टीप :– हें पत्र मृत्यूच्या आधीं सहासात महिने केशवसुतांनीं श्री. ज. वा. हर्षे (आनंदीरमण) यांना लिहिलें होतें.

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्र०
अनुक्रम ७१५१३ दिः ३०/१२/९३
अंक ...२८१८... बीः दिः २८/३/७

संकलन : श्री. गोपाळ रामचंद्र परांजपे

२४ : केशवसुतविषयक वाङ्मय सूचि

केशवसुतांची कविता :–

१) केशवसुत यांची कविता :– संग्राहक, हरि नारायण आपटे. १९१७.

२) कृष्णाजी केशव दामले यांचा कवितासंग्रह व चरित्र :– संपादक सीताराम केशव दामले

३) केशवसुतांची कविता (आवृत्ती ४ थी) :– संपादक परशराम चिंतामण दामले. १९३८.

४) केशवसुतांची कविता (आवृत्ती ५ वी) :– संपादक परशराम चिंतामण दामले. १९४९.

५) हरपलें श्रेय :– सं. रा. श्री. जोग, १९५६.

ग्रंथ व किरकोळ लेख :–

६) केशवसुत आणि त्यांची कविता :– न. शं. रहाळकर. १९१९.

७) तुतारीचे पडसाद :– श्री. वि. वर्तक, १९२६.

८) केशवसुत (काव्यदर्शन) रा. श्री. जोग. १९४७.

९) केशवसुत चरित्र, चर्चा, अभ्यास :– संत – गाडगीळ

१०) केशवसुत चरित्रविषयक टिपणें :– शं. का. गर्गे – ' रत्नाकर ' फेब्रुवारी १९२६.

११) केशवसुत चरित्रविषयक टिपणें :– शं. का. गर्गे – ' रत्नाकर ' नोव्हेंबर–डिसेंबर १९३०.

१२) केशवसुत चरित्रविषयक टिपणें :– शं. का. गर्गे – ' रत्नाकर ' फेब्रुवारी १९३१.

१३) केशवसुत–मृत्युलेख –' काव्यरत्नावलि ' डिसेंबर १९०५.

१४) केशवसुत–चरित्रलेखन –' काव्यरत्नावलि ' अंक १ ला १९१७.

१५) केशवसुत–चरित्रलेखन– सी. के. दामले– ' केशवसुतांची कविता ' आवृत्ति २–३–४.

१६) केशवसुत–चरित्रलेख–श्री. ह. अत्तरदे–'यशवंत' जानेवारी १९४५.
१७) केशवसुत आणि विनायक-भी. गु. चिक्केरूर 'यशवंत' एप्रिल १९४५.
१८) मराठी काव्यांची उत्क्रांति व केशवसुत :– बा. अ. भिडे – काव्य-चर्चा' पृ. २०४–२१९
१९) केशवसुत आणि कवीचा व्यापार – प्रो. रा. प. सबनीस – 'काव्य चर्चा पृ. २२० ते २२७
२०) केशवसुत – श्री. साधुदास. 'काव्यचर्चा' पृ. २२८ ते २३१.
२१) केशवसुत व टिळक :– प्रा. वा गो. मायदेव – ' काव्यचर्चा ' पृ २३२ ते २४६.
२२) केशवसुत–ग. त्र्यं. माडखोलकर –'आधुनिक कविपंचक' पृ. ५३–८४.
२३) केशवसुत–ग. त्र्यं. माडखोलकर – ' काव्यविचार ' पृ. १ ते १४.
२४) केशवसुत–गेल्या साठवर्षांतील मराठी कविता–ग. त्र्यं. माडखोलकर ' अर्वाचीन मराठी साहित्य'
२५) केशवसुत–रा. श्री. जोग ' अर्वाचीन मराठी काव्य ' पृ. ४० ते ५७.
२६) केशवसुत– वि सी. सरवटे. – 'मराठी साहित्य समालोचन' पृ. २१३ ते २२३.
२७) केशवसुत–दा. न. शिखरे – ' मराठीचा परिमल ' खंड २ पृ. ५२५ ते ५६१.
२८) केशवसुत–वि. पां. दांडेकर– 'मराठी साहित्याची रूपरेषा' उत्तरार्ध पृ. ५५ ते ६५.
२९) केशवसुत–अ. ना. देशपांडे आधुनिक मराठी वाङमयाचा इतिहास भाग १ ला.
३०) केशवसुत– भ. श्री. पंडित–' आधुनिक मराठी कविता ' पृ. १४८
३१) केशवसुत–माधवराव पटवर्धन– ' अर्वाचीन मराठी वाङमयसेवक '. 'प्रथम खण्ड' पृ. ९८ ते १७५.
३२) केशवसुतांच्या काव्यदृष्टींतील उत्क्रांति
३३) नवा शिपाई (रसग्रहण)
३४) आम्ही कोण (रसग्रहण)
} कुसमावती देशपांडे 'पासंग' (टीकात्मक लेखसंग्रह)
३५) केशवसुतांची कविता – प्रि. वै का. राजवाडे – 'मनोरंजन' जुलै, सप्टेंबर आक्टोबर–नोव्हेंबर १९२०

३६) केशवसुत– प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष ('पांच कवि' –सं. राजाध्यक्ष.)
३७) केशवसुत– डॉ. पां. दा. गुणे – मनोरंजन ऑक्टोबर १९१७
३८) 'झपूर्झा आणि म्हतारी'–श्री. म. वर्दे–'मनोरंजन' जानेवारी १९२०.
३९) केशवसुतांची राष्ट्रीय कविता – ना. म. भिडे – 'मनोरंजन' नोव्हेंबर १९२५.
४०) केशवसुतांचें अंतरंग –वि. कृ. आंबेकर–' मनोरंजन' मार्च १९१८.
४१) केशवसुत यांची कविता ना. म. भिडे–' विविधज्ञान विस्तार' अंक ६ जून १९१९.
४२) केशवसुतांची अभिनव काव्यरचना – रा. कृ. लागू – ' नवयुग ' ऑक्टोबर–नोव्हेंबर १९२१.
४३) केशवसुतांचा सांप्रदाय– ग. त्र्यं. माडखोलकर नवयुग जुलै १९१९.
४४) केशवसुतांचा सांप्रदाय– ए. या. निफाडकर – ' 'नवयुग' ऑगस्ट सप्टेंबर १९१९.
४५) तुतारी वाङ्मय व दसरा – वि. स. खांडेकर– ' नवयुग ' ऑगस्ट सप्टेंबर १९२९.
४६) केशवसुतांच्या परंपरेविषयीं कांहीं त्रोटक विचार– प्रा. श्री. बा. रानडे – 'महाराष्ट्र साहित्य' ऑगस्ट व ऑक्टोबर १९२३.
४७) केशवसुत (काव्य)– रा. श्री. जोग–प्रदक्षिणा १९४०.
४८) केशवसुतांची कविता – प्रि. वा. बा. पटवर्धन– ' रत्नाकर ' जानेवारी १९२६.
४९) केशवसुतांची कविता–वा. कृ. ताटके–'मनोरंजन' डिसेंबर १९३०
५०) केशवसुतांच्या कवितेचा अभ्यास – अ. म. जोशी – 'सह्याद्रि' सप्टेंबर १९४०.
५१) कवि केशवसुत (एक बाजू)–ह. श्री. शेणोलीकर–'फ. कॉलेज मॅग.' सप्टेंबर १९४०.
५२) नव्या युगाचा काव्यप्रणेता – अ. ह. जोशी 'फ. कॉलेज मॅग. फेब्रु १९४१.
५३) अभिप्राय (केशवसुतांची कविता)– श्री. न. चिं केळकर 'केशवसुतांची कविता' आवृत्ति ४ थी.

५४) केशवसुत–ना. के. बेहरे – 'केशवसुतांची कविता' आवृत्ति ४ थी.
५५) काव्य आणि क्रांति – आ. रा. देशपांडे – ' अभिरुचि ' सप्टेंबर ऑक्टोबर १९४४.
५६) केशवसुतांची कविता – आचार्य भागवत – ' सत्यकथा ' फेब्रुवारी १९४८.
५७) केशवसुत – लालजी पेंडसे – 'सत्यकथा' फेब्रुवारी १९४८.
५८) केशवसुत – प. चिं. दामले– 'युगवाणी' नोव्हेंबर–डिसेंबर १९४७
५९) तुतारीचें पडसाद – व्यं. सी. कारखानीस – 'नवभारत' जानेवारी १९५१.
६०) केशवसुत (कांही विचार) – प्रा. वा. ल. कुळकर्णी – ' साहित्य ' ऑक्टोबर १९४९.
६१) कविश्रेष्ठ केशवसुत – मनोहर देशपांडे. 'रोहिणी' एप्रिल १९४९.
६२) पुन्हां केशवसुत – वसंत कानेटकर – 'साहित्य ' मे १९५०
६३) केशवसुत आणि तांबे–श्री. के. क्षीरसागर– 'साहित्य' जुलै १९५०.
६४) केशवसुतांचा निसर्गविषयक रहस्यवाद–के. मा. आराध्ये–'युगवाणी' जुलै ऑगस्ट १९४८.
६५) केशवसुत आणि सामाजिक क्रांति – 'नाथमाधव' – 'वाङ्मयशोभा' फेब्रुवारी १९५१.
६६) केशवसुतांच्या एका कवितेचा इतिहास–श्री. वा. रानडे–'सत्यकथा' ऑक्टोबर १९५३.
६७) केशवसुतांचा व्यक्तिवाद आणि वास्तवाधिष्ठित ध्येयवाद – रा. शं. वाळिंबे–'लोकमान्य' दिवाळी अंक १९५४.
६८) केशवसुतांची स्वप्नसृष्टि – श्रीराम अत्तरदे– ' युगवाणी ' ऑगस्ट सप्टें–ऑक्टो १९४७, फेब्रु–एप्रिल–मे १९४८.
६९) युगप्रवर्तक केशवसुत – वि. अ. कुळकर्णी–'बलवन्त' २३–११–५५
७०) केशवसुत स्मृतिदिनानिमित्तानें -शिरीष अत्रे–नवयुग १३–११–५५
७१) केशवसुत आणि मराठी काव्याचीं ५० वर्षे–भ. प्र. मोहरीर 'यशवंत' नोव्हेंबर १९५५.

७२) केशवसुतांचा पुरोगामी दृष्टिकोन – आ. सी. शेटचे–'दैनिक लोकमान्य' १३–११–५५.
७३) केशव सुत–रा. श्री. वैद्य – 'दैनिक नवशक्ति' ७–११–५५.
७४) 'केशवसुतांची तुतारी' – (टिपणें)– गं. बा. ग्रामोपाध्ये 'छंद' सप्टें –ऑक्टोबर १९५५.
७५) केश वसुत–काव्यचर्चा – जुलै, सप्टेंबर, ऑक्टोबर 'उषा' वर्ष ३ रें.
७६) कवि वश्रेष्ठ केशवसुत – मनोहर देशपांडे. रोहिणी एप्रिल –१९४९.
७७) बंडवाला कवि – द. दा. जवारकर. रोहिणी मार्च १९५५.

* * *

ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलांक
अनुक्रम ७१५१३ दिः
वर्ग क्रमांक १८१८ दिः २६।३।

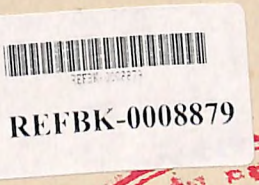
REFBK-0008879

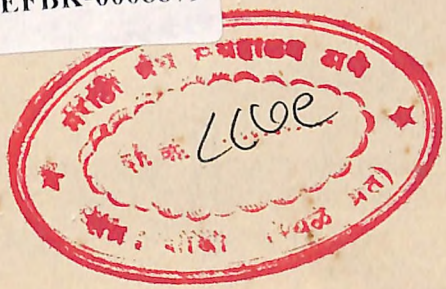

ठा. पं. संग्रहालय, ठाणे
अनुक्रम ७१५५३ दिः
क्रमांक ३८१८ दिः २६/३/७०